

ISSN 2220-8089

Міністерство освіти і науки України

В І С Н И К

ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

імені В.Н. КАРАЗІНА

Серія «Питання політології»

Випуск 30

Заснована 1993 року

**Харків
2016**

Вісник присвячений розгляду актуальних проблем теорії та практики політичних процесів в умовах глобалізації.

Для викладачів, наукових працівників та всіх, хто цікавиться проблематикою політичної науки.

Видання є фаховим у галузі політичних наук (Наказ МОН України № 1328 від 21.12.2015).

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (протокол № 15 від 28.11.2016 р.)

Редакційна колегія: **Фісун О. А.** – докт. політ. наук, професор, зав. кафедри політології ХНУ імені В.Н. Каразіна (відповідальний редактор); **Гейл Г.** – професор кафедри політології Університету Джорджа Вашингтона (Вашингтон, США); **Денисенко І. Д.** – докт. філос. наук, професор, зав. кафедри політології, соціології та культурології ХНПУ імені Г.С. Сковороди; **Дерлугьян Г. М.** – професор Нью-Йоркського університету (США); **Журженко Т. Ю.** – Інститут наук про людину у Відні (Австрія); **Завершинський К. Ф.** – докт. політ. наук, професор Санкт-Петербурзького університету (Російська Федерація); **Зегерт Д.** – професор Інституту політичних наук Віденського університету (Австрія); **Зеленько Г. І.** – докт. політ. наук, професор, провідний наук. співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України; **Карпенко І. В.** – докт. філос. наук, професор, зав. кафедри теоретичної та практичної філософії, декан філософського факультету ХНУ імені В.Н. Каразіна; **Круглашов А. М.** – докт. політ. наук, професор, зав. кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича; **Півнева Л. М.** – докт. політ. наук, професор ХНУ імені В.Н. Каразіна; **Розумний М. М.** – докт. політ. наук, зав. відділу політичних стратегій НІСД (м.Київ); **Романюк А. С.** – докт. політ. наук, професор каф. політології Львівського національного університету імені Івана Франка; **Сазонов М. І.** – академік АПН України, докт. філос. наук, професор ХНУ імені В.Н. Каразіна; **Панченко Т.В.** – доктор політичних наук, доцент ХНУ імені В.Н. Каразіна; **Шаповаленко М.В.** – доктор політичних наук, доцент ХНУ імені В.Н. Каразіна; **Целуйко В. О.** – канд. політ. наук, доцент кафедри політології ХНУ імені В.Н.Каразіна (відповідальний секретар).

Адреса редакційної колегії: 61022, Харків, майдан Свободи, 6, Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна, кафедра політології, тел. 707-51-63.

E-mail – vp.kh@ukr.net, politj@karazin.ua

Адреса сайту Вісника: <http://periodicals.karazin.ua/politology/>

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21570 – 11470Р від 21.08.2015

© Харківський національний університет
імені В.Н.Каразіна, оформлення, 2016

ЗМІСТ

ПОЛІТИЧНА ТЕОРІЯ

Баталов О.А. Постколоніальні дослідження в політичній теорії	5
Мищенко А.М. Основні підходи до розв'язання моральної дилеми в політиці	8
Біденко Ю.М. Міжнародні та вітчизняні політико-правові підходи до проблеми корупції	13
Печеранський І.П. Критика неоліберальної політичної моделі та неоконсервативна перспектива України у ХХІ столітті	22
Хорішко Л.С. Загальні аспекти формування інституціонального середовища функціонування політичної еліти	30
Довбня О.М. Громадянське суспільство як фактор оптимального державного устрою	34

ДЕМОКРАТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

Romanyuk O. Defective Democracies – is it Bad or Good?	41
Matsiyevsky Y. How can Ukraine break out of the institutional trap?	47
Шаповаленко М.В. Легітимація посткомуністичних режимів	52
Назаров М.С. Домінуюча партія як інструмент інституціоналізації політичного простору	55
Ганжа А.М. Політичні партії України як формалізовані патронажно-клієнтарні мережі	62
Гримська М.І. Націонал-демократична партія Німеччини в контексті радикалізації електоральних преференцій	66
Авксентьєв А.О. Вибори у Мереш'янській об'єднаній територіальній громаді: електорально-просторовий аналіз	71
Гнатенко П.Г. Індекс диспропорційності в умовах різних виборчих систем (на прикладі виборів до Харківської міської ради)	79
Бровко О.В. Становлення місцевого самоврядування в Польщі в контексті адміністративно-територіальної реформи: оцінка експертів	86
Топалова С.О. Політико-правова освіта та громадянське виховання в українській школі: реалізація стратегії демократизації чи симуляція	94

ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ

Крисенко О.В. Вплив і зовнішньополітичні інтереси Російської Федерації в регіоні Східної Європи	100
Гайко О.С. Абсолютистський суверенітет і національний суверенітет: витоки формування національних держав	104
Валесян С.В. Технології влади історичного капіталізму: взаємозв'язок між логікою накопичення капіталу та територіалізмом	108
Zarozhchenko R. State and Prospects of the European Union Political Advancement	114
Колісниченко Р. М. Міжцивілізаційні відмінності світової глобалістичної свідомості	120
Литвин О.Е. Проблема секуляризації та десекуляризації у сучасному світі	127
Осадча Я.Д. Роль концепції великого Близького Сходу в безпековій політиці Сполучених Штатів Америки	132
Шевченко М.І. Мультикультуралізм і практики толерантності у сучасних міжнародних відносинах	137
Целуйко М.Є. Зовнішня стратегія ІДІЛ	142

ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ В ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Пересада О.О. Короткий огляд діяльності співробітників морально-політичного факультету Харківського університету 1804-1835 гг. Частина I	148
---	-----

ПОЛІТИЧНА ТЕОРІЯ

УДК 321:316.323.83

Баталов О.А.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ПОСТКОЛОНІАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ПОЛІТИЧНІЙ ТЕОРІЇ

Проаналізовано місце постколоніальних досліджень в сучасній світовій та українській політичній теорії. Зроблено висновок, що методологія постколоніальних досліджень надає новий ракурс аналізу процесів націотворення, політичної культури, внутрішньої державної політики, міжнародних відносин та глобалізації. Однак в Україні, незважаючи на майже двадцятирічний досвід вивчення постколоніалізму, зазначена методологія використовується лише фрагментарно, а наукові тексти зазвичай пишуться під впливом принципів «захисного» націоналізму.

Ключові слова: політична теорія, постколоніальні дослідження, орієнталізм, постколоніалізм, «захисний» та «агресивний» націоналізм.

Баталов А.А.

ПОСТКОЛОНИАЛЬНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ

Проанализировано место постколониальных исследований в современной мировой и украинской политической теории. Сделан вывод о том, что методология постколониальных исследований предоставляет новый ракурс анализа процессов нациестроительства, политической культуры, внутренней государственной политики, международных отношений и глобализации. Однако в Украине, несмотря на почти двадцатилетний опыт исследования постколониализма, указанная методология используется лишь фрагментарно, а научные тексты обычно пишутся под влиянием принципов «защитного» национализма.

Ключевые слова: политическая теория, постколониальные исследования, ориентализм, постколониализм, «защитный» и «агрессивный» национализм.

Batalov O.

POSTCOLONIAL STUDIES IN POLITICAL THEORY

In the article is analyzed the place of post-colonial studies in the modern world and in Ukrainian political theory. Made a conclusion that the methodology of post-colonial studies provides a new angle of analysis of nation-building processes, political culture, internal public policy, international relations and globalization. However, in Ukraine, despite nearly two decades of experience in the study of post-colonialism, the mentioned methodology is used only fragmentary, and scientific texts are usually written under the influence of the principles of «defensive» nationalism.

Keywords: political theory, post-colonial studies, orientalism, post-colonialism, «protective» and «aggressive» nationalism.

Актуальність теми дослідження зумовлена поширенням у політичній теорії постколоніальних досліджень. Методологія постколоніальних досліджень, що з самого початку використовувалась у культурології (зокрема,

аналіз художніх, наукових і бюрократичних текстів (пост)імперської метрополії шляхом деконструкції), поступово набула міждисциплінарного значення. Так, завдяки постколоніальному напряму в політичній теорії стає можливим новий ракурс аналізу політичної культури (як постколоніальних суспільств, так і постметропольних),

специфіки сучасних міжнародних відносин (с точки зору колишніх імперських центр-периферійних відносин), особливостей внутрішньої політики постколоніальних держав (обумовлених у т.ч. й специфікою національно-визвольних рухів) та ін.

Метою статті є дослідження місця постколоніальних досліджень у сучасній світовій та українській політичній теорії.

Постколоніальні дослідження виникають у 70–80-х років ХХ ст. завдяки роботам Е. Саїда, Ф. Фанона, Г. Співака, Г. Бгабга. Методологічну основу зазначеного напрямку заклав Е. Саїд (праці «Орієнталізм» [1], «Культура й імперіалізм» [2]), який аналізував роль культури у здійсненні політики імперської експансії. Науковець досліджував специфіку колоніальної практики Британської та Французької імперій, показуючи, як імперіалізм змінював європейську культуру, розділивши світ на дискретні категорії «Захід» та «Схід», «цивілізовані» та «дикуни», «ми» та «вони». Така практика «орієнталізму», що мала на меті ментально впорядкувати світ, закріпивши в ньому для європейців панівні позиції, й визначила для Франції, Великої Британії, США та інших «західних» країн параметри їх знання про «Схід» [3]. У своїх дослідженнях науковець широко використовував методику деконстрування текстів, написаних діячами метрополій імперій, тим самим доводячи їхню недостатню об'єктивність. Наприклад, аналізуючи «Робінзона Крузо» Д. Дефо, Е. Саїд дійшов висновку, що у романі «йдеться про європейця, який створює такий собі феодал на віддаленому неєвропейському острові» [2, с.12].

Продовжувач ідей Е. Саїда – Е. Вульф у праці «Європа і народи без історії» [4] дослідив виникнення уявлення про європейців як єдиних творців історії («європоцентризм») і показав, як європейська експансія, починаючи з 1400 р., поглинала неєвропейські народи з тривалою історичною традицією, що не визнавалася європейцями (тому вони опинились в ситуації «народів без історії») [4, с.425-477]. Інший дослідник Л. Вульф у праці «Винайдення Східної Європи» [5] проаналізував, як від доби Просвітництва у свідомості західних європейців відбувалось ментальне мапографування на «цивілізовану» Західну Європу та «варварську» Східну.

Починаючи з 90-х років ХХ ст. постколоніальні дослідження виходять за межі переважно культурології і набувають міждисциплінарного значення. В їхній простір

потрапляють дослідження процесів націотворення, деколонізації, легітимності політичних режимів постколоніальних держав, націоналізму та національно-визвольних рухів, питання глобалізації та багатокультурності у сучасному світі. Наприклад, Е. Томпсон, вперше досліджуючи Російську імперію та СРСР за допомогою постколоніальної методології, у роботі «Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм» [6] доходить висновку про існування двох типів націоналізму: «захисного» та «агресивного». «Захисний» націоналізм притаманний тим націям, яким загрожує зникнення або втрата ідентичності внаслідок зовнішнього впливу. «Агресивний» націоналізм спрямований на експансію власної національної ідентичності, асиміляцію інших народів. Зокрема, український націоналізм дослідниця характеризує як переважно «захисний», а російський – як переважно «агресивний». Специфіку саме російського колоніалізму Е. Томпсон убачає у тому, що «на відміну від колоніалізму на Заході, коли національні проблеми часто відносилися до категорії расових питань і питань заморських завоювань, російський колоніалізм значною мірою залежав від національної ідентичності та експансіоністської політики щодо сусідніх країн» [6, с. 20]. Так, завдяки експансії російської культури, із часом «росіянами» починали вважати не тільки власне росіян, але й українців і білорусів (т.зв. «концепція триєдиного російського народу»), причому аутентичні культури неросійських народів наділялися лише тими тлумаченнями, які приписувала їм імперські культура та політика.

На цей час постколоніальні дослідження зайняли важливе місце в навчальних програмах багатьох англomовних університетів. Центром постколоніальних досліджень в сучасній політичній науці є Велика Британія, у якій сформувалися такі університетські спільноти [7]: Центр постколоніальних досліджень Лондонського університету Голдсмита, Центр постколоніальних досліджень в Університеті Кента, Інститут колоніальних і постколоніальних досліджень Лідського Університету, Центр постколоніальних досліджень Стерлінгського університету, Центр імперських і постколоніальних досліджень Саутгемптонського університету, Центр колоніальних і постколоніальних досліджень Університету Сассексу, що працює на базі Ланкастерського університету, міжнародна організація «Товариство франкомовних

постколоніальних досліджень», міжнародна Асоціація постколоніальних досліджень.

В Україні розвиток постколоніальних досліджень знаходиться лише на початковому етапі. Також українські дослідники схильні використовувати у своїх роботах не класичні постколоніальні методології, а писати їх з позицій т.зв. «захисного» націоналізму [8], внаслідок чого їх наукові роботи отримують значний елемент суб'єктивності та подекуди навіть емоційності. Триває дискусія щодо визначення власне терміна «постколоніалізм», якому зазвичай надаються некласичні (з т.з. англосовієтських постколоніальних досліджень) визначення.

Першим українським дослідником, який використав методологію постколоніальних досліджень, став М. Павлишин. У статті «Козаки в Ямаїці: постколоніальні риси в сучасній українській культурі» [9] дослідник виокремив поняття «антиколоніалізм» та «постколоніалізм». Антиколоніалізм, що береться на озброєння національно-визвольними рухами у боротьбі проти імперії, використовує термінологію колоніалізму (іншої зазвичай немає) та є занадто ідеологізованим. Основною метою антиколоніалізму є заперечення колоніальних аргументів та цінностей [9, с. 227]. Постколоніалізм поширений серед націй, що вже отримали власну суверенну державу.

Г. Сивокінь, заперечуючи визначення М. Павлишина, у статті ««Постколоніалізм» в сучасній українській літературі: симптоми, тенденції, явища» запропонував власне визначення постколоніалізму, пов'язавши його з процесами «усвідомлення й осмислення традиції як фундаментального поняття з наповненням його конкретним змістом» [10, с. 104]. Інший дослідник П. Іванишин визначає постколоніалізм як загальногуманітарну методологію, в основі якої лежать пріоритетність збереження та розвитку національної культури, утвердження її самодостатності та поборення імперських дискурсів [11, с. 73]. Також П. Іванишин пропонує розрізняти «націологічний постколоніалізм» (або справжній постколоніалізм) та «постмодерний постколоніалізм» (або псевдопостколоніалізм). Ще одним проявом використання при написанні робіт «захисного» націоналізму стали праці Н. Шумило [12] «Під знаком національної самобутності» та О. Юрчук «У тіні імперії. Українська література у світлі постколоніальної теорії» [13].

На підставі вищевказаного можна зробити висновок, що використання мето-

дології постколоніальних досліджень у сучасній політичній теорії надає новий ракурс аналізу процесів націотворення, політичної культури, особливостей внутрішньої політики постколоніальних держав, легітимності політичних режимів, міжнародних відносин, глобалізації та мультикультурності. Однак в Україні, незважаючи на майже двадцятирічний досвід вивчення постколоніалізму, зазначена методологія використовується лише фрагментарно, а наукові тексти зазвичай пишуться з занадто суб'єктивних позицій «захисного» націоналізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Саїд Э. Ориентализм: западные концепции Востока / Эдвард Саид. – СПб.: Русский Мир, 2006. – 640 с.
2. Саїд Е. Культура й імперіалізм / Едвард Саїд. – К. : Критика, 2007. – 608 с.
3. Said E. A Window on the Word / Edward Said // The Guardian. – 2003. – Aug., 2. – P. 4-6.
4. Вульф Е. Європа і народи без історії / Ерік Вульф; [пер. з англ. І. Пошивайла]. – К. : КМ Академія, 2004. – 535 с.
5. Вульф Л. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / Ларі Вульф; [пер. з англ. С. Біленького]. – К. : Критика, 2009. – 592 с.
6. Томпсон Е. М. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм / Томпсон Е. М.; [пер. з англ. М. Корчинської]. – К. : Основи, 2008. – 368 с.
7. Голубкина С.Е. О некоторых тенденциях развития постколониальных исследований / С.Е. Голубкина // Вестник Мининского ун-та. – 2016. – Вып. 1-2. – С. 20-22.
8. Сінченко О. Постколоніальні дослідження: український вимір : [Електронний ресурс] / Олексій Сінченко. – Режим доступу: http://elibrary.kubg.edu.ua/5960/2/O_Sinchenko_LPMIT_3_GL.pdf.
9. Павлишин М. Козаки з Ямайки: постколоніальні риси в сучасній українській культурі / Марко Павлишин // Павлишин М. Канон та іконостас: Літературно-критичні статті. – К. : Час, 1997. – С. 223-237.
10. Сивокінь Г.М. «Постколоніалізм» в сучасній українській літературі: симптоми, тенденції, явища / Григорій Матвійович Сивокінь // Сивокінь Г.М. У вимірах сприймання. Теоретичні проблеми художньої літератури, її історії та функцій. – К. : Фенікс, 2006. – С. 90-105.
11. Іванишин П.В. Національно-екзистенціальна інтерпретація (основні теоретичні та прагматичні аспекти) : Моногр. / Петро Васильович Іванишин. – Дрогобич : «Відродження», 2005. – 308 с.
12. Шумило Н.М. Під знаком національної самобутності / Наталія Микитівна Шумило. – К. : Задруга, 2003. – 354 с.
13. Юрчук О. У тіні імперії. Українська література у світлі постколоніальної теорії / Олена Юрчук. – К. : «Академія», 2013. – 224 с.

УДК 321:172.1

Міщенко А.М.

Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО РОЗВ'ЯЗАННЯ МОРАЛЬНОЇ ДИЛЕМИ В ПОЛІТИЦІ

Проаналізовані підходи до співвідношення політики і моралі. Виокремлені три основні підходи до розв'язання моральної дилеми в політиці: ціннісно-нейтральний підхід, етизація політики, а також компромісний підхід. Кожен з підходів розглядається на прикладі концепцій відомих мислителів ХХ століття: Ханни Арендт, Майкла Оукиота, Лео Штрауса, Ісайї Берліна, Макса Вебера та Джона Ролза.

Ключові слова: політика, мораль, моральна дилема в політиці, ціннісно-нейтральний підхід, етизація політики, компромісний підхід до розв'язання моральної дилеми в політиці.

Мищенко А.М.

ОСНОВНЫЕ ПОДХОДЫ К РЕШЕНИЮ МОРАЛЬНОЙ ДИЛЕММЫ В ПОЛИТИКЕ

Проанализированы подходы к соотношению политики и морали. Выделены три основных подхода к решению моральной дилеммы в политике: ценностно-нейтральный подход, этизация политики, а также компромиссный подход. Каждый из подходов рассматривается на примере концепций известных мыслителей ХХ века: Ханны Арендт, Майкла Оукиотта, Лео Штрауса, Исайи Берлина, Макса Вебера и Джона Ролза.

Ключевые слова: политика, мораль, моральная дилемма в политике, ценностно-нейтральный подход, этизация политики, компромиссный подход к решению моральной дилеммы в политике.

Mishchenko A.

MAIN APPROACHES TO SOLVING MORAL DILEMMA IN POLITICS

The article analyzes the approaches to the relationship between politics and morality. Singled out three main approaches to solving moral dilemma in politics: value-neutral approach, ethization of politics and compromise approach. Each of the approaches considered by the example of concepts of the prominent thinkers of the twentieth century: Hannah Arendt, Michael Oakeshott, Leo Strauss, Isaiah Berlin, Max Weber, and John Rawls.

Keywords: politics, morality, moral dilemma in politics, value-neutral approach, ethization of politics, compromise approach to solving moral dilemma in politics.

Проблема співвідношення політики та моралі – одна з одвічних тем політичної філософії, яка не втрачає своєї злободенності та на кожному історичному етапі актуалізується дещо по-новому. ХХ століття особливо загостило питання визначення моральних критеріїв, які могли б реально характеризувати сферу політики, адже на фоні двох світових війн і становлення тоталітарних режимів очевидним стає неприпустимість пошуків абстрактних ідеалів ціною величезних жертв. Політична

сфера суспільства передбачає жорстку боротьбу за завоювання і утримання влади, що зазвичай породжує морально неприпустимі методи цієї боротьби. Тож моральна дилема в політиці – це суперечність між морально виправданою метою у сфері політики та можливістю використання аморальних засобів її досягнення. Тому постає цілком логічне питання щодо можливості розв'язання моральної дилеми в політиці й встановлення певних меж, які дозволять врегулювати конфліктні ситуації, породжені самою природою політики.

Для того, щоб проаналізувати підходи до розв'язання моральної дилеми в політиці, в першу чергу необхідно розібратися зі співвідношенням політики та моралі. І політика, і мораль, будучи об'єктивно необхідними регуляторами суспільного життя, мають підстави претендувати на захист загального блага і соціальної справедливості. Проте якщо політика – це регулятор гармонізації публічного простору, то мораль – індивідуального, який є необхідним для створення публічності в цілому. Політика і мораль мають ряд спільних рис: вони є одними з найбільш ранніх регуляторів суспільного життя, обидві ці сфери є всеохоплюючими, характеризуються інклюзивністю й виконують функцію соціалізації. Проте є і ряд відмінностей, серед яких варто відзначити персоніфікованість моралі й колективний характер політики; насильницький і конфліктний характер політики, що суперечить принципам моралі. Крім того, моральні норми є абсолютними, тому часто сприймаються як утопічні, в той час як політика потребує реальних дій.

Серед академічної спільноти існує ряд підходів до співвідношення політики і моралі. Наприклад, Б.Капустін виділяє п'ять можливих способів їхньої взаємодії:

1. Ототожнення політики і моралі як «єдиної науки», оскільки благо є універсальним і для держави, і для людини. Таке розуміння можна знайти у І. Бенґама і Е. Берка.

2. Неспівмірність політики й моралі. Вони розуміються як абсолютно незалежні поняття, що не мають нічого спільного.

3. Розуміння моралі і політики як незалежних понять, які можуть бути поєднані в тому випадку, коли мораль у формі права обмежує політику (І. Кант, Ж. Боден, Т. Гоббс).

4. Мораль і політика мають спільні цілі, однак засоби досягнення цих цілей кардинально відрізняються (Платон).

5. Зв'язок політики і моралі обумовлений існуванням особливої політичної моралі (публічної моралі). Вона показує, за яких обставин політика може бути моральною і як індивідуальна мораль узгоджується з публічною [1, с.3-4].

А.Гусейнов акцентує увагу на тому, що «у повсякденній свідомості і серед простих людей, і серед ідеологів щодо предмету, що нас цікавить побутують суперечливі погляди від переконання, що політика повинна бути моральною до думки, що вона від початку є брудною справою» [2]. Важливим аспектом

у питанні співвідношення політики і моралі є те, що легітимність політики багато в чому тримається саме на моральних аргументах. Не викликає суперечностей те, що мистецтво, наука цінні самі по собі, навіть незалежно від моральних наслідків. А на питання про те, чи має політика самостійну цінність, за винятком її морально заспокійливого впливу на суспільство, на думку А.Гусейнова, напрошується негативна відповідь. Намагаючись заручитися підтримкою людей, політики часто нівелюють аргументи моралі, роблячи підміну в опозиції добра і зла, виправдовуючи власні вчинки. «Питання не в тому, що в політиці відбуваються речі, які в логіці моральної свідомості не можна охарактеризувати інакше, як злочин (такого роду речі відбуваються і в інших сферах життя), питання в тому, що вона (на відміну від інших сфер життя) бажає вважати ці злочини вчинками, якщо і не геройськими, то, принаймні, цілком виправданими, терпимими» [2]. При цьому важливо розуміти, що за цими позиціями стоять певні інтелектуальні традиції, які розвивалися протягом століть: мова йде в першу чергу про аристотелівське і макіавеллістське розуміння проблеми співвідношення політики і моралі. Також А.Гусейнов звертає увагу на те, що на сучасному етапі найпоширенішою є точка зору, відповідно до якої мораль і політика – незалежні сфери, які поєднувати не варто. Однак водночас таке визнання моральної нейтральності політики, на думку вченого, – лише відхід від проблеми, а не її розв'язання.

Інший дослідник, С.Нижніков, наводить чотири можливі варіанти взаємодії політики та моралі:

1. Тільки добра політична мета виправдовує будь-які засоби (Н.Макіавеллі). Правитель має користуватися добрими методами, якщо це можливо, проте в ситуації, коли загальне благо потребує відходу від добра, він мусить це зробити. Політика поглинає сферу моралі, перетворюючи її на інструмент [3, с.40-41].

2. Мета виправдовує будь-які засоби (макіавеллісти). У цьому випадку політика трактується вільною від моральних обмежень. Цей підхід хоч і був підтриманий послідовниками Н.Макіавеллі, самого філософа його автором вважати не можна [3, с.52].

3. Добра ціль може бути досягнута лише добрими методами – це гуманістична політика (І.Кант, Ф.Достоевський, М.Ганді).

Якщо для досягнення мети використовуються неправомірні засоби, то й сама мета не може називатися благою. Саме на основі визнання ряду цінностей можна побудувати громадянське суспільство і правову державу [3, 56].

4. Непротивлення злу насильством – пацифістська політика (Л.Толстой). Відрізняється від гуманістичної політики тим, що не визнає можливості опиратися злу силою [3, с.68].

У реальності відділити політику від моралі є практично неможливим. Адже для кожної людини є притаманним оцінювати все, в тому числі й політику, категоріями моралі. Тому важливо розуміти, що сама мораль розкривається в досить специфічній іпостасі, а саме у зв'язку з політикою, що можна характеризувати слідом за Б. Капустіним [4, с.13] таким чином :

- мораль – внутрішнє переконання суб'єкта, сформоване в результаті саморефлексії, якому він слідує незалежно від мінливих обставин;

- суб'єкт співвідносить себе (особливо) з загальним (універсальним);

- мораль – воління єдності «загального» й «особливого»;

- така єдність є вимогою, що пред'являється собі і світу, яка виступає в якості боргу;

- мораль як переконання, воління, усвідомлення і здійснення обов'язку – сфера особистої відповідальності;

- мораль як автономія не може не бути критикою гетерономії.

Отже, узагальнивши наведені позиції й аргументи, можна виділити такі основні групи поглядів, які відбивають підходи до розв'язання моральної дилеми в політиці:

- ціннісно-нейтральний підхід до розв'язання моральної дилеми в політиці;
- етизація політики як засіб вирішення протиріч між політикою і мораллю;
- компромісний підхід до розв'язання моральної дилеми в політиці.

Ціннісно-нейтральний підхід до розв'язання моральної дилеми в політиці передбачає цілковите розмежування цих двох сфер. На думку прибічників цього підходу, природа політики і моралі є настільки різною, що штучне їх поєднання може призвести до непоправних наслідків. У політиці це насамперед посилює можливість появи тоталітарних режимів. Проте ціннісно-нейтральний підхід до політики не означає, що вона априорі є аморальною.

Основний наголос робиться на тому, що політику взагалі не варто оцінювати крізь призму аксіології.

Представниками ціннісно-нейтрального підходу можна вважати Ханну Арендт і Майкла Оукшота. Ханна Арендт, розглядаючи співвідношення політики і моралі, акцентувала увагу на протиставленні публічного і приватного [5, с.32]. Політика є публічною, адже саме ця сфера передбачає конкуренцію, бажання бути кращим, ніж суперник, забезпечує можливість розвитку і дає людині змогу продемонструвати свою індивідуальність і унікальність. Добро ж, навпаки, не терпить публічності і є руйнівним, якщо його представляють на загал; те саме стосується і зла, яке в публічній сфері починає загрожувати спільному життю людей в цілому. Добро в контексті християнської моралі перестає бути добром не лише коли його представляють іншим, а й тоді, коли сама людина починає задумуватися над тим, що вона робить добру справу. І хоча суспільна значимість самої дії від цього не зміниться, добром вона вже не буде. Також Х.Арендт велику увагу приділяє поняттю абсолютної моралі і розглядає можливість її взаємодії з реальною політикою. Абсолютна мораль, на думку вченої, не є уніфікованим явищем. Існує абсолютна мораль любові й абсолютна мораль совісті. Обидві іпостасі абсолютної моралі не можуть бути застосовані до політичних реалій, адже абсолютна мораль любові пов'язана з почуттям емпатії, що, в свою чергу, загрожує раціональності. Більше того, абсолютна мораль любові містить у собі заангажованість і ідеологічність, що за певних умов стає прямим шляхом народження авторитарної свідомості. А абсолютна мораль виявляється абсолютно безсилою перед можливими загрозами, оскільки ідеалізує відмову від участі в політиці задля збереження чистого сумління. Майкл Оукшот також наголошував на неможливості застосування принципів абсолютної моралі до політичного життя. Він зіставив два ідеальні типи морального життя: звичку та рефлексію [6, с.112]. Перша форма є основою стабільності суспільства, адже звичка виключає роздуми й сумніви. Друга, навпаки, передбачає вербальне вираження, а, значить, і можливість критикувати, що в поєднанні з відсутністю гнучкості призводить до краху всієї системи моральних ідеалів. Незважаючи на те, що саме перша форма є більш підходящою для життя в суспільстві, адже вона може пристосову-

ватися до змін, залишаючись стійкою, у християнському світі вона розуміється як примітивна, тому переважає домінування рефлексії над звичкою. Рефлексивна моральна свідомість провокує появу в політиці нетерпимості і фанатизму, що загрожує появою диктатур.

Етизація політики як засіб вирішення протиріч між політикою і мораллю передбачає можливість існування гармонії між політичними цілями і засобами їх втілення. На думку прибічників етизації політики, саме моральні принципи є тими рамками, які мають обмежувати боротьбу за владу. Беззаперечний авторитет моральних цінностей сприяє встановленню демократичних політичних режимів і робить прозорими критерії оцінювання політики.

Прихильниками етизації політики були Лео Штраус та Ісайя Берлін. Незважаючи на те, що один з них був прибічником консерватизму, а інший – лібералізму, спільною рисою їх концепцій є те, що вони обидва розглядали політику крізь призму моральних норм і цінностей. Лео Штраус вважав, що однією з найважливіших цілей політики є знаходження найбільш вдалої форми співіснування людей у суспільстві. А це, апріорі, сфера етики, як і питання про найкращий політичний режим, загальне благо і т.д. [7, с.9]. Л.Штраус критикує демократію через те, що стрижневою цінністю для демократичної ідеології є свобода. В той час як, на думку філософа, базовою цінністю мусить бути добро. Реалізація такого ідеалу можлива лише за панування аристократії (як влади найбільш достойних і підготовлених правителів). Моральні цінності є універсальними як на рівні людей, так і на рівні держав. Тож намагання розірвати зв'язок між політикою і мораллю є абсолютно штучним і може призвести до нігілізму. На відміну від Лео Штрауса, Ісайя Берлін був послідовним прихильником ідеї щодо плюралістичного характеру цінностей. На його думку, цінності не є універсальними і мусять аналізуватися крізь призму історичних і топографічних умов. Пошуки універсальних цінностей і ідеального устрою містять в собі страшну небезпеку. Адже якщо люди припустять, що це реально, вони не зупиняться перед жодними жертвами заради утопічної мети [8, с.21-22]. Мислитель вважає, що для цінностей є цілком природнім конфліктувати між собою, тобто люди, обираючи одні цінності, жертвують іншими. Цей вибір є певною драмою, на яку

приречена кожна людина, тому що втрачені цінності не можуть бути компенсованими. Проте люди можуть уникати крайнощів, правильно розставляти пріоритети і таким чином пом'якшувати для себе вибір.

Розуміючи переваги і недоліки обох традиційних підходів, у ХХ столітті особливо актуалізувався пошук компромісу між ними. Основною ідеєю цього підходу є розуміння специфіки політичної сфери. Тобто визнання як легітимного права на насилля, так і конфліктності політики. При цьому прибічники компромісного підходу наголошують на тому, щодо політики, відштовхуючись від її специфічності, необхідно застосовувати моральні критерії оцінювання політичних дій.

Прибічники компромісного підходу – Макс Вебер і Джон Ролз вважали, що політика і абсолютна мораль є несумісними. Проте повністю розривати зв'язок між політикою і мораллю також є недоцільним. Макс Вебер, розглядаючи універсальну етику, зазначав, що її основні принципи просто несумісні з політичною діяльністю, яка передбачає можливість застосування насилля [9, с.695-696]. Хоча абсолютна етика окреслює уявлення про ідеал у політичній сфері, до якого варто прагнути. Етично орієнтовані дії, на думку М.Вебера, можуть базуватися на двох принципах: етиці переконання або етиці відповідальності. Етика переконання відстоює цінність самого переконання. Другорядним в цьому випадку є наслідки відповідних переконань. Етика відповідальності, навпаки, наголошує на тому, що людина повинна нести відповідальність за свої вчинки. Відповідно, етика переконання категорично заперечує проти застосування насильства, тоді як етика відповідальності передбачає таку можливість у випадку, коли наслідки його застосування будуть менш руйнівними, ніж відмова від нього. Проте етика переконання і етика відповідальності лише у своєрідній єдності може допомогти політикам діяти відповідно до ситуації й вирішувати емпіричні проблеми. Джон Ролз, розглядаючи проблему можливості співвіднесення моралі та політики, виокремлював індивідуальну і суспільну мораль, тобто благо та справедливість. Він формулює два принципи справедливості, які передбачають, що люди повинні мати рівні права по відношенню до системи базових свобод і однаковою можливістю доступу до посад і переваг [10, с.66]. Базові свободи не є абсолютними, вони можуть конфліктувати

між собою, тому не виключена можливість виникнення ситуацій, коли людині необхідно обмежити одну базову свободу заради інших. Конфліктуючі цінності повинні регулюватися законодавством. Здатність бути справедливою і раціональною забезпечує для людини можливість соціальної кооперації. В суспільстві повинні існувати різні концепції блага, проте є п'ять головних благ, які дають змогу реалізуватися моральним особливостям людини: базові свободи, свобода пересування і вибору заняття, влада, яка отримується залежно від посади та місця роботи, прибуток і багатство, соціальні підстави самоповаги. Також Дж. Ролз зазначає, що людина через «запону невідання» ніколи не знає чи її концепція блага, цінності і погляди є в більшості або ж в меншості. Тому люди, які знаходяться при владі, в такій ситуації не схильні обмежувати права меншості.

Отже, розв'язання моральної дилеми в політиці – одна з одвічних тем політичної філософії. Окрім традиційних – ціннісно-нейтрального підходу та етизації політики, ХХ століття актуалізувало пошук компромісу між політичними цілями та морально прийнятними засобами їх реалізації. І хоча всі три підходи досі мають своїх прибічників, все більше мислителів і політичних діячів можливість розв'язання моральної дилеми вбачають саме в компромісі, який би враховував специфіку політичної сфери, але водночас встановлював рамки морально виправданого і, навпаки, морально неприйняттого, що дозволило б

оцінювати ефективність і виправданість конкретної політичної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Капустин Б. Различия и связь между политической и частной моралью: Мораль - политика - политическая мораль / Б.Г. Капустин // Вопросы философии. – 2001. – № 9. – С. 3-24.
2. Гусейнов А. «Мораль и политика: уроки Аристотеля» /А. Гусейнов // Ведомости. Вып. 24: Политическая этика: социокультурный контекст. – Тюмень: НИИ ПЭ, 2004. – Режим доступа к журн.: http://guseinov.ru/publ/moral_polit.html .
3. Нижников С.А. Мораль и политика в контексте духовных и интеллектуальных традиций: Монография / С.А. Нижников. — М.: ИНФРА-М, 2011. — 333 с.
4. Капустин Б. Моральный выбор в политике: Учебн. пособие / Б. Г. Капустин. – М.: КДУ; МГУ, 2004. – 496 с.
5. Арндт Х. Vita activa, или О деятельной жизни / Х.Арндт. – СПб: Алетейя, 2000. - 430 с.
6. Оукшот М. Вавилонская башня / М. Оукшот// Рационализм в политике. – М., 2002. - С. 110-127.
7. Штраус Л. Что такое политическая философия /Л. Штраус // Введение в политическую философию. – М.: Праксис, 2000. С. 9-49.
8. Берлин И. Стремление к идеалу / И.Берлин // Философия свободы. Европа. – М.: Новое литературное обозрение, 2001. – 448 с. – с.7-25.
9. Вебер М. Политика как призвание и профессия / М. Вебер [пер. с нем. / сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко; коммент. А. Ф. Филиппова] // Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – С.644-706.
10. Ролз Дж. Теория справедливости / Дж. Ролз [пер. и ред. В.В. Целищева]. – Новосибирск: Изд-во Новосибирского университета, 1995. – 535 с.

УДК 303.01.324(340.341.1.342)

Біденко Ю.М.
Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

МІЖНАРОДНІ ТА ВІТЧИЗНЯНІ ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ КОРУПЦІЇ

Висвітлюються підходи до розуміння корупції, серед яких правовий, політико-економічний, системний та функціональний. Підкреслено, що від визначення сутності цього феномена залежить державна політика в галузі запобігання та боротьби з корупційними явищами. Показано, що на відміну від міжнародних документів, які трактують корупцію широко та закликають до боротьби з нею, використовуючи як прямі, так і непрямі інструменти (контроль над політичними партіями, публічними фінансами та закупівлями, реформування державної служби, залучення громадянського суспільства до прийняття рішень), в українській політиці понад 20 років застосовувався підхід з криміналізації корупції і локалізації боротьби з нею в правоохоронній системі.

Ключові слова: корупція, патронаж, ренто-орієнтована поведінка, публічна сфера, дерегуляція, криміналізація, попередження корупції.

Біденко Ю.М.

МЕЖДУНАРОДНЫЕ И ОТЕЧЕСТВЕННЫЕ ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫЕ ПОДХОДЫ К ПРОБЛЕМЕ КОРРУПЦИИ

Освещаются подходы к пониманию коррупции, в т.ч. правовой, политико-экономический, системный и функциональный. Подчеркивается, что от определения сущности этого феномена зависит государственная политика в области предотвращения и борьбы с коррупционными явлениями. Показано, что, в отличие от ряда международных документов, трактующих коррупцию широко и призывающих к борьбе с ней, используя как прямые, так и непрямые инструменты (контроль над политическими партиями, общественными финансами и закупками, реформирование государственной службы, привлечение гражданского общества к принятию решений), в украинской политике более 20 лет применялся подход криминализации коррупции и локализации борьбы с ней в правоохранительной системе.

Ключевые слова: коррупция, патронаж, ренто-ориентированное поведение, публичная сфера, дерегулирование, криминализация, предупреждение коррупции.

Bidenko Yu.

INTERNATIONAL AND UKRAINIAN POLITICAL AND LEGAL APPROACHES TO THE PROBLEM OF CORRUPTION

The article highlights the approaches to understanding of corruption, among which are legal, political-economic, systemic and functional ones. The author under stressed that on defining the essence of this phenomenon depends a state's anti-corruption policy. It is shown that in contrast to international institutions and their contemporary acts which treat corruption widely and recommending to fight it using numerous direct and indirect instruments (such as establishing control on political parties, on public finance and governmental procurements both as reforming public service or involving civil society in decision-making processes), Ukrainian anti-corruption policy more than 20 years was based on approach of criminalization of corruption, what caused its ineffective concentration in the system of law enforcement and justice.

Keywords: corruption, patronage, rent-seeking behavior, the public sphere, deregulation, criminalization, prevention.

Актуальність проблеми корупції, особливо для держав, що трансформуються, визначено у значній кількості наукових досліджень, міжнародних і вітчизняних правових актах та політичних деклараціях. Проте у практичній площині, подолання цього явища відбувається досить повільно в розрізі українського порядку денного, у той час, коли міжнародні інституції вказують на його нові форми за умов глобалізації, перетворення корупції із внутрішньодержавного на транснаціональний феномен.

Незважаючи на відносно глибоку *розробленість проблеми*, так само як і повсякденність вживання, сам термін корупції є доволі складним та породжує певні суперечки в політологічному, державно-управлінському, правознавчому та кримінологічному дискурсах. Цей факт пов'язаний із неможливістю повного виділення причин корупції, так само як і найповнішого фіналізованого переліку діянь, які можуть кваліфікуватись як корупційні. Крім того, дискурс навколо корупції в Україні стає не лише політизованим, а й популістичним, що призводить до спрощеного розуміння корупції в громадській думці. На рівні наукового знання проблемами корупції займалися зарубіжні автори Д. Кауфман, Р. Клітгард, Дж. Най, С. Роуз-Аккерман, Ф.Фукуяма, К. Фрідріх, Г. Хелл та вітчизняні дослідники: Л. Аркуша, К. Бабенко, О. Бусол, І. Валюшко, Д. Ковриженко, М. Корнієвський, М.Мельник, Є. Невмережицький, А. Тіньков, М. Хмара, Л. Чорній та інші. Тому *мета статті* полягає у виділенні підходів до розуміння та подолання корупції, що запропоновані суспільно-політичним знанням, так само як і міжнародним і вітчизняним правом, а серед її основних завдань є класифікація проявів корупції, порівняння правового та політологічного її трактування, а також оцінка відповідності вітчизняної політики в цій галузі міжнародним рекомендаціям.

Слушним є погляд на деструктивний характер корупції одного із сучасних класиків – Ф. Фукуями. Він показує, що з економічного погляду, вона забирає ресурси від їх найбільш продуктивного використання, діючи як регресивний податок, що підтримує спосіб життя еліт за рахунок всіх інших. Найкращих і найталановитіших корупція спонукає витратити свій час на ігри з системою, а не на інновації чи створення нового багатства. З *політичного* погляду, корупція підриває легітимність політичних систем, даючи елітам альтернативні до справжнього демократичного вибору

способи утримання влади. Коли люди сприймають авторитарні уряди як ефективніші, ніж корумповані демократичні, то це шкодить перспективам демократії, підриває реальність демократичного вибору [1].

Найбільш популярним є конвенціональний підхід до розуміння корупції, як поведінки осіб, які приймають рішення або здійснюють розпорядження суспільними благами, що відхиляється від конвенційних, ustalених у суспільстві та публічному праві норм. У контексті цього підходу Д. Кауфман визначає корупцію як «зловживання при перебуванні на державній службі задля особистої вигоди» [2, с. 58], а Дж. Най зазначає, що корупція – це «поведінка, що відхиляється від формальних обов'язків публічної ролі під дією приватних матеріальних чи статусних цілей або порушує правила, які забороняють окремі види стосовно приватного впливу» [3, с. 417]. У цій групі визначень ми можемо виділити декілька спільних рис, найголовнішою з яких є трактування корупції як поведінки, що відхиляється від норми, друга риса, що витікає з попередньої – ця девіація є свідомою та корисливо вмотивованою, і третя передбачає протиріччя між публічним та приватним.

Отже, з цих дефініцій можемо побачити, що корупція, як умисне, протиправне діяння починає виникати, і тим більше, осмислюватись у контексті становлення держав сучасного типу та розділення понять публічного та приватного. Так само і Ф. Фукуяма зауважує, що корупція є сучасним феноменом, адже самі терміни «громадський» і «приватний» існували не завжди. У середньовічній Європі практично всі режими були тим, що М. Вебер означає як «патримональний», тобто політична влада вважалась різновидом приватної власності, яку можна було передавати у спадок нащадкам як частину їхнього родового маєтку. В XVI і XVII століттях поступово виникла концепція, згідно з якою правителі не просто володіли своїми доменами, але були хранителями ширшого суспільного інтересу. Такі теоретики, як Г.Гроцій, Ж. Боден, Т. Гоббс і С. фон Пуфендорф, почали доводити, що правитель міг бути законним сувереном не за правом власності, а завдяки певного роду соціальному контрактові, за яким він захищав публічні інтереси – насамперед загальний інтерес щодо миру та безпеки. Саме розуміння існування потенційного конфлікту між публічними і приватними інтересами виникло з появою сучасних європейських держав [1].

Саме означений вище підхід до витоків та сутності корупції є найбільш застосованим як у теоретико-аналітичній, так і в практичній площині розуміння феномена, але, на нашу думку, він не є плідним в реаліях трансформаційних суспільств, де, по-перше, розділення між публічним і приватним є доволі умовним, не сформованим як у посадових осіб, так і в суспільній думці; а, по-друге, при розгляді корупціонера як девіанта, ми нівелюємо системність цього явища, очікуючи, що його буде викрито та покарано певними інститутами, що самі є «чистими» від корупції. На відміну від правників та деяких західних прихильників теорії публічної політики, більшість представників політичної науки вважає корупцію багато в чому вадою суспільств, що розвиваються, спричиненою проявами незавершеної модернізації і бідності, а також вивчаючи її як специфічну поведінку еліт або неформальні правила публічних політичних інституцій.

Функціональний підхід до дослідження корупції знаходиться на межі теорій бюрократії та трансформаційних суспільств. Першим застосував функціональний підхід до корупції М. Вебер, який зробив висновок про функціональність і прийнятність корупції за умови, якщо вона посилюватиме позицію тих політичних еліт, що гарантують прискорення позитивних змін у суспільстві, та сприятиме подальшому становленню професійної бюрократії та легально-раціонального панування. Прихильники підходу М. Вебера (Д. Делла Порта, С. Гантінгтон, Я. Гарковський та ін.), вважають, що, виконавши свої політичні й економічні функції, корупція зникає [4, с. 55]. Такі тези отримали підживлення прикладами деяких незахідних суспільств – країн Близького Сходу, Сінгапуру, Росії 2000-х рр., частково Грузії, проте означена аргументація є достатньо гіпотетичною, адже зникнення корупції не відбувалось само по собі, а було результатом системних реформ, синергії громадянської та політичної волі, і тиску зовнішніх акторів.

Останнім часом стає все більш затребуваною оптика дослідження корупції з позицій політико-економічного аналізу, теорій раціонального вибору, альтернативних витрат і трансформації капіталів. Роботи американських учених С. Роуз-Аккерман, П. Мауро, І. Шихати та ін. розкрили економічну сутність корупції, її зв'язок із вибором, транзакціями, ефективністю. С. Роуз-Аккерман зауважила, що «ментальні відмінності й мораль додають свої особливості, проте для

розуміння того, де саме привабливість корупції є найбільш відчутною, і де вона має найбільший вплив, необхідний загальний економічний підхід» [5, с. 16]. Прихильники економічних, ринково-центристських підходів до вивчення корупції трактують її як форму соціального обміну, а корупційні платежі – як складову трансакційних витрат. У межах цього підходу прихильники лібертаріанської парадигми корупцію пов'язують із надмірним втручанням держави в економічні процеси, розглядаючи її як засіб прискорення управлінських рішень.

Для аналізу гіперкорупційних явищ, що мають місце у перехідних суспільствах, серед економічних та політологічних теорій заслуговує уваги розуміння корупції як статусної ренти за монополне становище чиновника, що підвищує економічні витрати (П. Мауро, І. Шихата), а також так звана «агентська модель» корупції [6]. З цієї перспективи взаємне задоволення бізнесу і бюрократії, реальний стан справ можна пояснити тим, що в угоді чиновників і бізнесу з обох сторін беруть участь рентошукачі. В одному із економічних словників *rent-seeking behavior* трактується як «прагнення добитись за допомогою влади передачі доходу (чи багатства) постачальнику ресурсу, приватному підприємцю або споживачу за чужий рахунок або за рахунок суспільства» [7, с. 47]. Сенс «пошуку ренти» полягає в тому, щоб за допомогою держави штучно створити для себе або визначеної групи інтересів найбільш сприятливі умови, щоб без додаткових зусиль чи затрат у виробництві отримати максимальний дохід [7, с. 47].

Ф. Фукуяма в цьому контексті також виділяє два окремі явища, пов'язані з корупцією, які, на його думку, не є ідентичними. Перше – це створення і отримання ренти, друге – патронат або клієнтелізм. Багато з найбільш звичних форм корупції обертається навколо здатності уряду створювати штучний дефіцит, використовуючи ліцензування або регулювання. Запровадження тарифів на імпорт обмежує імпорт і породжує ренту для уряду; одна з найпоширеніших форм корупції у всьому світі є на митницях, де митник може взяти хабар за зменшення обов'язкового мита або за прискорення процесу розмитнення – щоб імпортер вчасно отримав свої товари. Всі державні регуляторні функції створюють штучні дефіцити, а отже, ренти. Ми можемо сперечатися щодо відповідного рівня регулювання, але людей, що хотіли б цілком відмовитись від цих функцій, небагато. Створення і розподіл

ренти урядами великою мірою переплітається з корупцією, але не є тим самим явищем.

Другим явищем, що виділяє вчений, і яке часто ототожнюється з корупцією, є патронаж або клієнтелізм. Патронаж передбачає відносини, що охоплюють взаємний обмін послугами між двома людьми різного статусу і влади, коли, зазвичай, клієнтові надається протекція в обмін на його лояльність і політичну підтримку. Протекція, надана клієнтові, має бути благом, яке можна індивідуально привласнити, – як-от влаштування на роботу в поштовому відділенні, різдвяна індишка чи пропуск з в'язниці для родича, – а не чимось корисним для суспільства [1]. І якщо перший різновид корупційних діянь можливо ідентифікувати, криміналізувати та зменшити, вдаючись до дерегулятивних заходів, то другий належить також до площини політичної культури, якості державної служби та загальносистемних вад, які складно піддаються нормативній регуляції.

На нашу думку, відрізняє наведені погляди на корупцію не лише дисциплінарна приналежність авторів, а швидше розуміння її сутності та природи – або як індивідуальних випадків девіації чи правопорушення, або ж висвітлення саме системності корупції як явища, визначення її в якості реакції не лише окремих посадовців, а цілих соціальних груп, або навіть всього суспільства на патології держави. Такими патологіями може виступати бідність, надлишкова зарегульованість економічних і громадянських процесів, відсутність належного регулювання державної служби та альтернативність поведінки бюрократії, зростання організованої злочинності у тому числі глобальної, аномія та перехідний стан суспільства. Наша позиція, на відміну від значної кількості правознавців, полягає у необхідності аналізу корупції як системного феномена, певним чином «нормалізованим» у суспільстві, гілках та органах влади всіх рівнів, що ускладнює боротьбу з цим явищем, але дозволяє об'єктивно оцінювати та розробляти конкретні заходи зі зменшення цього явища.

Сучасного визначення термін «корупція» набув у міжнародних документах у 70-90-х рр. минулого століття, зокрема у резолюції «Практичні методи боротьби з корупцією», підготовленій секретаріатом VIII Конгресу ООН в 1990 р., на якому розглядалися питання попередження злочинності й ставлення до правопорушників. У розділі «Корупція в державному управлінні» зазначається, що проблеми корупції у державній

адміністрації мають загальний характер, і їх згубний вплив відчувається у всьому світі.

З 1990-х років і до сьогодні держави-форварди світового співтовариства зробили цілу низку кроків не лише щодо визначення та привернення уваги до проблеми корупції, а й створили нормативну базу щодо уникнення її окремих аспектів – як на рівні націй, так і на транснаціональному рівні. Щодо боротьби та протидії корупції ми можемо відзначити також Міжамериканську конвенцію про боротьбу з корупцією, прийняту Організацією американських держав 29 березня 1996 р., Конвенцію про боротьбу з корупцією, яка зачіпає посадових осіб Європейських Співтовариств або посадових осіб держав-членів Євросоюзу, прийняту Радою Європейського Союзу 26 травня 1997 р., Конвенцію про боротьбу з підкупом іноземних посадових осіб у міжнародних комерційних угодах, прийняту Організацією економічного співробітництва та розвитку 21 листопада 1997 р., Кримінальну конвенцію про боротьбу з корупцією, прийняту Комітетом міністрів Ради Європи 27 січня 1999 р., Цивільну конвенцію про боротьбу з корупцією, прийняту Комітетом міністрів Ради Європи 4 листопада 1999 р. Комюніке Європейської комісії від 28 травня 2003 р. щодо комплексної політики Європейського Союзу з протидії корупції, Рамкове рішення Ради Європейського Союзу № 568 від 22 липня 2003 р. «Про боротьбу з корупцією в приватному секторі», Кримінальну конвенцію про боротьбу з корупцією Ради Європи, Конвенцію про цивільно-правову відповідальність за корупцію Ради Європи, Конвенцію Ради Європи «Про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом», Страс-бурзьку Конвенцію про корупцію у контексті кримінального права від 27 січня 1999 р., Рекомендації Групи держав проти корупції (GRECO), Декларацію активів для державних службовців для попередження корупції ОЕСР (2011 р.) та інші.

Задля втілення декларацій та конвенцій (останні стають частиною законодавства країн-підписантів), реалізації та підвищення боротьби з корупцією та її окремими проявами й чинниками, у світі діють численні міжурядові та неурядові організації, що досліджують та борються із корупцією. Окрім вказаних Організації Об'єднаних Націй, Міжнародної поліції (Інтерпол), до першого типу відносяться Світовий Банк, Європейська агенція з боротьби з шахрайством (The European Anti-Fraud Office),

Організація економічного співробітництва та розвитку, і (що важливо для України) такі підрозділи Ради Європи, як Група держав проти корупції (GRECO), Європейський суд з прав людини, Комісія за демократію через право тощо. До другої групи потужних неурядових організацій можемо віднести Transparency International, яка досліджує рівень сприйняття корупції по всьому світові, Freedom House, що здійснює моніторинг стану свобод, успіхів демократичного переходу в державах, Amnesty International, переважно задіяну в моніторингу прав людини, «Репортери без кордонів», які сприяють прозорості органів влади, а також численні організації-донори, що виділяють кошти, підтримують громадський моніторинг та державно-суспільне партнерство, неформальну освіту у питаннях боротьби з корупцією.

У антикорупційних міжнародних актах (Конвенції Ради Європи про кримінальну відповідальність за корупцію 1999 р. [8, с. 2028] і Конвенції ООН проти корупції 2003 р. [9]) містяться дефінітивні та рекомендаційні норми, які після ратифікації цих документів нашою країною у 2006 р. стали обов'язковими для української правової системи. Зокрема, Конвенція ООН проти корупції містить положення, які визнають основні засади політики держав-учасниць у сфері запобігання й протидії корупції, а саме: створення спеціальних органу або органів із запобігання та протидії корупції (ст. 6); оптимізація функціонування публічного й приватного секторів (ст. 7 та 12); запровадження кодексів поведінки державних посадових осіб (ст. 8); забезпечення доступу громадськості до процесів протидії корупції (ст. 13) [9].

Можемо зазначити, що комплексність боротьби із корупцією відображена зазвичай як у правовій системі певної держави, так і практичних політичних діях, освітній політиці, діяльності журналістів, експертів та громадянського суспільства, а також міжнародних взаємодіях. Правову основу боротьби із корупцією зазвичай складають нормативні акти декількох типів – це, по-перше, антикорупційні норми, зафіксовані у спеціальному рамковому законі або конституції; по-друге, норми кодексів, що кваліфікують конкретні корупційні діяння та встановлюють за них відповідальність, по-третє, це акти, що встановлюють органи, відповідальні за боротьбу з корупцією, їхні повноваження, відповідальність, сферу дій. Крім того, це спеціальні норми та заходи, які

не спрямовані на боротьбу із корупцією напряму, але сприяють зменшенню корупційності певних сфер або суспільства в цілому – такими можуть бути закони про публічну інформацію, закупівлі, регулятивні правила, про освіту, охорону здоров'я, нотаріальні послуги тощо.

Вітчизняну політику у боротьбі із корупцією розпочато в 1995 р., коли Верховна Рада ухвалила перший спеціальний Закон «Про боротьбу з корупцією» (раніше діяли окремі норми кримінального й адміністративного кодексів, норми радянського законодавства з боротьби із хабарництвом). Цей закон уводив у вітчизняну правову систему дефініцію корупції, процедуру виявлення та покарання за вчинення цієї протиправної діяльності тощо, а корупція визначалась як діяльність осіб, уповноважених на виконання функцій держави, спрямована на протиправне використання наданих їм повноважень для одержання матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг [10, с. 266]. Таке визначення поняття «корупція», як зауважували деякі правознавці та аналітики-практики, мало багато недоліків, оскільки воно відображало розуміння корупції у вузькому значенні і могло бути застосоване лише в контексті зазначеного закону.

Однак із самого початку під час створення антикорупційного законодавства була дещо порушена логіка його формування, яка мала здійснюватися за такою схемою: *«концепція – стратегія – закон – державна програма – підзаконні акти, що забезпечують виконання»*. Як стверджує А. Тінков, перша антикорупційна стратегія (Концепція боротьби з корупцією на 1998–2005 рр.), яка мала окреслити основні принципи та механізми протидії корупції, тобто бути ідейно-концептуальним підґрунтям відповідного закону, з'явилася пізніше – лише в 1998 р. [11, с. 343]. Базовими досягненням цього етапу було визнання суспільної небезпечності корупції та її криміналізація, хоча можна відзначити, що в законодавстві та концептуальних документтах йшлося переважно про репресивні, а не превентивні заходи, тобто вітчизняне законодавство та державна політика були націлені на боротьбу із постаттю умовного корупціонера, а не на зміни пострадянської системи, яка надавала такі можливості.

Із зміною влади в 2004–2005 рр. унаслідок «Помаранчевої революції» політичним керівництвом було декларовано курс на боротьбу з корупцією та організовану

злочинністю. 3 листопада 2005 р. Верховна Рада України прийняла постанову «Про стан боротьби з організованою злочинністю у 2004-2005 рр.», а Президент України видав Указ «Про першочергові заходи щодо детінізації економіки та протидії корупції» від 18 листопада 2005 року, в яких перед Кабінетом Міністрів України були поставлені завдання вжити заходи, спрямовані на вдосконалення нормативного комплексу у сфері протидії корупції та організованій злочинності, методик розслідування злочинів з ознаками корупції, що вчинюються організованими злочинними групами у різних галузях економіки; вивчення теоретичних і прикладних проблем попередження злочинів у сфері службової діяльності; соціального та правового аналізу практики країн Ради Європи з попередження корупції та ін.

У 2006 р. Україна ратифікувала Конвенцію ООН проти корупції, яка, інтегруючись у національне право, потенційно розширювала її визначення, а також передбачала спільні дії влади та громадськості. У лютому 2007 р. був підписаний Меморандум про створення Антикорупційного фронту керівниками Комітету з боротьби з корупцією, Комітету протидії корупції та організованій злочинності, Антикорупційного комітету та деяких інших організацій із вирішення дискретних проблем корупціогенних сфер. У структурі Міністерства юстиції України було утворено інститут Урядового уповноваженого з боротьби з корупцією та відповідальний секретаріат, що забезпечував його діяльність. А у серпні 2007 р. були оприлюднені 10 антикорупційних ініціатив Президента України, прийнятий План заходів щодо реалізації Концепції протидії корупції в Україні «На шляху до доброчесності» до 2010 р.

Наступним кроком стало голосування 11 червня 2009 р. Верховною Радою України «антикорупційного пакету», який включав три закони: «Про засади запобігання та протидії корупції», «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень» та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення». Закон України «Про засади запобігання та протидії корупції» від 11.06.2009 давав більш детальне та повне визначення самого поняття «корупція». Так, згідно зі ст. 1 цього Закону «корупція – це використання особою наданих їй службових повноважень і пов'язаних з цим можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або

прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди такій особі або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень та пов'язаних з цим можливостей» [12]. При цьому неправомірною вигодою могли бути грошові кошти або інше майно, переваги, пільги, послуги матеріального або нематеріального характеру, які обіцяють, пропонують, надають або одержують безоплатно чи за ціною, нижчою за мінімальну ринкову, без законних на те підстав. Крім того, новий закон стосувався осіб, які не є державними службовцями, посадовими особами місцевого самоврядування, але надають публічні послуги (аудитори, нотаріуси, експерти, оцінювачі, арбітражні керуючі, незалежні посередники чи члени трудового арбітражу під час розгляду колективних трудових спорів, третейські судді, а також у встановлених законом випадках інші особи), а щодо чиновників встановлювалась обов'язковість службової перевірки та декларування майна. Однак, на думку деяких експертів, доля цього антикорупційного пакету є хрестоматійним прикладом несистемності та політичної кон'юнктурності вітчизняної нормо-творчої діяльності в цій сфері, адже прийняті Закони так і не набули чинності [13, с. 6]. Спочатку набуття ними чинності було відкладено до 1 січня 2011 р., а потім весь пакет було скасовано. Водночас одразу було запропоновано до розгляду законопроект нового президента № 7487, який було ухвалено у квітні 2011 р. як Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції» [11, с. 344; 13, с. 6]. Слід також зазначити, що з прийняттям Закону України «Про визначенням такими, що втратили чинність, деяких законів України щодо запобігання та протидії корупції» (2010 р.) фактично на півроку було відсутнє правове регулювання протидії корупції.

21 жовтня 2011 р. Указом Президента України було затверджено Національну антикорупційну стратегію на 2011-2015 рр., Урядом прийнято Державну програму щодо запобігання і протидії корупції на 2011-2015 рр., а також Положення про Національний антикорупційний комітет. До складу цього органу, що відповідав за розробку та втілення Національної антикорупційної стратегії, увійшли найвищі посадові особи держави, зокрема Прем'єр-міністр України, Голова Верховної Ради України, Міністр юстиції,

Генеральний прокурор, Голова Верховного Суду України, Голова Служби безпеки України та інші керівники центральних органів виконавчої влади, а також було включено декілька представників наукових установ і навчальних закладів і лише одного представника від неурядових організацій.

З 2011 р. закони, що регулюють питання і доброчесності публічних інституцій (законодавчого органу, виконавчої та судової гілок влади, публічного сектора тощо) дещо покращилися, головним чином завдяки ухваленню законів «Про засади запобігання і протидії корупції», «Про доступ до публічної інформації», прийняттю Кримінально-процесуального кодексу. Незважаючи на це, закони, що регулюють діяльність окремих інституцій (омбудсмен, вищий орган фінансового контролю, політичні партії), не містили норму щодо прозорості та підзвітності цих інституцій. Крім того, на думку Д. Ковриженка та інших фахівців Transparency Int., Закон «Про засади запобігання і протидії корупції» не впровадив ефективний механізм регулювання конфлікту інтересів, захисту інформаторів та незалежного аналізу декларацій про доходи чиновників [14, с. 16].

Експертами ІПЦ «Наше право» було проаналізовано понад 7 тисяч рішень судів загальної юрисдикції за період від 1 липня 2011 р. (дата набрання чинності Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення») по 2013 р. у справах, про притягнення до кримінальної відповідальності осіб за зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК України), зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права (ст. 364-1 КК України), особами, які надають публічні послуги (ст. 365-2 КК України), одержання хабара (ст. 368 КК України), комерційний підкуп службової особи, юридичної особи приватного права (ст. 368-3 КК України), підкуп особи, яка надає публічні послуги (ст. 368-4 КК України), зловживання впливом (369-2 КК України), винесення суддею неправосудного вироку, постанови, ухвали, рішення (ст. 371 КК України), зловживання військовою службовою особою владою або службовим становищем (ст. 423 КК України). За результатами аналізу встановлено, що найбільш корумпованим в Україні є державне управління та правоохоронна діяльність. Не набагато відстають сфери місцевого самоврядування, освіти та медицини. Відтак найпоширені-

шими корупційними злочинами були зловживання владою та службовим становищем, а також одержання хабара [15, с. 6-11].

Цікаву закономірність виділено аналітиками щодо осіб, які понесли відповідальність за ці злочини. Серед найбільших злочинців – зазвичай дрібні службовці або особи, які обіймають посади спеціалістів найнижчої категорії. Наприклад, аналізуючи практику притягнення до кримінальної відповідальності посадових осіб місцевого самоврядування, виявлено, що суб'єктами практично всіх учинених злочинів є сільські голови, інколи – міські, а голів районних чи обласних рад узагалі не притягують до кримінальної відповідальності. Великою мірою суди призначають покарання дуже формально – у найменшому розмірі, що передбачено в статті за корупційний злочин. Але значна частина корупціонерів не несуть навіть найменшого покарання, оскільки зазвичай звільняються з іспитовим строком, і зауважимо, також мінімальним [15, с. 90-91]. Після лютого 2014 р. парламент з урядом стали значно активніші в питаннях подолання корупції. Зокрема, Верховна Рада прийняла низку важливих законів, покликаних сприяти ефективнішій боротьбі з корупцією, наприклад, «Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014 – 2017 роки», «Про запобігання корупції», «Про Національне антикорупційне бюро України» та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визначення кінцевих вигодоодержувачів юридичних осіб та публічних діячів». Усі вони були прийняті в один і той самий день, 14 жовтня 2014 р. і набрали чинності в 2015 р. У цьому процесі відіграють важливу роль як громадські, так і міжнародні донорські організації, і чимало проектів законів, що були схвалені Верховною Радою в жовтні 2014 року, підготовлені у співпраці з громадськими організаціями [14, с. 12].

Новий закон в антикорупційній сфері передбачає низку змін, зокрема в сфері:

- *криміналізації корупції:*

- підвищено санкції для фізичних і юридичних осіб за кримінальні корупційні правопорушення шляхом введення як альтернативного виду покарання – позбавлення волі, що гарантуватиме для України можливість співпраці в рамках надання міжнародної правової допомоги, як це передбачено Кримінальною конвенцією про боротьбу з корупцією;

– встановлено юрисдикцію щодо злочинів, пов'язаних із хабарництвом, які вчиняються за кордоном нашими громадянами в співучасті з іноземцями;

– встановлено відповідальність за підкуп осіб, які працюють у приватних компаніях у будь-якій якості вигоди, що, безумовно, поліпшить діяльність вітчизняних правозастосовних органів і підвищить якість їх роботи;

– поширено правила спеціальної конфіскації на всі корупційні злочини, зокрема в приватному секторі;

• *фінансового контролю стосовно майнового стану публічних осіб:*

– запроваджено зовнішній контроль щодо декларацій про майно, доходи, витрати та зобов'язання фінансового характеру, який здійснюватиметься податковими та спеціальними органами;

– встановлено адміністративну та дисциплінарну відповідальність за подання недостовірних відомостей у зазначених деклараціях;

• *посилення гарантій захисту викривачів фактів корупції:*

– перекладено обов'язок доказування в справах про застосування до інформаторів (викривачів) репресивних заходів на відповідача;

– закріплено можливість інформувати про факти корупції анонімно, зокрема через спеціальні лінії для відповідних повідомлень;

– передбачено обов'язок державних органів створити механізми для отримання та перевірки повідомлень про факти корупції (у тому числі анонімних);

• *мінімізації проявів корупції юридичних осіб:*

– передбачено обов'язок компаній розробляти й упроваджувати правила та процедури щодо виявлення та запобігання корупції;

– встановлено відповідальність юридичних осіб за незабезпечення здійснення антикорупційних заходів, якщо це призвело до вчинення корупційного правопорушення [16].

Наразі сучасне законодавство також усуває певний дуалізм державних органів, відповідальних за антикорупційну політику, який існував у 2014 р. [17]. Серед іншого, ліквідується посада Урядового уповноваженого з питань антикорупційної політики та започатковується діяльність двох незалежних антикорупційних інституцій, відповідальних за різні аспекти формування та

реалізації державної антикорупційної політики:

– Національного агентства з питань запобігання корупції (НАЗК) – центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом, який забезпечує формування та реалізацію державної антикорупційної політики;

– Національного антикорупційне бюро України (НАБУ) – державного правоохоронного органу, на який покладається протидія кримінальним корупційним правопорушенням, що вчинені вищими посадовими особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та становлять загрозу національній безпеці.

Також започатковується діяльність консультативно-дорадчого органу при Президенті України Національної ради з питань антикорупційної політики (Національна рада), що здійснює системний моніторинг стану запобігання і протидії корупції в Україні, ефективності реалізації антикорупційної стратегії, заходів, що вживаються для запобігання і протидії корупції та подання Президентові пропозицій. Склад Ради, як рекомендовано GRECO, має бути сформовано на паритетних засадах між владою та неурядовими організаціями [17].

29 квітня 2015 р. Кабінет міністрів затвердив державну програму щодо реалізації засад антикорупційної стратегії на 2015-2017 роки. Програма передбачає прийняття ряду законопроектів з таких питань, як лобіювання, захист інформаторів, відкриття реєстрів деяких держпідприємств. Для усунення корупціогенної складової в діяльності виборних посадових осіб стратегія також вимагає перегляду виборчого законодавства та створення ефективних механізмів для усунення конфліктів інтересів [18, с. 4]. У жовтні 2015 р. Верховна Рада прийняла законодавчі зміни щодо фінансування політичних партій, яким передбачено дотування партій з держбюджету та встановлена вимога про обов'язкове подання фінансових звітів про всі доходи і витрати політичних партій. Також було прийнято Закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо доступу до публічної інформації у формі відкритих даних». У вересні 2015 р. було прийнято новий Закон «Про здійснення державних закупівель», в грудні Закон «Про державну службу», який передбачає комплексне реформування державного управління відповідно до демократичних стандартів, зокрема розмежування політичних та адміністративних посад, врегулювання статусу державного службовця, обов'язкове

запровадження конкурсних процедур добору на державну службу, а також закладені основи для підвищення оплати праці публічних службовців. Однак остання складова – суттєве підвищення зарплат державним службовцям і іншим особам, які потенційно можуть вчиняти корупційні правопорушення, – на нашу думку, варто розглядати як засіб залучення до державного сектору нових, освічених кадрів із іншим світобаченням, ніж як інструмент виправлення корумпованості існуючого кадрового ресурсу. До того ж варто пам'ятати, скільки б високою не була офіційна плата за належне виконання закону, незаконне збагачення потенційно завжди буде більшим.

Ми приєднуємось до позиції фахівців міжнародних і вітчизняних організацій, що, незважаючи на суттєвий прогрес у реформуванні антикорупційного законодавства, дії влади щодо його впровадження поки що не є повною мірою успішними. Імплементация оновленого антикорупційного законодавства проходить без проактивної позиції основних носіїв політичної волі (Кабінету Міністрів України, Президента України, Верховної Ради України), під величезним тиском з боку громадськості й міжнародних організацій. Впровадження антикорупційної реформи супроводжується публічними звинуваченнями Кабінету Міністрів України, Президента України із зволіканням у минулому і відсутності прозорості процесу формування нових антикорупційних інституцій (Національного антикорупційного бюро, Національного агентства з питань запобігання корупції) в теперішній час. Про вади впровадження антикорупційного законодавства свідчать як дані досліджень, проведених з ініціативи громадських організацій, так і оцінка Європейської комісії, водночас з ініціативи Уряду протягом 2014–2015 рр. не було проведено жодного ґрунтовного дослідження щодо антикорупційної політики [18, с. 3].

Порівнюючи означені, на перший погляд, прогресивні нормативно-правові зміни у боротьбі та профілактиці корупції із реальними досягненнями в цій сфері, що відображаються у статистиці щодо покарань, наведених вище, вважаємо, що у вирішенні цього питання має застосовуватись комплексний підхід, наріжним каменем якого має стати мета профілактики корупції, дерегуляції економічних функцій державного апарату та децентралізації місцевого управління.

Висновки. Політико-правовий підхід розуміння корупції як протиправного діяння та девіантного відхилення від правових норм є

найбільш усталеним як в теоретико-аналітичному розумінні корупції, так і в якості підґрунтя для розроблення державної політики. Проте при імплементації в рамках суспільств, що трансформуються, зокрема в гібридних режимах, він не гарантує позбавлення від корупції, адже криміналізуючи корупційні злочини, не передбачає системних змін у сферах, де вона потенційно виникає.

Набагато більший потенціал міститься у теоретико-методологічних підходах, що пояснюють корупцію з точки зору її функціональності в умовах неефективної бюрократії, або аналізують її в оптиці раціонального вибору: як способу зменшення транзакційних витрат при надмірному втручанні держави, або як агентської моделі ренто-орієнтованої поведінки.

Порівнюючи міжнародні та національні акти щодо боротьби та протидії корупції, можемо відзначити, що українська політика боротьби з корупцією понад 20 років локалізувалась у площині класифікації та криміналізації корупційних проявів, ігноруючи непрямі системні заходи запобігання її виникнення: зменшення ролі держави в регуляції економіки; попередження конфлікту інтересів державних службовців і конкурсно-компетентісний підхід при їх призначенні; збільшення підзвітності та прозорості політичних партій, публічних фінансів і закупівель, залучення громадянського суспільства при прийнятті рішень тощо. Деякі з цих механізмів були імплементовані у правову систему після 2014 р., проте, їхня практична реалізація досі має непослідовний та внутрішньосуперечливий характер, що знижує ефективність подолання корупції в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фукуяма Ф. Що таке корупція? / Френсіс Фукуяма; пер. з англ. М. Мишкала [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zbruc.eu/node/52257>
2. Кауфман Д. Корупція в тумані двозначності / Д. Кауфман // Політика і час. – 1998. – № 1. – С. 58-65.
3. Nye J.S. Corruption and Political Development: A Cost-benefit Analysis / J.S.Nye // American Political Science Review. – 1967. – Vol. 61(2). – P. 417-427.
4. Делла Порта Д. Действующие лица в коррупции: политические бизнесмены в Италии / Д. Порта Делла // Международный журнал социальных наук. – 1997. – № 16. – С. 55-73.
5. Роуз-Аккерман С. Коррупция и государство: Причины, следствия, реформы / С. Роуз-Аккерман; пер. с англ. О.А. Алякринского. – М.: Логос, 2003. – 343 с.

6. Шихата И. Взятка как рента за монопольное положение чиновников / И. Шихата // Чистые руки: Будущее без коррупции. – 1999. – № 1. – С. 32-36.
7. Корупція: теоретико-методологічні засади дослідження / керівник авт. кол. І.О. Ревак. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – 220 с.
8. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (ETS 173): міжнародний документ від 27.01.1999 № ETS173 // Відомості Верховної Ради. – 2007. – № 47-48. – С. 2028.
9. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції: міжнародний документ від 31.10.2003 (ратифікована Законом України від 18 жовтня 2006 року № 251-V) // Відомості Верховної Ради. – 2007. – № 49. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon4rada.gov.ua
10. Закон України «Про боротьбу з корупцією» від 5 жовт. 1995 р. № 356/95-ВР // Відомості Верховної ради України. – 1995. – №34. – Ст. 266.
11. Тінков А. Л. Правові засади запобігання політичній корупції в органах державної влади України / А. Л. Тінков // Актуальні проблеми державного управління. – 2012. – № 1 (41). – С. 341-348.
12. Закон України «Про засади запобігання та протидії корупції» від 11.06.2009 № 1506-VI [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1506-17>
13. Антикорупційні заходи в Україні після Революції Гідності: Ключові законодавчі аспекти, 2016. / ред. Ф. Флурі та В. Бадріа. – К.: Центр досліджень армії, конверсії та роззброєння, 2016. – 224 с.
14. Національна система доброчесності. Україна – 2015 / Д. Ковриженко, О. Чебаненко, Е. Мак-Девітт. – К.: Transparency International Україна, 2015. – 224 с.
15. Аналіз практики правозастосування у справах, пов'язаних із корупцією. Результати громадського дослідження / упоряд. Ю.Стасюк. – Львів: ІПЦ «Наше право», 2013. – 92 с.
16. Закон України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 № 1700-VII. Ред. від 01.08.2016 / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1700-18/page>
17. Антикорупційна політика в Україні: доповідь від платформи громадянського суспільства / О. Хмара, А. Волошина [Електронний ресурс] // Платформа Україна-ЄС, 2-е засідання, 11 лютого 2016 р., Брюссель. – Режим доступу: <http://www.eesc.europa.eu/resources/docs/csp-ua-anticorruption-report ukr.pdf>
18. Альтернативний звіт з оцінки ефективності державної антикорупційної політики: [резюме дослідження] / Р. Рябошапка, А. Кухарук, М. Хавронюк, М. Хмара; Укл.: А. Волошина. – К.: Transparency International Ukraine, 2015. – 16 с.

УДК 329.12 + 329.11 (477)

Печеранський І.П.

Київський національний університет
культури і мистецтв

КРИТИКА НЕОЛІБЕРАЛЬНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕЛІ ТА НЕОКОНСЕРВАТИВНА ПЕРСПЕКТИВА УКРАЇНИ У ХХІ СТОЛІТТІ

Піддається критиці неоліберальна політична модель, розглядається криза, яку вона переживає на початку ХХІ століття. Показано, що дух нетерпимості та ортодоксії, вплив якого сьогодні відчувається в Європі, з'являється в результаті домінування «ринкового фундаменталізму» та транснаціональної політики неолібералізму, доктрина якого (вашингтонський консенсус) ґрунтується на секулярному юридизмові та некласичній релігійності, грошовому феодализмові, секулярно-гедоністичній моделі життя, гностичній моделі знання, раціонально-науковому натуралізмі та юснатуралізмі. Доводиться, що неолібералізм по-українськи, який утворився в результаті застосування цих принципів до пострадянських українських реалій, привів до влади олігархічно-капіталістичний клас, що знаходиться у консолідованій зв'язці з пострадянською бюрократією. У зв'язку з цим стверджується, що для України на сучасному етапі становлення її державності неоліберальний консенсус є неприродним і фатальним, таким, що руйнує її «цивілізаційний образ», тоді як новий, переважно комунітаристський, формат ідеологічного консенсусу, дозволяє розкрити потенціал неоконсерватизму як ідеології розвитку української держави та нації у новому тисячолітті.

Ключові слова: неолібералізм, неоконсерватизм, Вашингтонський консенсус, комунітаризм, секулярний юридизм і юснатуралізм, некласична релігійність, ринковий фундаменталізм.

Печеранский И.П.

КРИТИКА НЕОЛИБЕРАЛЬНОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ И НЕОКОНСЕРВАТИВНАЯ ПЕРСПЕКТИВА УКРАИНЫ В XXI ВЕКЕ

Критически рассматривается неolibеральная политическая модель и ее кризис в начале XXI века. Показано, что дух нетерпимости и ортодоксии, влияние которого сегодня ощущается в Европе, появляется в результате доминирования «рыночного фундаментализма» и транснациональной политики неolibерализма, доктрина которого (вашигтонский консенсус) основывается на секулярном юридиксизме и неклассической религиозности, денежном феодализме, секулярно-гедонистической модели жизни, гностической модели знания, рационально-научном натурализме и юснатурализме. Доказывается, что неolibерализм по-украински, который образовался вследствие применения этих принципов к постсоветским украинским реалиям, привел к власти олигархический капиталистический класс, который находится в консолидированной связке с постсоветской бюрократией. В связи с этим утверждается, что для Украины на современном этапе становления ее государственности неolibеральный консенсус является неестественным и фатальным, разрушающим ее «цивилизационный образ», тогда как новый, преимущественно коммунитаристский, формат идеологического консенсуса позволяет раскрыть потенциал неоконсерватизма как идеологии развития украинского государства и нации в новом тысячелетии.

Ключевые слова: неolibерализм, неоконсерватизм, Вашингтонский консенсус, коммунитаризм, секулярный юридиксизм и юснатурализм, неклассическая религиозность, рыночный фундаментализм.

Pecheranskyi I.

CRITICS OF NEOLIBERAL POLITICAL MODEL AND NEOCONSERVATIVE PERSPECTIVE OF UKRAINE IN THE XXI CENTURY

The article is devoted to the critics of a neoliberal political model and also the very crisis which it endures at the beginning of the XXI century. It shows that the spirit of intolerance and orthodoxy and the influence of which is perceived in Europe nowadays, appears in the result of the domination of «market fundamentalism» and the transnational policy of neoliberalism, the doctrine of which (Washington consensus) is based on the secular juridism and non-classical religiosity, money feudalism, secular-hedonic model, gnostic model of knowledge, rational-scientific naturalism and jurinaturalism. At the article is proved that the Ukrainian neoliberalism which had been formed as the result of using these principles before post-soviet Ukrainian realities, had led to the power an oligarchic-capitalist class which is in the consolidated connection with the post-soviet bureaucracy. Because of this is proved that for Ukraine on the present stage of its statehood of neoliberal consensus is unnatural and fatal and it smashes its «civilizational image» though the new one, mainly communitaristic, format of the ideological consensus let open the potential of neoconservatism like the ideology of Ukrainian statehood and nation development in the new millennium.

Keywords: neoliberalism, neoconservatism, Washington consensus, communitarianism, secular juridism, jurinaturalism, non-classical religiosity, market fundamentalism.

Починаючи розмірковувати над актуальністю теми, над тим, під яким кутом зору її представити, відразу спадає на думку одна цікава, і без перебільшення показово-інтелектуальна, подія, що сталася зовсім недавно. Йдеться про дискусію, яка відбулася між архієпископом Праги Домініком Дукою та політиком, філософом і професором Ягеллонського університету, а нині послом Європарламенту Річардом

Легутко 21 вересня цього року у Празі. Дискутуючи навколо теми «Кінець Європи? Криза, виклики та рішення», її учасники висловити думки, інтенції яких мали між собою багато спільного. Приміром, архієпископ Дука, наголошуючи на необхідності бунту чесних і порядних людей як на головній умові реформування Євросоюзу, сприймає його як вимушену відповідь на виклик, що існує у формі неповаги з боку бюрократичних інституцій ЄС по відно-

шенню до суверенітету та автономії окремих держав. Його колега по дебатам, будучи членом партії «Право і справедливість» (найбільшої партії правого спрямування, що зосередила на сьогоднішній день майже всю повноту влади в своїх руках у Польщі), заявив, що ЄС, у межах якого сьогодні панує дух нетерпимості та «ортодоксії», який має багато спільного з комуністичним режимом.

Та спільна інтенція, що пролунала з уст авторитетних європейців, має у своїй основі стурбованість, яка напряму пов'язана з реалізацією проекту під назвою «тоталітарна Європа». Активізуючи «посттериторіальну» політику, яка направлена на реалізацію «інформаційної» та «глобальної» економіки нового типу, Брюссель такими своїми діями ставить під сумнів Вестфальську систему національних держав, що ґрунтується на принципах суверенітету та цілісності території. Національна система трудових відносин знаходиться перед серйозним викликом – процесом глобалізації, що набирає обертів у тій же Європі, оскільки транснаціональні корпорації, лобіювання інтересів яких, як це не дивно, виступає необхідною умовою коректної реалізації функцій Європейської комісії, органічно «вплетені» та продуктивно функціонують на плідному наднаціональному ґрунті ЄС, враховуючи пріоритетність європейського законодавства перед національним [1].

Усвідомлюючи небезпеку «ринкового фундаменталізму», центральна ідея якого полягає у тому, що «ринок», тобто сукупність індивідуальних відносин і взаємодій, самостійно створює необхідний порядок (сприятливою основою розвитку такої тенденції є ліберальна традиція конституціоналізму: Євросоюз спирається на свій юридичний порядок, пріоритетний стосовно національного права), та аналізуючи політичну сутність глобалізації, Т. Лоуї визначає її як «новий феодалізм, втеча від громадянства до кріпосної праці та споживання, що залежить від корпоративного лорду» [2, р. 145].

Чи можна у цьому вбачати одну з основних ознак найсерйознішої в історії ЄС кризи, свідками якої ми є зараз? Безумовно. Більше того, криза ця тісно пов'язана з сучасною ліберально-політичною моделлю, яка ґрунтується на ряді фундаментальних для неоліберального дискурсу принципів і теорій, що є невід'ємними (сутнісними) складовими останнього.

Враховуючи це, метою статті є аналіз специфіки та принципів неолібералізму в

світлі специфіки євроінтеграційних прагнень України. Ця мета реалізується в таких завданнях: по-перше, виокремлення та розгляд неолібералізму як політико-філософської доктрини та дискурсивного комплексу, по-друге, діагностика стрижневих векторів неоліберального дискурсу, які є важелями трансформації його у примусовий соціально-правовий та соціогуманітарний режим, і, по-третє, акцентування уваги на несвоечасності та навіть згубності втілення неоліберального проекту в Україні, з виходом на «постліберальну» перспективу та «комунітаристський консенсус», у межах якого, враховуючи неотрадиціоналізм, має місце становлення українського неоконсерватизму як ідеології розвитку, що відповідає логіці національного державотворення.

Відштовхуючись від розуміння «дискурсивного комплексу» як такого утворення, що вміщує авторитетні тексти, центральні концепти, стратегії та постулати [3, с. 14-15], ми розуміємо, що неолібералізм як ідеологічна та політико-філософська доктрина спирається на побудову такої моделі політичного світу, яка б дала змогу розглядати цю доктрину в якості універсального засобу легітимації економічного порядку та політичних інститутів. І тут варто наголосити не стільки на трактовці неолібералізму як на результаті інтеграції ліберальної класичної доктрини з ідеями соціальної справедливості та соціал-демократичними поглядами (поява «соціал-лібералізму»), скільки на баченні його в ролі політичного курсу, що направлений на денационалізацію економіки, підтримку крупного капіталу, скорочення бюджетних витрат на соціальні програми тощо (як приклад, тетчеризм і рейганоміка). А звідси один крок до конституювання політичної ідеології та політичної стратегії, яка спрямована на утвердження панування транснаціональних корпорацій, що знаходить своє відображення у політичній доктрині під назвою «неоліберальний» або «Вашингтонський» консенсус.

Неоліберальна модель світу, що ґрунтується на втручанні розвинених держав в економічні й політичні процеси «нерозвинених» (до яких віднесемо Україну) під виглядом допомоги завершення переходу їх до нового рівня ринкових цінностей та відносин, сприяє формуванню особливого дискурсу, економічної політики та платформи легітимації. Ця легітимація дозволяє виносити за межі критики такі вади сучасної капіталістичної світосистеми, як соціальна нерівність, культурно-ціннісний монізм, етика соціал-

дарвінізму, керована демократія, необмежений політичний вплив великого капіталу, міфи цивілізаційної привілейованості, вибірковий підхід до декларованого захисту прав і свобод. А звідси практичні наслідки їх негативного впливу на суспільство – комерціалізація духовної та соціальної сфери українського суспільства, збільшення відносною та абсолютною бідності, різке зростання соціально-економічної та правової нерівності на рівні держави, соціальних груп та індивідів, різка відмінність у доступі до владних, інформаційних і матеріальних ресурсів, зростаюча «цифрова» нерівність, концентрація влади в окремих руках за умови відсутності демократичної відповідальності, поява та посилення економічної влади транснаціональних корпорацій, що сильно впливають на економіку «нерозвинених» країн [4, с. 4; 5, с. 26-27].

Ліберальна ідеологія та її соціально-політична концепція сьогодні переживає системну кризу, яка багато в чому зумовлена трансформацією лібералізму в безальтернативний та універсальний проект, що й визначає статус неолібералізму як глобального проекту, який виходить за межі політичного виміру, набуваючи *інтегрального характеру* (охоплює політико-економічні інтереси та домінуючу в суспільстві ідентичність). Упродовж ХХ століття відбувся перехід від «лібералізму з маленької літери» [6, с. 98-99], базові ідеї якого поділяли також соціалісти та консерватори, адже він був консенсусом моральним (уявлення про соціальну державу ґрунтуються на загальному визнанні цінностей свободи, самореалізації, солідарності та інших цінностей, які характерні для гуманістичної світської моралі), до неолібералізму в якості глобального проекту у його економіко-правничому, соціально-гуманітарному та, за словами М. Фуко, біополітичному вимірах.

Під час «глобалізації» ліберальної ідеології та універсалізації цивілізаційних імперативів західного світу владні еліти використовували *методи секулярно-раціональної перебудови* традиційної релігійності, що отримало серед іншого назву «революції свідомості». Охопивши простір соціального знання та увібравши в себе інші теорії на правах підсистем, змінивши останні до непізнаваності, неолібералізм перетворився на світовий «хрестовий похід капіталу», на «капіталістичну (ліберальну) світосистему» (КСС), які досить часто сучасні критики позначають терміном «ліберальний режим»,

що чітко відрізняється від комуністичного режиму тим, що поширюється не на окрему частину світу, а на цілий світ.

Місце класичної релігії займає *нова міфологія секулярності*, яка у політико-економічному вимірі супроводжується, по-перше, зміщенням акценту з вільного обміну на принцип вільної конкуренції, де конкуренція розуміється як мистецтво управління у площині ринкової економіки, по-друге, появою моделі «держави-менеджера», яка проводить політику методами комерціалізації та монетизації у всіх сферах суспільного життя, по-третє, використанням моделі «шокової терапії», по-четверте, активізацією процесу де-суверенізації, космополітизації й інтеграції національної держави в транснаціональну політичну кооперацію, по-п'яте, інтерпретацією демократії крізь призму політичного маркетингу, де демократичні цінності тлумачаться в ролі політичного товару. Зазначені політико-економічні параметри *секулярного лібералізму* відроджують владу нової економічної еліти, або, як зазначає Д. Гарві, «влади вузької групи людей, що становлять капіталістичний клас» [7, с. 52-54], під проводом якої відбувалося «саморозширення» (selfexpansion) капіталізму та легітимація теорії «розвитку навздогін», що чітко поділяє всі країни на «цивілізованих» лідерів і аутсайдерів («третій світ», до якого після 1989 року приєднався колишній «другий»). При цьому, країни-аутсайдери, намагаючись долучитися до клубу «цивілізованих», повинні ламати норми та правила свого життя, економіку, моральну та правову сфери, відповідно до тих умов, які диктуються для них лідерами (для «постреволюційної» України – США, ЄС, МВФ, Світовий банк, ЄБРР тощо).

Цей колоніалістський міф, який тісно пов'язаний із вказаною теорією модернізації, у поєднанні з явними моноорієнтованими формами глобалізації, призводить до появи *«катастрофічного капіталізму»*, специфіку якого, на прикладі сучасної Німеччини та її уміння використовувати економічну кризу, досить виразно розкрив С. Хефер: «де Гітлеру не вдалося підкорити Європу військовим шляхом, сучасним німцям вдалося за рахунок торгівлі й фінансової дисципліни. Ласкаво просимо до Четвертого Рейху!» [8].

Деклерикалізація підсилюється *просвітницьким метаюридизмом*. У своїй праці «De jure belli ac pacis libri tres» («Три книги про війну та мир») Г. Гроцій, ототожнюючи «природний закон» («lex naturale») з самою

природою людини, наголошує на тому, що навіть якби Бога та його законів не існувало, ідея природного права так чи інакше залишалась б істиною. Розриваючи у такий спосіб право та релігію, він закладає підвалини метаюрідизму як теоретичного фундаменту ліберальної ідеології та політики впродовж трьох століть. Концепції природного права Т. Гоббса, Дж. Локка, Г. Ляйбница та І. Канта лише підтвердили ідею «натуральності» права, його неісторичний та позаситуативний характер, завдяки якому поняття «природне право» набуває метафізичного статусу в філософії, а згодом і в політиці. І тут важливо мати на увазі, що онтологізація права перетворює його на дещо більше ніж статтю закону, піднімаючи до рівня філософської категорії, яка містить потенціал до саморозвитку. Так виникає *секулярний юридизм* (що близький за значенням до «юрідизму» в католицизмі), *раціоналізм та інституціоналізм*, на ґрунті яких правознавство переходить у нормологію, тобто вчення про норми [9, с. 28], що доповнює метафізику права як інструмент індоктринації в межах ліберальної філософії, яка, спираючись на власний символічний ресурс, здійснює певне «розчеплення» християнського дискурсу, а разом із ним феномена традиції та моралі.

Деструктивний потенціал такої ліберально-революційної методології, яка згодом перетворилася на неоліберальну концепцію глобалізації, вже наприкінці XVIII ст. розгледіли Е. Берк та І. Бентам. Обоє їх об'єднувала критична інтенція, яка мала виразно-викривальний характер справжньої суті «природних прав», що їх останній називав не інакше, як «анархічними софізмами», а автор «Reflections on the Revolution in France» (1790) порівнював з абстрактними універсальними принципами, які поза традицією та реальною суспільною практикою перетворюються або на фікцію, або на інструмент не менш витонченої диктатури, що криється вже не одне століття під маскою, як колоніалізму, так і неокolonіалізму. Схожим чином у XX столітті міркував К. Шмітт, який заперечував універсалізм та онтологічну первинність права, наголошуючи, що жоден вид права не виникає інакше як в результаті силового порушення попереднього правового консенсусу, який утворився внаслідок функціонування певних суспільних відносин.

Аргументи економічного матеріалізму в межах філософії марксизму завдали знищувального удару по *юснатуралістич-*

ній концепції, наслідуючи таким чином традицію «історичної школи права», однак у XX ст. вона отримала друге життя завдяки «Декларації прав людини», яка була прийнята у 1948 році. Це лише поглибило процес дехристиянізації Заходу, який, будучи підтриманий сакралізацією протестантської етики та постулатами абстрактно-аксіоматичної антропології лібералізму (домінування моделей «нерелігійної людини», «людини чуттєвої», «людини моральної», «людини економічної» та «людини як співтворця Бога» [10, с. 17]), обґрунтовує *некласичну (секулярну) релігійність*. Відповідно до останньої, можна стверджувати, що протестантський «свідійник... паралельно проекту створення на землі універсального простору спасіння, Universum Christianum... створює власний амбіційний глобальний проект – побудова вселенського Pax Oeconomicana» [11].

Що це за «вселенський Pax Oeconomicana», і яке відношення він має до неолібералізму, виразно демонструє П. Тренор, коли викриває аморалізм і цинічність неоліберальних реформ. Тотальність ринку доповнює у цьому випадку «бажання підсилити і розширити ринок через зростання чисельності, частоти, повторюваності і формалізації транзакцій. Кінцева (і недосяжна) мета неолібералізму – це всесвіт, де будь-яка дія будь-якої істоти є ринковою транзакцією, здійснюваною в конкуренції з іншою істотою...» [12].

Цей Novus Ordo («новий порядок») у світовому масштабі розвивається лише за підтримки того, що Г. Блум називає «американською релігією», яка є не християнською, принаймні у європейському її розумінні, а гностичною: «Американська релігія не вірить і не покладається, вона – знає, хоче завжди хоче знати ще більше. Американська релігія маніфестує себе як жага до інформації» [13]. І ця жага у XXI ст. є нічим іншим як реактуалізацією та раціоналізацією *гностичної картини світу* на противагу християнській егалітарності. Тривалий вплив цієї картини світу на ліберальну аксіологію, чітко визначив межі її функціонування, адже вона досі перебуває між двома ідеями – ідеєю умоглядного «суспільного договору» (на базі вчення про природне право) та принципом виживання сильнішого («homo homini lupus est»).

Секулярний неогностицизм у зв'язку неомальтузіанством збільшують можливості «влади-економіки», яку сьогодні тісно пов'язують з *грошовим феодализмом як*

формою радикалізації капіталізму, з ультракапіталізмом (така влада трансформувалася у ХХ ст. й набула остаточного вигляду у формі Бреттон-Вудської системи, відповідно до якої вся всесвітня грошова система реалізується лише одним інститутом – Федеральною резервною системою США, що постає світовим емісійним центром). Гностично-елітарні епістемі за підтримки такого ультракапіталізму перетворюють ліберальну владу з феномена ідеологічного на дисциплінарний, де за гаслами про відкритість та соціальну справедливість приховуються жорсткі стандарти, завдяки яким так звана ліберальна інтелігенція (еліта) експлуатує тему нерівності, вигадуючи власну систему табу, маючи ексклюзивне право визначати культурні стандарти, особливо для східноєвропейських країн, які стали, чи ще прагнуть стати членами «корпоративного лорду».

Виходячи з усього вищезазначеного, що можна сказати про специфіку українського неолібералізму? Чи відповідає він національним інтересам та цінностям нашої держави? Чи, скоріш, майбутнє України пов'язане з іншою ідеологічною перспективою, і якщо так, то з якою?

Перше, і тут хотілося б погодитися з В. Ішенком, беручи до уваги специфіку «капіталістичної світ-системи», що український неолібералізм варто віднести до периферійного рівня. Особливість неолібералізації по-українськи полягала не у відміні пострадянського бюрократизму і централізму, а у тому, що представники останнього, попри ідеологічну міфологію «вільного ринку» та «чесної конкуренції», зазнали суттєвих метаморфоз у напрямку інтеграції до світового домінуючого класу (центру) та явного переходу від радянської номенклатури до встановлення влади олігархічно-капіталістичного класу, що перебуває у тісній зв'язці з пострадянською бюрократією [14]. У такий спосіб, на рівні периферії КСС, про яку писав І. Валлерстайн, відчувається тиск і вплив глобального капіталізму, а ідея національного розвитку залишається ілюзією, коли за розвиток країни відповідаємо не ми і не національна еліта (яка і досі в Україні не при владі), а численні «позичальники», «кредитори», «сторонні міжнародні радники», діяльність яких, під промовистим гаслом «повернення до світового співтовариства та загальнолюдських цінностей», насправді чітко штовхає країну до «лімітрофу Європи».

Про який захист національних інтересів може йти мова, коли почавши трансформацію економіки на засадах неолібералізму, Україна завчасно себе прирекла на невдачу. «Звівши, – наголошує І. Кукурудза, – весь зміст реформ до роздержавлення і приватизації власності та лібералізації управління економікою, реформатори створили ситуацію, при якій первісна економічна свобода для всіх суб'єктів господарювання дуже швидко перетворилася в реальну економічну владу для небагатьох, в монополію владних еконо-мічних угруповань, а в кінцевому рахунку – в загальну групову анархію і державне безвладдя. В умовах зруйнованих державних інститутів неоліберальна модель ринкової трансформації економіки стала зручним способом перерозподілу національного багатства [курсив наш – І.П.], створеного попередніми поколіннями, в інтересах самих же реформаторів у центрі і на місцях» [15, с. 12]. Подібна ситуація викликає спротив не лише серед консервативних кіл, але й серед звичайних громадян, які керуються здоровим глуздом і національним чуттям спорідненості зі своєю державою, які переконані у тому, що закони ринку не є моральними й соціальними істинами в останній інстанції. Це обурення чітко висловив у своєму запитанні М. Сендел: «Чи хочемо ми бути суспільством, в якому все продається та купується?» [16, с. 219].

Пригадуючи думку Е. Берка, який говорив, що чесний реформатор не може розглядати свою країну як чистий аркуш паперу, ми переконані, що одним із нагальних завдань сучасної української політики є заперечення погляду на Україну як на полігон апробування технологій домодернізації в процесі гео економічної експансії Заходу (В. Нікітенко). У свою чергу, це передбачає не легковажне навернення до євразійства та його неоімперських проєктів, а активну заміну сучасних «європоцентристських пристрастей», під якими приховується витіснення та занепад реального сектору економіки, зростання фіктивного (спекулятивного) капіталу, орієнтованого на отримання прибутку від зміни цін, на ірраціональне споживання (шоу-бізнес, маскультура, супермаркети), культура безвідповідальності, криза цінностей та принципів трудової етики і т.п. [17, с. 5–6], на «національний альтернативізм», що ґрунтується на системному традиціоналізмі та критичному та творчому (не архаїчному та реакційному) консерватизмі.

Головною особливістю українського неолібералізму є його гібридний і неприродний для української нації характер, який обумовлений зрозумілим прагненням світової неоліберальної влади стимулювати розвиток у країні не державницької еліти, а «національного олігархату», по суті, закріпити власну легітимність. Основна небезпека, за визначенням Н. Хомського, полягає у дискримінаційному та експлуатаційному спрямуванні неоліберального дискурсу, коли національні інтереси приносяться в жертву транснаціональним корпоративним інтересам, тоді як за кластерами «гуманітарної інтервенції», «справедливої війни», «захисту прав людини», «боротьби за демократію» та ін. приховується нова версія старого імперіалізму [18, р. 13].

Щоб ми там не говорили, але в контексті подій останніх років, гра навколо власної геополітичної стратегії, коли євроатлантизм намагаються компенсувати євразійством, ніби дотримуючись паритету, зіграла злий жарт з Україною, що лише підтвердило антинаціональний зміст цього «недолугого» балансування [19, с. 78-79]. Саме тому в інтересах власної цивілізаційної безпеки, наша країна, повинна, спираючись на тверезе та збалансоване відчуття історії, його культурну оцінку (до кінця XVIII ст. вона була самобутнім суб'єктом історії Європи), не на «музейний» і правий, а на неотрадиціоналізм, бо історична проблемність та інфільтрація ліберальної ідеології підштовхують здорові консервативні сили до виходу за межі морально-мертвого «ліберального консенсусу» до руху назустріч новим лівим ідеям, виробити адекватну національним інтересам ідеологічну стратегію, яка б спиралася на цінності орієнтації, що дозволили зламати стереотипи «новоросії» чи «прифронтової» держави як результату застосування тоталітарних технологій менеджменту.

Тому, міркуючи над політико-ідеологічними перспективами України на початку XXI століття в контексті тих, без перебільшення цивілізаційних і доленосних, викликів, які стоять перед нею сьогодні, потрібно усвідомити вагомість ідейно-політичного «дрейфу» в бік постліберальної та постсекулярної перспективи. Остання чітко акцентує увагу на нагальності трансформації українського неолібералізму, що постає вагомим фактором трансформації українського політичного процесу, у напрямку відкритості та кооперації з українським консерватизмом, з метою протидії наростаючому

впливові неоколоніалістських та ультраправих тенденцій у сучасному суспільстві.

Це не просте питання, яке потребує створення *спільного майданчику*, в межах якого, на засадах неотрадиціоналізму (коли традиція тлумачиться як відкрита структура, що відрізняється від закритих інституційних структур) та комунітаризму, консерватизм перестане знаходитись у фарватері влади та, порівняно з неолібералізмом, позначатися у ролі «філософії несвободи». Ми переконані, що морально-ціннісне оновлення «ліберального консенсусу», де консервативні інтереси української нації відіграватимуть одну з ключових ролей, на початку третього століття можливе завдяки такій «метаідеології» як *комунітаризм*. Серед основних принципів останнього – телеологічне розуміння особистості, політики та держави; братство або співтовариство виступає джерелом справедливості; індивід є частиною спільноти та суспільства, і тому проблеми одного можна вирішити як частину загальних проблем (неможливість соціального егоїзму); етика відповідальності у зв'язку з деліберативною демократією; скептичне ставлення до вільної індивідуальності як джерела моральності; заперечення негативної свободи на користь позитивної як здатності адекватно розпізнавати найбільш важливі цілі; погляд на особистість як на частину більш масштабних наративів (традиції, історії суспільства, держави, релігії і т.п.) тощо [20, с. 157-160].

«Суспільна та публічна філософія, що відповідає XXI століттю, – зазначає К. Леш, – повинна буде більше спиратися на співтовариство, аніж на право приватного рішення. Вона повинна буде зробити наголос швидше на відповідальності, ніж на правах. Вона повинна буде знайти краще вираження для співтовариства, ніж держава загального блага. Вона повинна обмежити сферу ринку та владу корпорацій, не підставляючи на їх місце централізовану державну бюрократію» [21, с. 93].

Висновки. Отже, сформулювавши і розглянувши основні «апорії» неолібералізму (секулярний юридизм і неklasична релігійність, грошовий феодалізм та секулярно-гедоністична модель життя, гностична модель знання та раціонально-науковий натуралізм, юснатуралізм), які спричинили його кризу на рубежі XX-XXI століть, а також усвідомлюючи, що державно-адміністративний соціалізм і праворадикальний націоналізм не здатні вирішити тих завдань, які стоять сьогодні перед Україною, ми вважає-

мо, що альтернативним державотворчим ідеологічним вектором у цих умовах може бути консерватизм. І, звісно ж, не ностальгічний та антикварний його варіант, а творчий та критичний, що здатний оживитись і зміцнитися в межах «комунітаристського консенсусу», опонуючи неолібералізму.

Саме комунітаризм, який виступає спільною метаідеологічною платформою в Україні, що здатна об'єднати соціалістичні, консервативні та навіть ліберальні ідеї, по суті, уможливує погляд на неоконсерватизм як на ідеологію розвитку української держави та нації. Комунітаризм є тим ідеологічним «горнилом», в межах якого консерватизм проходить очищення від архаїзмів і модернізується, прагнучи відповідати викликам часу. Йдеться про ідею соціально-відповідального бізнесу (економічний неоконсерватизм), про відновлення зруйнованого механізму зворотного зв'язку між владою та народом, елітою та масами; створення умов для становлення національної еліти України; досягнення національної згоди; подолання олігархомії як неолібералізму по-українськи; розробка стратегії подолання маргіналізації та комплексу меншовартості; реалізація принципів соціальної справедливості та захист державного суверенітету країни; «етизація» образу держави, який залежить від поєднання легітимності та громадської моралі, закорінених у християнській релігії тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Колупаєва Ю.В. Лоббирование интересов транснациональных корпораций в Евросоюзе / Ю.В. Колупаєва // Известия Российского государственного педагогического университета им. И.А. Герцена. – 2013. – №161. – С. 133-138.
2. Lowi T. Our Millenium: Political Science Confronts the Global Corporate Economy / T. Lowi // International Political Science Review. – 2001. – Vol. 22. – № 2. – P. 131-150.
3. Русакова О.Ф. Современная политическая философия: предмет, концепты, дискурс / О.Ф. Русакова. – Екатеринбург: ИД «Дискурс-Пи», 2012. – 400 с.
4. Щипков А.В. Либерализм и социал-консерватизм в современном идеологическом дискурсе: дисс. ... док. полит. наук: 23.00.03 / А.В. Щипков; МГУ им. М.В. Ломоносова. – М., 2016. – 412 с.
5. Хмелинин А.А. Неоліберальний дискурс / А.А. Хмелинин // Дискурс-Пи: научный журнал. – 2014. – №4 (17). – С. 25-28.
6. Валлерстайн И. После либерализма / И. Валлерстайн. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 296 с.
7. Харви Д. Краткая история неоліберализма. Актуальное прочтение / Д. Харви. – М.: Поколение, 2007. – 288 с.
8. Heffer S. Rise of the Fourth Reich, how Germany is using the financial crisis to conquer Europe / S. Heffer [Electronic Resource] // Daily Mail. – 2011. – 17th August. – Mode of access: <http://www.dailymail.co.uk/news/article-2026840/European-debt-summit-Germanyusing-financial-crisis-conquer-Europe.html>
9. Козлихин И. Ю. Юридический позитивизм и теория естественного права: конфликт или комплементарность? / И. Ю. Козлихин // Актуальные проблемы государства и права на рубеже веков: материалы конференции, посвященной 40-летию юрид. фак. ДВГУ. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1998. – Ч. 1. – С. 28-30.
10. Чернавский М. Ю. Либерализм и консерватизм: социально-философский анализ: дисс. ... док. филос. наук: 09.00.11 / М.Ю. Чернавский; МПГУ. – М., 2009. – 410 с.
11. Неклесса А. Неопознанная культура. На каком языке говорит будущее? /А. Неклесса [Электронный ресурс] // Интелпрос: сайт. – Режим доступа: http://www.intelros.ru/subject/karta_bud/4969-aleksandr-neklessaneopoznannaya-kultura-na-kakomyazyke-govorit-budushhee.html
12. Тренор П. Неоліберализм: происхождение, теория, определение / П. Тренор [Электронный ресурс] // Диалоги (Dialog). – 9 марта 2006 года. – Режим доступа: <http://dialogs.org.ua/ru/cross/page6043.html>
13. Bloom H. The American Religion: The Emergence of the Post-Christian Nation / H. Bloom; Second edition. – NY: Chu Hartley Publishers, 2006. – 305 p.
14. Іщенко В. Неоліберализм з українською специфікою? / В. Іщенко [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://commons.com.ua/neoliberalizm-z-ukrayinskoju-spetsifi/>
15. Кукурудза І.І. Фіаско неоліберальних перетворень в Україні / І.І. Кукурудза // Вісник Черкаського університету. Серія: Економічні науки. – 2013. – №4 (256). – С. 11-21.
16. Сэндел М. Что нельзя купить за деньги. Моральные ограничения свободного рынка / М. Сэндел. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2013. – 320 с.
17. Ліберализм та модернізація (за матеріалами «круглого столу») // Економіка України. – 2011. – № 8. – С. 4-25.
18. Chomsky N. Profit over People – Neoliberalism and Global Order / N. Chomsky. – N.Y.: Seven Stories Press, 1999. – 288 p.
19. Деменко О. Українська геополітика ХХІ ст.: євразійство чи євроінтеграція? / О. Деменко // Людина і політика. – 2004. – №1. – С. 73-82.
20. Фишман Л.Г. Либеральный консенсус: дрейф от неоліберализма к комунітаризму? / Л.Г. Фишман // Полис. Политические исследования. – 2014. – № 4. – С. 152-165.
21. Лэш К. Восстание элит и предательство демократии / К. Лэш. – М.: «Логос», «Прогресс», 2002. – 224 с.

ЗАГАЛЬНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ

Досліджено загальні аспекти формування інституціонального середовища політичної еліти. Інституціональне середовище функціонування еліти являє собою можливості та обмеження індивідуально-групової взаємодії, яка реалізується згідно з існуючою конституційною процедурою та визначеними нею правами та обов'язками. Основними складовими інституціонального середовища еліти виступають правила та норми взаємодії, а також домінуючі політичні практики. Її сформованість дозволяє алгоритмізувати діяльність еліти, використовуючи політичні технології.

Ключові слова: політична еліта, інституціональне середовище, політична система.

Хорішко Л.С.

ОБЩИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЙ СРЕДЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ

Исследованы общие аспекты формирования институциональной среды политической элиты. Институциональная среда функционирования элиты представляет собой возможности и ограничения индивидуально-группового взаимодействия, которая реализуется в соответствии с существующей конституционной процедурой и определенными ею правами и обязанностями. Основными составляющими институциональной среды выступают правила и нормы взаимодействия, а также доминирующие политические практики. Её сформированность позволяет алгоритмизировать деятельность элиты, используя политические технологии.

Ключевые слова: политическая элита, институциональная среда, политическая система.

Khorishko L.

GENERAL ASPECTS OF FORMATION OF THE INSTITUTIONAL ENVIRONMENT OF POLITICAL ELITE

The general aspects of the formation of the institutional environment of political elite were studied. The institutional environment of the political elite is a number of possibilities and limitations of individual and group interaction, which is implemented according to the existing procedure and rights and duties prescribed by it. The main components of the institutional environment of the elite are the rules and norms of interaction and the dominating political practices. Its formedness allows to carry out the algorithmization of the elite activity using political technologies.

Keywords: political elite, institutional environment, political system.

У рамках кожної політичної системи формується інституціональне середовище функціонування еліти, що являє собою можливості та обмеження індивідуально-групової взаємодії, яка реалізується згідно з існуючою конституційною процедурою та визначеними нею правами і обов'язками.

Виділяють два основні рівні функціонування інституціонального середовища:

макрорівень (формування інститутів та вироблення правил), тобто правила та норми взаємодії, законодавча база, соціокультурні норми, рівень легітимності; мікрорівень (способи, методи політичної діяльності), тобто конкретні технології оптимізації політичної діяльності та взаємодії. Основними складовими інституціонального середовища можна вважати правила та норми взаємодії, а також домінуючі політичні практики. В першому випадку мова йде про формування зрозумілих всім моделей взаємодії з метою прийняття політичних рішень, а в другому – здійснення

практичної діяльності у визначеному просторі, використовуючи надані ним ресурси та технології. Сформована в рамках інституціонального середовища модель взаємодії впливає на динаміку функціонування політичної системи, оскільки відбувається певна алгоритмізація діяльності еліти, що дозволяє здійснювати аналіз існуючої політичної ситуації та оптимізувати за рахунок вдало використаних політичних технологій досягнення поставлених цілей. Особливої актуальності ці процеси набувають в умовах модернізації політичної системи. Відповідно, метою цієї наукової розвідки є дослідження загальних аспектів формування інституціонального середовища функціонування політичної еліти.

Загалом інституціональне середовище можна розглядати як своєрідну сукупність правил, норм і моделей взаємодії суб'єктів на основі загальноприйнятних цінностей, що відповідають національно-культурним тенденціям розвитку, сприяючи тим самим процесам конверсії в політичній системі. Динамічність функціонування такої моделі взаємодії зумовлюється такими факторами: 1) наявністю мотивації до здійснення діяльності; 2) високим рівнем комунікативної взаємодії; 3) структуруванням процесів взаємодії з метою їхньої алгоритмізації. Процеси мотивації – це своєрідні внутрішньо особистісні чи групові процеси, що сприяють актуалізації мотивів, необхідних для взаємодії. В контексті модернізаційних процесів мотивом політичної еліти може бути проведення певних реформ для легітимації набутого рівня інституалізованості. Відповідно, групи громадськості можуть бути мотивовані прогнозованими результатами реформування, що сприятиме поліпшенню рівня соціально-економічного розвитку. Процеси комунікації своєю чергою сприяють динамічній комунікативній взаємодії, під час якої визначаються її загальні параметри. Процеси структурізації формують та впорядковують правила і норми комунікативної взаємодії згідно із зайнятими позиціями в політичному просторі, вносячи певну ясність у моделі поведінки як політичної еліти, так і суспільства, роблячи їх при цьому більш прогнозованими [3].

Політична еліта, в силу покладених на неї функцій та ступеня інституалізованості, впливає на формування інституціонального середовища, оскільки сприяє виробленню своєрідних правил гри в конкретній політичній системі, на основі чого

здійснюється вибір моделей політичної діяльності. Це проявляється у такому. По-перше, еліта, маючи відповідний ресурсний потенціал, здатна пропонувати громадянському суспільству статусно-рольові моделі політичної поведінки, які є доцільними в конкретній політичній ситуації, відповідають інституційно закріпленим правилам і нормам. Так, здійснення модернізаційних перетворень вимагає від представників еліти вироблення певних проектів реформування, що відповідають потребам суспільства та можуть бути реалізовані в умовах існуючої політичної дійсності. Розроблена модель діяльності має відповідати загально визнаній нормативно-правовій базі, що регулює даний тип взаємодії, оскільки невідповідність їй може привести до застосування санкцій. По-друге, політична еліта певною мірою може виступати носієм знань, цінностей, уявлень щодо можливих способів чи методів модернізації політичної дійсності. Відповідно, в рамках конкретної політичної системи виробляється своєрідна національна модель модернізації, яка відповідає особливостям політичної культури та сформованим в її рамках еталонам політичної діяльності. По-третє, розвиненість елітарного політичного інституту створює умови для внутрішньо-елітної конкуренції за право представляти інтереси конкретних груп громадськості та можливість довести дієвість запропонованої моделі модернізації. Це дозволяє найбільш активним групам громадськості оцінювати якість модернізаційних перетворень, відповідність їх домінуючим цінностям.

Процес визначення та легітимації правил гри в інституціональному середовищі зумовлюється наступними факторами:

1) будь-яка взаємодія характеризується певним рівнем конфліктності, оскільки суб'єкти прагнуть максимізувати індивідуальну користь;

2) вибір засобів і способів діяльності відбувається в умовах зростання інформативності політичного простору та збільшення ролі аналітико-консультативного супроводу;

3) кожна політична ситуація має конкретне структурно-змістовне навантаження та фактори впливу, що вимагає окремого аналітичного підходу, на основі чого і відбувається раціоналізація вибору;

4) вибір найбільш ефективної альтернативи відбувається на основі RREEMM-моделі.

Виходячи з цього, в умовах модернізації політичної системи в елітних колах може

бути присутній досить високий рівень конфліктності інтересів відносно змісту власних процесів інституалізації, а також визначення основних засад функціонування інституціонального середовища. Ефективність функціонування елітарного інституту буде визначатися здатністю до пошуку компромісних моделей поведінки, визначення суспільно значимих стратегій розвитку та пошуку балансу між наявними ресурсами і технологіями їх практичної реалізації. Процеси глобалізації та інформатизації, а також подальша професіоналізація сфери політики вимагають підкріплення вибору альтернатив аналітичною діяльністю та консультативним супроводом. Це дає змогу формувати такі правила взаємодії в політичному просторі, які впливають на ефективність виконання функцій «входу-виходу» системи в цілому, тим самим забезпечуючи її відповідним рівнем стабільності та модернізованості. Врахування особливостей політичної ситуації дозволяє не тільки раціоналізувати теперішній вибір правил та процедур, але й спрогнозувати їхню дієвість в умовах тих же модернізаційних змін, тим самим внести за необхідності певні корективи.

На думку С. Лінденберга, в умовах сучасної політичної дійсності так чи інакше існують певні обмеження (внутрішні чи зовнішні), що впливають на здійснення вибору та реалізацію діяльності. Відповідно, цей процес можна розглядати крізь призму RREEMM-моделі, в якій виокремлюються такі складові:

1) resourceful (винахідливість), тобто постійний пошук найбільш вигідних варіантів взаємодії, що дозволяють підвищувати власний статус і збільшувати ресурсний потенціал;

2) restricted (обмеженість), що проявляється у важкодоступності певних ресурсів, а тому передбачає вибір умов, що взаємно виключають одна одну;

3) expecting (очікування), тобто аналітична діяльність, прогнозування варіантів розвитку подій, тим самим підвищення рівня власного професіоналізму відносно вибору в умовах невизначеності;

4) evaluating (оцінювання), орієнтація на конкретні цінності, що лягають в основу моделей політичної поведінки;

5) motivated (вмотивованість), тобто прагнення до вибору найбільш оцінених і дієвих алгоритмів діяльності в конкретній політичній ситуації;

6) meaning (осмислення), прагнення структурування невизначеної ситуації з метою алгоритмізації діяльності [4].

Відповідно, формуючи інституційне середовище діяльності, політична еліта прагне закріпити власний статус, що дає можливість доступу до ресурсів впливу, причому здійснення цього може відбуватися в наявності певних обмежень дій (необхідність коаліції з опозицією, ситуація конфлікту і т.д.), що може вимагати очікування більш вигідної ситуації для прийняття рішення. Отже, ситуаційний аналіз, високий рівень мотивації та відповідальності перед суспільством за можливі моделі поведінки чи взаємодії мають складати основу діяльності відносно формування правил гри в політичній системі. Можна виділити такі форми політичної взаємодії, характерні для еліти в процесах модернізації:

1) співпраця, тобто спільність дій, обумовлена прагненням досягнення взаємовигідних цілей та інтересів;

2) конкуренція, що передбачає високий рівень змагальності суб'єктів за отримання певних переваг відносно розподілу привілеїв чи ресурсів;

3) коаліція, тобто формування високого рівня згуртованості навколо досягнення відповідних цілей і мобілізації ресурсів;

4) пактування, тобто вироблення спільної стратегії діяльності з метою забезпечення стабільності політичної ситуації.

Дієвість політичної співпраці в умовах проведення модернізаційних змін залежить, передусім, від високого рівня інституалізованості політичної еліти, що передбачає наявність загальноновизнаних чітких правил і процедур прийняття політико-управлінських рішень, високого рівня політичної культури та відповідальності перед суспільством за отриманий результат конкретного суб'єкта дії. Конкуренція як форма політичної взаємодії сприяє підвищенню рівня конкурентоздатності та професіоналізму еліти в процесах формування моделей модернізаційних перетворень та донесення відповідних переваг до найбільш активних груп громадськості з метою залучення їх потенціалу для оптимізації практичної реалізації. Водночас ефективність конкурентної боротьби елітних груп залежить від рівня розвиненості у політичній системі системи взаємного та громадського контролю. В першому випадку мова йде про загальноновизнані правила та процедури конкурентної боротьби в елітних колах, які дозволяють знаходити баланс між власними інтересами

та суспільними. Це проявляється у недопущенні надмірної поляризації між елітою на іншими групами суспільства. В другому випадку маються на увазі форми громадського контролю за діяльністю політичної еліти, що дозволяють виявляти існуючі протиріччя модернізаційного розвитку, прогнозувати динаміку їхнього впливу на функціонування політичної системи, тим самим сприяючи виробленню альтернативних, більш ефективних у конкретній ситуації моделей модернізації. До основних форм громадського контролю можна віднести проведення соціологічних чи статистичних досліджень, громадські слухання та експертизу діяльності органів влади та ін.

На думку Г. Зеленько, в процесах модернізації реалізація елітою функцій провідного суб'єкта модернізації багато в чому залежить від домінуючої форми взаємодії – коаліції чи пактування. Коаліція передбачає домовленості політичних сил, що стоять приблизно на однакових ціннісно-ідеологічних платформах. У країнах Західної Європи вони є більш стійкими утвореннями, оскільки існують досить чіткі політико-ідеологічні уявлення відносно засад внутрішньої та зовнішньої політики, а певні розбіжності можуть виникати стосовно технологій їх реалізації. У країнах, де відбуваються відповідні етапи модернізаційного розвитку (наприклад, більшість держав центрально-східної Європи), коаліції менш стабільні, що пояснюється високим рівнем диференціації суспільних інтересів. Перевагою такого типу взаємодії є посилення процесів структурування як політичної еліти, так і суспільства загалом, що посилює рівень динаміки модернізаційних перетворень, а також залучення активних груп громадськості до їх здійснення. Недоліком може бути виникнення ситуативних криз у прийнятті рішень через, наприклад, несформованість уряду чи неієздатність парламенту. Пактування передбачає, передусім, ситуативні домовленості між політичними суб'єктами відносно конкретних питань, що є досить актуальними в умовах модернізаційного розвитку. Водночас існує небезпека укладання кулуарних домовленостей, але цьому можна запобігти через формування публічних правил пактування, які можуть контролюватися громадськістю [2, с. 253-265].

Слід також зазначити, що інституційне середовище функціонування еліти характеризується наявністю різних політичних практик. Вони відображають певні конструкції

соціально-політичних ситуацій, моделі взаємодії, політичні технології, а також алгоритми прийняття рішень у цих умовах. Наявність значної кількості цих практик є результатом процесів диференціації, що охоплюють як елітарний політичний інститут, так і взаємодію в рамках політичної системи. Оскільки інституціональне середовище характеризується високим рівнем конфліктності, то діяльність певних елітних груп може зазнавати деяких утисків. Відповідно, виникають умови за яких ці елітні групи формують нові способи взаємодії, відмінні від існуючих, тим самим створюючи новий простір практичної реалізації тих чи інших рішень, що динамічно оновлюється за рахунок нових політичних практик, які поступово інституалізуються. Формування політичних практик залежить від таких елементів: 1) набору позицій, які займають конкретні суб'єкти в даній політичній ситуації та відповідні ресурси; 2) сукупності правил поведінки та засобів діяльності за певних умов. Виходячи з цього, суб'єкти схильні конкурувати за формування нових політичних практик, оскільки відчують потребу в певних ресурсах, привілеях, засобах та способах діяльності [1, с. 62-66].

Відповідно, в процесах модернізації політичної системи також формується відповідний простір взаємодії, в рамках якого відтворюються конкретні правила поведінки та здійснюється комунікація між суб'єктами. Причому ці взаємодії можуть відбуватися на внутрішньому та зовнішньому рівнях функціонування елітарного інституту, впливаючи на визначення цілей і завдань необхідних перетворень, формуючи тим самим національні моделі модернізації. Вони можуть розглядатися як своєрідні інституціональні практики політичної еліти. Актуалізація перетворень у політичній системі супроводжується ініціюванням певних модернізаційних проектів, що базуються на новому баченні політичної ситуації та необхідних для її зміни способів чи технологій діяльності. Сформована процедура модернізаційної діяльності дозволяє політичній еліті формувати сталі типи взаємодії, тим самим створюючи умови для інституалізації та легітимації вироблених проектів у масовій свідомості. Водночас різні елітні групи можуть конкурувати між собою за вибір альтернативних моделей модернізації та їх подальшу реалізацію на практиці. Рівень конкуренції буде зумовлюватися активністю суб'єктів взаємодії, а також

доцільністю пропонованих перетворень для суспільства та політичної системи в цілому.

Отже, інституціональне середовище функціонування політичної еліти відображає сукупність правил взаємодії, що визнаються легітимними всіма суб'єктами в рамках певної політичної системи. Їх наявність дозволяє формувати певні алгоритми діяльності еліти. Водночас процеси конкуренції створюють потенціал для інституалізації нових політичних практик, тобто технологій діяльності доцільних для конкретної ситуації. Конкретизація правил взаємодії та практик дозволяє визначати алгоритми діяльності еліти в політичних процесах (в тому числі модернізаційних), оптимізуючи їх, за потреби, новими політичними технологіями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Граждане и политические практики в современной России: воспроизводство и трансформация институционального порядка / [ред. колл.: С. Патрушев (отв. ред.), С. Айвазова, П. Панов]. – М.: РАН; РОССПЭН, 2011. – 318 с.
2. Зеленько Г. Коаліція чи пактування: моделі взаємодії політичних еліт на постсоціалістичному просторі / Г. Зеленько // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. – Т. 2. – С. 253-265.
3. Пушкарёва Г. Политический менеджмент / Г. Пушкарёва [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://uchebnik-online.com/133/1209.html>
4. Lindenberg S. Social Rationality as a Unified Model of Man (Including Bounded Rationality) / S. Lindenberg // Journal of Management and Governance. – 2001. – Vol. 5. – P. 239-251.

УДК 316.422

Довбня О.М.

Харківський національний аграрний
університет імені В.В. Докучаєва

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ФАКТОР ОПТИМАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ

Розглядається роль громадянського суспільства у процесі становлення й удосконалення української державності. Досліджується зв'язок громадянського суспільства та політичної нації. Окреслюються шляхи поєднання зарубіжного досвіду розбудови держави та специфічних умов України у процесі глобалізації та євроінтеграції.

Показано роль місцевого самоврядування у врахуванні й реалізації етнічних і локальних особливостей різних регіонів унітарної держави. Підкреслюється роль неформальних інститутів громадянського суспільства у розв'язанні конфліктних ситуацій.

Ключові слова: державність, громадянське суспільство, політична нація, етнос.

Довбня Е.Н.

ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО КАК ФАКТОР ОПТИМАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УСТРОЙСТВА УКРАИНЫ

Рассматривается роль гражданского общества в процессе становления и совершенствования украинской государственности. Исследуется связь гражданского общества и политической нации. Очерчиваются пути сочетания зарубежного опыта государственного строительства и специфических условий Украины в процессе глобализации и евроинтеграции. Показана роль местного самоуправления в учете и реализации этнических и локальных особенностей различных регионов унитарного государства. Подчеркивается роль неформальных институтов гражданского общества в разрешении конфликтных ситуаций.

Ключевые слова: государственность, гражданское общество, политическая нация, местное самоуправление.

Dovbnya O.

CIVIL SOCIETY AS A FACTOR OF THE OPTIMAL FORM OF GOVERNMENT IN UKRAINE

The role of civil society in the process of formation and improvement of Ukrainian statehood is considered. The relationship of civil society and political nation is investigated. During the study of the problem are referred the ways to combine foreign experience of state building and the specific conditions of Ukraine in the process of globalization and European integration. It is shown the role of local government in the implementation of ethnic and local interests of the population of different regions of the unitary state. The role of informal institutions of a civil society in solving conflict situations is stressed.

Keywords: state system, civil society, political nation, local self-government.

Двадцятип'ятиріччя України як незалежного утворення не дало абсолютної ясності щодо задекларованого у Конституції її статусу та підвалин існування. У ряді публікацій залунали питання: «Чи відбулася Україна як держава з усіма відповідними їй атрибутами?», «Чи не є вона лише територією, де місцева влада контролюється не населенням, а її діяльність і прийняття рішень залежать переважно від корисливих інтересів олігархів?». Це хвилювало не лише науковців, журналістів, не байдужих до соціально-політичних подій і перетворень пересічних громадян України, а й зацікавлені у долі української держави закордонні інституції. Наприкінці 2016 р. Європейська рахункова палата піддала критиці уряд України за корупцію, зайві витрати, олігархізацію та низькі темпи реформ. Тому і сьогодні, як і чверть століття тому, актуально лишається проблема становлення громадянського суспільства як головного чинника підтримання функціонування держави у демократичному режимі. Громадянське суспільство – це універсальний самодостатній та самовідтворюваний спосіб організації соціальних зв'язків та соціальної взаємодії, що забезпечує задоволення всіх основних потреб людей.

Розгляд зазначеної проблеми важливо здійснювати, спираючись на ідеї та положення, які містяться у роботах А. Арато, Ю. Хабермаса, Р. Даля, Е. Геллнера, Т. Карозерса, Д. Кіна, Д. Макліна, Р. Дарендорфа, Д. Когена, Д. Ролза, Ч. Тейлора, Д. Хелда, Е. Шацького та ін. Важливо також враховувати світовий досвід розвитку локальної демократії, досліджуючи процеси розбудови громадянського суспільства в Україні. При цьому слід зважати на положення Р. Даля про те, що «теорія має справу з тими процесами, шляхом яких громадяни контролюють своїх лідерів» [1, с.8] та думку Й. Шумпетера про необхідність контролю над бюрокра-

цією як передумови демократії [2, с.385]. Але при цьому слід враховувати специфіку як народу і лідерів, так і бюрократії в цих країнах, адже сліпе копіювання чужого, навіть вдалого, досвіду не може забезпечити успішність його застосування. Успіх досягається лише тоді, коли демократія «спирається на національну традицію, є органічною у своїх формах і методах дій національній культурі» [3, с.153].

Процеси розбудови української державності здійснювалися у досить своєрідних умовах. На початку 1990-х років спостерігалась галаслива пропаганда унікальних можливостей і надзвичайних досягнень України. Звісно, для цього були всі підстави. Радянська Україна з її розвинутою соціалістичною індустрією, досягненнями сільського господарства, науки, самобутньою та різноманітною культурою входила у десятку найбільш розвинених країн Європи і була авторитетним членом ООН.

Ще одним сприятливим економічним чинником становлення молоді держави був значний науково-технічний потенціал, вигідне геополітичне становище, зручні для сільськогосподарського виробництва ґрунтово-кліматичні умови, високий рівень освіти населення. Україна володіла третім у світі ракетно-ядерним потенціалом і кваліфікованими військово-інженерними кадрами. У республіці працювали ОКБ-586 «Південне», ОКБ-692 «Хартрон», яке і сьогодні спільно з НТУ «ХПІ» виконує роботи з математичного забезпечення систем управління космічними літальними апаратами.

Утім, були й негативні моменти, а саме: неефективна для суверенного розвитку структура народного виробництва з високою питомою вагою виробництва засобів виробництва порівняно з виробництвом товарів народного споживання, значна частка добувної й металургійної промисловості, надмірна енергозалежність і орієнтація на _____ринки

одного центру; виснаження імперською системою народного господарства промислового потенціалу України; складна екологічна ситуація у Чорнобильській зоні, містах Донецького басейну та Придніпров'я; комплекс національної меншовартості. Саме останнім можна пояснити підпис українськими державними керівниками Будапештського меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Через двадцять років гарантії США, Росії та Великої Британії звелися нанівець. Цей самий комплекс змусив міцно «сісти на голку» МВФ. І це саме виявилось у переживанні за результати виборів у США у листопаді 2016 р. Це свідчення того, що Україні ще далеко до справжньої незалежності.

У політичному сенсі нелегким був процес переходу від тоталітарної держави з номенклатурно-соціалістичними устоями до демократії. У стратифікації радянського суспільства, пронизаного адміністративним і політичним контролем, ключову роль відігравала, як зауважував М. Восленський, етакратична система [4, с. 144]. Місце соціальних груп у партійно-державній ієрархії зумовлювали обсяг розподільчих прав, рівень прийняття рішень і масштаби можливостей у всіх сферах. Стабільність політичної системи забезпечувалась стійкістю саме владної еліти (номенклатури), ключові позиції в якій займала політична та воєнна еліти, а підлегле становище – господарська та культурна.

Для етакратичного суспільства характерним було злиття влади й власності; переважання державної власності; державно-монополістичний спосіб виробництва; домінування централізованого розподілу; милітаризована економіка, станова стратифікація ієрархічного типу, в якій позиції індивідів і соціальних груп визначалися їхнім місцем у структурі державної влади, що поширювалась на більшість матеріальних, трудових, інформаційних ресурсів; соціальна мобільність у формі організованої партапаратом селекції найбільш слухняних і відданих людей. Маси не були здатні до активної діяльності та не були готові до свободи. У пісні відомого в 1970-1980-ті роки радянського барда В. Висоцького були такі слова: «Мені сьогодні дали свободу, але що з нею буду робити я?». Зміни під час перебудови та трансформації на початку української незалежності відбувалися з ініціативи «зверху» і переважно зусиллями тієї самої номенклатури. Провідні позиції зайняли три

групи населення: криміналітет, номенклатура та «різничинці» (представники різних груп активного населення, приміром, інженери, викладачі). Вже період правління першого президента України Л. Кравчука ознаменувався первинним накопиченням капіталу майбутніми олігархами та появою в країні приватних підприємців (з них понад 70% були вихідцями з номенклатури). У 1994 р. відбулося «закриття» вищого класу. Він приймає закони, створює партії, клуби та привілейовані школи «під себе». Загалом цей клас уже сформований, а вся суспільна власність поділена між угрупованнями та кланами. Під час президентства Л. Кучми українські олігархи зміцніли, а «пересічний» українець був усунений від процесу соціальних змін у країні. У останнього переважав стан різко зниженої соціально-політичної життєдіяльності – свого роду «громадянської сплячки» з демонстрацією відсутності будь-яких вітальних сил [5, с.25]. Саме пасивність населення, передача всіх прав на творення державності олігархам зіграла негативну роль у визначенні форм державного устрою й правління. Неактивна, позбавлена можливостей впливати на ситуацію в країні людина, не могла бути патріотом і громадянином.

Із проголошенням незалежності Україна прагнула створити законодавчу базу, яка б у повному обсязі відповідала національним інтересам українського народу, захисту та розвитку етнічних меншин. Номінально цей процес мав здійснюватися двома шляхами: держава здійснює політику відновлення та розвитку прав і свобод української нації і водночас створює правову базу для захисту прав та свобод і розвитку інших національних меншин.

Але спочатку неправильне розуміння керівництвом країни, вихованим у номенклатурній традиції, головних засад розбудови поліетнічної держави, а пізніше приход у велику політику радикально налаштованих українських націоналістів призвели до перекосів у її законотворчій діяльності, що виявилось у законах і постановах, що віддають перевагу титульній нації, а потім до нагнітання соціальної напруги, підґрунтям якої стала «етнічна чистота», питання про «кращість» чи то «східняків», чи то «западенців» тощо. Зрозуміло, що це не сприяло стабільності суспільства та загальнонаціональній єдності, всупереч гаслам «єдина країна». Націоналістична істерія в українському політикумі та соціумі розгорталася на фоні намагання політиків сусідньої Росії

закласти у суспільну свідомість росіян велич своєї держави, місію провідника-спасителя та культивування виключності. Як результат понад половину росіян (57 %) вважають, що росіяни – великий народ, який відіграє особливу роль у світовій історії. 76 % опитаних під час соціологічного дослідження, проведеного «Левада-центром» восени 2016 р., вважають Росію великою державою, відповідальною за долю оточуючих її народів, у чому й вбачають її місію. Це опитування показало також зменшення кількості прихильників популярного на початку 1990-х гасла «руські – такий самий народ, як і інші» і водночас зростання прихильників великодержавності [6].

Етнокультурна доктрина розбудови української держави має відповідати європейським демократичним цінностям та задекларованому просуванню в Європу. Однією з базових цінностей європейської спільноти є якраз боротьба з націоналістичними та расовими теоріями і суспільними практиками, що розколюють народи на «своїх» і «чужих», расово і етнічно чистих і нечистих. При цьому, зауважимо, основою побудови сучасної європейської держави є аж ніяк не етнокультурний феномен, а громадянський, соціально-політичний.

Майже всі світові держави є поліетнічними, тому слід розділяти етнос і націю, їх політичний зміст. Політична нація, як зазначав Г. Сеттон-Уотсон, – це спільнота, яка на додаток до культурних ланцюгів має також правову державну структуру [7, с.84]. Саме таке розуміння нації як політичної спільноти громадян країни, незалежно від етнічного та соціального походження, мовно-культурних та інших особливостей, є найбільш поширеним у демократично розвинених країнах Заходу. І такий принцип дозволяє зберігати єдність у розмаїтті.

Ідея нації оформлюється у середовищі певного народу як засіб досягнення державності, державного суверенітету й реалізується з отриманням останнього. Нація і держава утворюють симбіоз; якщо ідея нації є необхідною основою для утворення держави, то в державі втілюється колективна національна воля. Не серед націй народжуються національні рухи, навпаки, на ґрунті національних рухів народів, які досягли певного рівня розвитку, визначається ідея нації.

У всьому цивілізованому світі під правом націй на самовизначення розуміють відповідне право громадянських, а не етнічних спільнот. Так, зокрема, утворилась більшість сучасних держав. Наприклад, Франція

ніколи не була етнічно однорідною: до складу її народів до сих пір входять бретонці, нормандці, провансальці, ельзасці, корсиканці та ін. Щоправда, це субетноси, тобто частина корінного етносу, яка має свої економіко-культурні особливості. І це тільки «французи», не говорячи про громадян Франції, які мають слов'янське походження, а також про вихідців із Африки та арабського світу [8, с.9]. Така особливість народу Франції знайшла своє відбиття і в романі О. Дюма «Три мушкетери», де головні герої були вихідцями з різних регіонів і представниками різних народів, але французами. Отже, міцна державність у поліетнічній країні не може спиратися лише на один, навіть найбільший за кількістю, етнос. Отто фон Бісмарк зумів створити єдину Німеччину не тому, що будував її за подобою Бранденбургу (де він народився), а тому що не заважав баварцям бути баварцями та спілкуватися на своєму діалекті, а мешканцям Мекленбургу – бути мекленбурцями й користуватися своїм діалектом. Щоправда, він бачив і слабкі сторони Німецької імперії, які виникли на місці розділених князівств, що заважало економічному розвитку. Він говорив: «Може статися, Німеччині судилося Богом ще раз занепасти, а потім знову піднятися на вершину слави на новій республіканській основі, та нас це вже не стосується» [9, с.47]. Цей прогноз справдився. Єдина Німеччина, створена Бісмарком і Мольтке залізом і кров'ю, просякнута духом мілітаризму, розв'язала і прогнала дві світові війни. Знадобилося двадцять років, аби вона відтворилася як міцна німецька держава, що базується тепер на принципах федерації.

Більшість країн є поліетнічними. Тому згідно з основоположним принципом державного устрою абсолютної більшості країн світу після Другої світової війни, нація – це державний етнос. Нація поза державою існувати не може. При цьому слід пам'ятати, що громадянське суспільство є серцевиною демократичного устрою держави, оскільки саме воно сприяє формуванню такої влади, яка цементує політичну націю. Адже громадянська, національна ідентичність є значно сильнішим системоутворювальним чинником національної самосвідомості народу, ніж етнічна ідентичність. Саме ця ідентичність здатна виробити спільні політичні принципи й ідеї. Нація як інтегральна структура живе до тих пір, поки живі етноси, які складають її, але вмирає, якщо відбувається її зворотна дезінтеграція на етноси, які не здатні самотужки побудувати свою

державу. Для етнічних українців є небезпечними твердження про те, що ідея української незалежності не була вистраждана всією країною, а саме Галичина була двигуном цієї ідеї. Таке протиставлення може заклати розкол, який негативно позначиться на подальшому політичному процесі в Україні. Цим можуть скористатися вороги української незалежності.

Україна – не лише одна з найбільших країн Європи за територією, але й є складною за етнічним складом. Так, на сьогодні населення України становить 42 млн. 670 тис. чол. [10, с.1]. Утім останній офіційний перепис населення проводився в Україні в 2001 р. За даними Держстату України, з того часу її населення зменшилося на 9 млн. чоловік. При цьому природні втрати, виїзд за кордон на заробітки, втрату Криму та інші становлять приблизно 3 млн. чоловік [11].

Причини різкого зменшення населення України криються не лише у вищеназваних причинах, а й у помилках, яких припустилося керівництво у перші роки незалежності. Більшість політиків молоді незалежної держави керувались тим, що етнічні українці чисельно переважали над іншими етнічними групами. І це, на їхню думку, було достатньою підставою унітарної форми держави. Така форма характеризується високим ступенем централізації політичної влади, до чого звикли керівники ще за часів СРСР (де федеративна політична форма було своєрідним сурогатом імперії). Природа федералізму ставала тоді предметом обговорення дуже рідко і не передбачала його інструментальне застосування. Нову політичну еліту, особливо президентів самостійної України, приваблювало те, що в унітарній державі єдина конституція, дія якої поширюється на всю територію держави, централізована судова система, єдина система вищих органів державної влади (так звана «вертикаль»), єдине громадянство та єдина система права. Територія унітарної держави складається з політично несамостійних адміністративно-територіальних одиниць. Це посилює владу президента і дозволяє формувати суперпрезидентські режими, чим і скористалися всі президенти пострадянських країн (за винятком країн Балтії). Але і в унітарних державах, як свідчить досвід Великобританії, Франції, необхідно враховувати інтереси різних регіонів і народів, що мешкають у них. Мультикультурність народу України може бути як фактором розвитку країни, так і фактором гео економічного ризику й перманентної загрози розколу, що

й виявилось у подіях на Донбасі та Криму. Крім того, Україні, при оцінці загальної ситуації, варто враховувати глобалізаційні процеси у світі, що впливають на зміну характеру та типу взаємодії національних держав з міжнародними та наддержавними регіональними структурами.

На території України проживають понад 130 національностей. Крім титульного етносу – українців, наявні ще 16 найбільш численних етнічних груп, чії ядра знаходяться поза межами країни, а також значна частка малих етнічних груп, що входили до складу СРСР. За даними всеукраїнського перепису 2001 р., в Україні проживало 37,5 млн. українців (77,8 % від загальної кількості населення). Тобто українці становили абсолютну більшість у 13 із 27 регіонів країни і переважають більшість (70-90 %) у 7 регіонах. Частка українців була меншою (до 60 %) лише в Одеській та Донецькій областях. І тільки у Автономній Республіці Крим частка українців становила лише 24,3 %. Моноетнічною областю України можна назвати Тернопільську.

Найбільшою спільнотою серед етнічних меншин в Україні є росіяни – 17,3 % від загальної кількості населення України. Найбільше росіян проживало у Криму (58,3 %). До 40 % загальної кількості населення регіонів росіяни становили в Луганській і Донецькій областях. Близько 5 % населення України представлено західними (поляки, чехи, словаки) та південними (болгари) слов'янами, романомовними (молдавани та румуни), фіно-угорцями (угорці та естонці), тюркомовними (татари, кримські татари, азербайджанці та гагаузи) народами. До окремих етнічних спільнот належать євреї, вірмени, греки. І хоча загальна кількість кожної з цих етнічних спільнот в Україні досягає 1 % загальної кількості населення країни, по регіонах ці показники виглядають інакше. Так, 12 % населення АРК становили караїми, 1,6 % населення Донецької області – греки.

У Закарпатській області в структурі населення 12,1 % становлять угорці, 1,1 % – цигани, 2,6 % – румуни (в Чернівецькій області їх 12,5 %) [12]. Крім цього, на території України проживають субетноси українського народу – лемки, гуцули та інші, які мають свої культурні особливості. Ці регіони довгий час знаходились під владою австро-угорських монархів, які мали титули: «король угорський і богемський», «король галиційський», «герцог буковинський» і т.д. Потім ці землі увійшли до складу Польщі,

Угорщини, Румунії, Словаччини, а інші землі – до складу Російської імперії, а потім до СРСР. Цілком логічно, що саме ці історичні й регіональні особливості Бессарабії, Буковини, Закарпаття, Галичини, Слобожанщини, Придніпров'я, Донбасу необхідно було враховувати при формуванні державної національної політики України. Проте, як відомо, у процесі державотворення, поряд із позитивними моментами, політичне керівництво припустилося деяких помилок.

Перша – це надання особливого статусу Криму у межах унітарної держави. В Автономній Республіці Крим не було вчасно визнано особливий статус татарського населення у якості корінного етносу, не було введено на державному рівні тримовність (українська, кримськотатарська, російська). Втім, слід визнати, що «особливий статус», «особливий режим» ніде і ніколи не сприяли збереженню цілісності.

У дискусіях щодо необхідності/заперечення надання особливого статусу Донбасу відчуваються не до кінця осмислені теоретиками та аналітиками наслідки цього акту для держави. Найбільш небезпечним із них є прояв «принципу доміно», коли після надання особливого статусу одному регіону інші, не менш проблемні у соціально-економічному сенсі, теж вимагатимуть цього. І це вже не буде схоже на розпочатий процес соціально-економічної децентралізації та справжнього самоврядування, а, як свідчить досвід більшості країн, саме останнє дозволяє найкраще враховувати місцеві, в тому числі й етнічні запити у різних регіонах. З цим успішно справляються й англо-американська, й континентальна (романо-німецька) системи місцевого самоврядування. Успіх їхньої роботи зумовлений тим, що інститути самоврядування зазвичай так чи інакше включаються у структуру громадянського суспільства. Головною ознакою громадянського суспільства є самоуправління як сукупність усіх формальних і неформальних організацій і правил, що поєднують інтереси окремого індивіда з інтересами соціальних груп і спільнот, держави і бізнесу. Усе це загалом змушує людину виявляти соціальну активність.

Обравши стратегічний курс держави на євроінтеграцію, а, отже, й європейські цінності, політичні та соціальні традиції, Україна не може не використовувати й європейський досвід місцевого самоврядування. Слід визнати, що попри наявність в Україні прийнятих у різні періоди законів про місцеве самоврядування, реальне представництво й

гарантії реалізації інтересів населення ще далекі від заявленої у них мети (порівняно з реалізацією прав і інтересів громадян в розвинутих країнах Європи). Зокрема, в Україні менші ніж у країнах Євросоюзу можливості та рівень суспільного контролю з боку населення за діяльністю органів місцевого самоврядування. Спроби зробити місцеве самоврядування реальним і дієвим суб'єктом інтересів громадянського суспільства поки що не дали бажаного результату, хоча процес змін у цьому напрямку йде.

За час незалежності України народ так і не став дійсним суб'єктом демократії, а також вирішальною силою, здатною висувати зі своїх лав демократичну політичну еліту, підконтрольну громадянському суспільству. Цим певною мірою пояснюється низький рівень довіри до всіх владних структур. За результатами опитування, оприлюдненого групою «Рейтинг», 79 % респондентів незадоволені діяльністю Кабміну, 87 % – роботою Верховної Ради і 74 % – діяльністю президента П. Порошенка. При цьому схвалення або певну підтримку роботі органів влади виявив лише кожний п'ятий, Президенту – 20 %, Кабміну – 13 %, Верховній Раді – 8 % [13, с.3].

У контексті врахування місцевих інтересів населення в житті держави доцільно вивчати й мовне питання. Міжнародні відносини – це шлях, яким ідуть народи назустріч один одному, а не поле боротьби. У багатоетнічній країні, якою є Україна, мовне питання завжди було козирною картою політиків у боротьбі за електорат. І нею активно користувалися. На думку аналітиків, посилення українізації несе в собі небезпеку розколу у суспільстві у разі дискримінації інших мов, поширених у певних регіонах країни. Знання й використання громадянами державної мови є суспільною необхідністю, але дискримінація інших мов, поширених в окремих частинах країни, не припустима. Вирішення мовного питання треба здійснювати повільно, не спричиняючи конфлікт з приводу нього, цінуючи кожен етнічний спільнотний як соціальний ресурс поступального розвитку суспільства і держави. У пострадянських прибалтійських республіках було здійснене впровадження спеціального освітнього цензу на знання державної мови. Внаслідок цього фактично було скасовано принцип загального виборчого права, а населення країн поділилося на мешканців і громадян Латвії, мешканців і громадян Литви, мешканців і громадян Естонії.

Багатомовність не є перепорою для стабільності й розвитку країни, навпаки, робить країну міцнішою, більш здатною до інтеграції у загальноєвропейський та й світовий культурний простір. І.В. Гете, виступаючи проти спроб короля Пруссії заборонити французьку мову як мову Великої Французької революції, зауважував, що одномовність – це ознака обмеженості та безкультур'я [14, с.22].

Сьогодні соціологічна й політична науки відзначають значні глобалізаційні впливи на політичне і соціальне життя у різних країнах. Діяльність різноманітних громадських і демократичних інститутів та фондів, активізація локальних і регіональних світових спільнот, діаспори, певний тиск структур Євросоюзу, зовнішня фінансова допомога, політичні консультації тощо даються взнаки. Українська держава і суспільство, переживаючи випробування, набувають досвіду державотворення і розбудови громадянського суспільства у ціннісно-цивілізаційному вимірі, шукають компромісу у реалізації соціальних і політичних потреб та інтересів. Державні інститути мають створити базис для соціальної довіри, паралельно звужуючи базу для прояву непотизму, фаворитизму, корупції, деструктивного впливу. Щоб місцеве самоврядування було ефективним, необхідним є врівноважувальний вплив вертикальних структур влади та горизонтальних структур громадянського суспільства в регіоні, рівноправна й справедлива конвертація владних ресурсів і «соціального капіталу» через механізми публічної політики.

Утвердження справжнього місцевого самоврядування передбачає більшу свободу і водночас відповідальність як з боку представників місцевої влади, так і з боку населення. Поки що місцеві органи влади значно залежні від трансферів центральної влади, але активізація інститутів громадянського суспільства може створити для регіональної влади додаткову опору в межах регіональної спільноти, забезпечити їй певну автономію стосовно центральної влади (це особливо важливо в унітарній державі), дозволить мобілізувати необхідні для реалізації різного роду соціально-економічних проектів ресурси. На місцевому рівні у разі зменшення впливу з боку центральної влади зменшуються й масштаби бюрократичного відчуження.

Тільки нова, всебічно продумана внутрішня політика держави, яка б враховувала поліетнічність і полікультурність українсь-

кого суспільства, може стати дійсним фактором формування й консолідації громадянського суспільства. Адже сенс сучасної держави полягає не у викачуванні грошей з громадян для свого функціонування, а у забезпеченні благополуччя громадян. При цьому держава розглядається як форма самоорганізації громадянського суспільства, його безпеки, економічного й духовного розвитку. Держава існує для людей, а не люди – для держави.

У цьому процесі залучення активних сил громадянського суспільства до взаємодії населення й влади, контролю над її діями та дотриманням представниками усіх гілок влади своїх функціональних обов'язків здійснюватиметься процес формування демократичної політичної еліти з представників різних сегментів громадянського суспільства, а, отже, й зменшуватиметься рівень недовіри з боку населення до влади.

ЛІТЕРАТУРА

1. Даль Р. Введение в теорию демократии / Р. Даль. – М.: Мысль, 1991. – 282 с.
2. Шумпетер Й.А. Капитализм, социализм и демократия / Й.А. Шумпетер. – М.: Аспект-Пресс, 1995. – 486 с.
3. Шкаратан О.И. От этатризма к становлению гражданского общества / О.И. Шкаратан, Е.Н. Гуренко // Рабочий класс и современный мир. – 1990. – № 3. – С.153-158.
4. Восленский М.С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза / М.С. Восленский. – М.: Советская Россия совм. с М.П. «Октябрь», 1991. – 624 с.
5. Полохало В. Негражданское общество как политический феномен Украины. Отражение социального характера «среднего» украинца в избирательном процессе / В. Полохало // Политические исследования. – 1999. – № 6. – С. 25-33.
6. Время. – Х., 2016. – 17 ноября. – С.6.
7. Картунов О. Західні теорії нації. Плюралізм думок, дефіцит понять / О. Картунов // Віче. – 1995. – № 6. – С.80-93.
8. Рубинский Ю.И. Французы у себя дома / Ю.И. Рубинский. – М.: Молодая гвардия, 1989. – 285 с.
9. Дубнянский М. Отто Бисмарк: железом и кровью / М. Дубнянский // Личности. – 2009. – № 3. – С.33-44.
10. Зеленина Е. Национальный вызов на ближайшие десятилетия / Е. Зеленина // Время. – Х., 2016. – 11 августа. – С.1-2.
11. Грозит ли украинцам вымирание? // Время. – Х., 2016. – 13 сентября. – С.5.
12. Всеукр. перепис населення 2001 / Державний комітет статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/>
13. Вести. – 2016. – 2 ноября. – С.3.
14. Винниченко Т. Иоган Вольфганг Гёте: Человек / Т. Винниченко // Личности. – 2013. – № 4. – С.4-27.

ДЕМОКРАТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

УДК 321/7 (774.3+560)

Romanyuk Oleksandr
Kharkiv State Academy of Culture

DEFECTIVE DEMOCRACIES – IS IT BAD OR GOOD?

This article is devoted to the elucidation of the role of democratic «defects» in the democratic development of society. By using the concept of the German political scientist Wolfgang Merkel, who under the democratic «defects» meant some deviation from the constitutional and legal standards of modern liberal democracies, the author emphasizes the fact that such deviations can be caused by the need to protect unconsolidated democracies against threats from anti-democratic forces. The article analyzes the situation in Latvia and Turkey, the political regimes that represented a variety of defective democracies such as «exclusive democracy» (Latvia) and «tutelary democracy» (Turkey).

Keywords: defective democracies, exclusive democracy, tutelary democracy, liberal democracy, defensive democracy, Latvia, Turkey.

Романюк О.І.

ДЕФЕКТНІ ДЕМОКРАТІЇ – ЦЕ ПОГАНО ЧИ ДОБРЕ?

Розглядається роль «дефектів» демократії в процесі демократичного розвитку суспільства. Використовуючи поняття німецького політолога Вольфганга Меркеля, який під «дефектами» демократії розумів певні відхилення від конституційно-правових стандартів сталих ліберальних демократій, автор наголошує на тім, що такі відхилення можуть бути зумовлені необхідністю захисту неконсолідованих демократій від загроз з боку антидемократичних сил. У статті аналізуються ситуації в Латвії та Туреччині, політичні режими яких являли такі різновиди дефектних демократій як «ексклюзивна» (Латвія) та «опікунська» (Туреччина).

Ключові слова: дефектні демократії, ексклюзивна демократія, опікунська демократія, ліберальна демократія, обороноздатна демократія, Латвія, Туреччина.

Романюк О.І.

ДЕФЕКТНЫЕ ДЕМОКРАТИИ – ЭТО ПЛОХО ИЛИ ХОРОШО?

Рассматривается роль «дефектов» демократии в процессе демократического развития общества. Используя понятие немецкого политолога Вольфганга Меркеля, который под «дефектами» демократии понимал определенные отклонения от конституционно-правовых стандартов современных либеральных демократий, автор подчеркивает, что такие отклонения могут быть обусловлены необходимостью защиты неконсолидированных демократий от угроз со стороны антидемократических сил. В статье анализируются ситуации в Латвии и Турции, политические режимы которых представляли собой такие разновидности дефектных демократий, как «эксклюзивная» (Латвия) и «опекунская» (Турция).

Ключевые слова: дефектные демократии, эксклюзивная демократия, опекунская демократия, либеральная демократия, обороноспособная демократия, Латвия, Турция.

One of the main trends of the modern world policy is its democratization. In the period of 1974 – 2015 the number of democratic countries increased from 39 (27.5 % of the total) [1, tab.1 on p.26] to 125 (64%) [2]. At the same time the typological differentiation of democracies in the political science increased significantly which was caused by two factors: 1) the dominant paradigm of liberal democracy, under which democratic development means moving from electoral democracy to liberal democracy by expansion of political rights and civil liberties; 2) the introduction of democratic standards, which began to use democratic governments and international organizations [3]. But new democracies do not fully meet these standards, which were copied from the institutions and norms of old liberal democracies. The «defective democracy» concept was introduced into scientific circulation by German political scientist Wolfgang Merkel to distinguish the new (imperfect) democracies from liberal ones [4]. It received conceptual development in subsequent writings by Merkel, Aurel Croissant, Peter Thiery, Hans-Jürgen Puhle [5; 6; 7; 8, 9]. In the well-known article by Merkel and Croissant «Formal Institutions and Informal Rules in the Defective Democracies» (2000), which shortly after Germany was reprinted in serious political science journals [10, 11], defective democracies are identified as: «a system of domination in which access to power is regulated through meaningful and effective universal elective regimes (free, secret, equal and general elections), but no strong guarantees of basic political and civil rights and freedoms as well as horizontal control of power and efficiency of a democratically legitimate government severely limited» [5, s.5fff]. In the literature the «defects» began to be treated as serious flaws of democratic governance, which should get rid of as soon as possible. At the same time Western democracies within its doctrine of «promoting democracy abroad» began to put pressure on the new democracies in order to force them to respect for human rights in accordance with western standards [12]. But Western democracies had been moving towards such standards for decades and some for several centuries, gradually improving their institutions and regulations in accordance with the maturity of civil society, and the transforming of political culture. The rapid implementation of the same western standards in new democracies, without the maturity of civil society and the formation of democratic culture often leads to increased anti-democratic tendencies. In this regard, the

question arises: do defects «always» play a negative role in the democratic process? The *purpose* of this article is to answer this question. To test my hypothesis that the «defects» do not always play a negative role in promoting the democratic process, I will analyze the experience of Latvia and Turkey.

Exclusive democracy in Latvia.

Merkel, Croissant and Thiery identified postcommunist Latvia as «*exclusive democracy*» [6, tab.2 on p.51; 8, tab.4 on p.13]. Expanding its essence, they point out that such regime ensures the sovereignty of the people, ensure observance of universal voting rights, but one or more segments of the adult population for some reason (most frequently ethnic, religion or sex) deprived of voting rights [6, p.49; 8, p.12]. Latvia can be considered a defective democracy is due to the fact that after the restoration of state independence, the citizenship of this country has become only person who had it before Soviet occupation (June 13, 1940), their direct descendants and those who had «special Merit Latvia» [13]. Thereby, a third of the population was deprived of citizenship. Most of those deprived of citizenship, received the unique status of «non-citizens», i.e. residents of Latvia who do not have citizenship of other countries. Latvian non-citizens have no voting rights in parliamentary and local elections (although they may be in the parties and make their donations) [14].

Although these restrictions have caused a lot of criticism from international democratic organizations, especially human rights ones, but in concrete terms they were the circumstances. At the time of the restoration of Latvian independence, the proportion of Latvians among the total population of country was only 52% [15, c.124]. The majority of the other 48% were persons who had moved to Latvia during the Soviet occupation (the so-called «Russian-speaking population»). As a rule, they did not know Latvian, were not integrated into the national culture, and had a negative attitude to Latvia is acquiring their own sovereign state. If following precautions would have not been taken, the political system would become extremely confrontational, creating a real threat not only to democratic development, but also to independence. The elimination of potentially destructive elements from political decision-making contributed to the rapid establish of democratic institutions and market economy reforms. The advancement of Latvia towards democratic development is clearly demonstrated by fact that the country was admitted to NATO

(2004, April) and it became a full EU member (2004, May).

As for accusations of Latvia by human rights organizations and especially Russia about ethnocratic nature of its political regime, it should be noted that the restrictions on the political rights of migrants were based not on ethnic factor, but on loyalty to the Nation State. This is evidenced by the following: 1) not only ethnic Latvians received citizenship of Latvia, but *all* persons who had his before Soviet occupation and their descendants; 2) the migrants who took part in the national liberation movement almost immediately got citizenship; 3) the migrant's children who were born after 21 August 1991 are eligible to obtain citizenship by the fact of its birth in Latvia; 4) migrants can obtain citizenship (naturalized) for the execution of certain conditions (knowledge of Latvian language, living in the country for at least five years, and loyalty to the Latvian state) [16]. Thus, we have to recognize that restrictions on the rights of migrants in Latvia were not discriminatory, but it was a kind of quarantine dictated by the need to create favorable conditions for the formation of national statehood. These restrictions on naturalization of migrants were due to considerations of national security.

Over 25 years of Latvian independence, the number of persons who have not received citizenship has decreased almost three times. In January 2016, the persons who had citizenship of Latvia was 84.13% of the country's population, 11.75% had the status of non-citizens, 2.61% were Russian citizens, 1.51% were citizens of other countries [17]. However, the rapid elimination of «exclusive» defect had negative consequences. Because of the inclusion of migrants to the electoral process there increased the electoral base of anti-systemic parties: procommunist Socialist Party of Latvia and pro-Russian «Russian Union of Latvia», which are: against the country's integration into European and Euro-Atlantic structures; for cancellation of political restrictions on former communist regime officials and employees of the Soviet secret police; for to declaring Russian a second official language and the transformation of Latvia into state with two autonomous ethno-cultural communities (Latvian and Russian). These parties were a great success in municipal elections in major cities of Latvia, which is a significant proportion of «Russian-speaking population». In 2009 municipal elections in Riga, the pro-Russian politician Nils Ušakovs was elected mayor of the capital (in 2013 he was re-elected),

and his association «Harmony Centre» won 26 seats out of 60 in the Riga City Council. Strengthening of destructive elements in the political system deteriorated the stability of the political situation. The situation was particularly alarming after the Russian leadership adopted the doctrine of «Russian World», which intensified the activity of destructive forces. A lot of organizations of «Russian-speaking population» openly supporting the Kremlin's aggressive policy, demand abolition of economic sanctions on Russia and conduct anti-government and anti-state propaganda. In Latgale (eastern region of Latvia near the Russian-Latvian border), pro-Russian activists frankly campaign for an accession this region to Russia [18]. In Latvian public life and the media is increasingly discussed the presence of Russian «fifth column» in Latvia.

Tutulary democracy in Turkey.

The political regime that has been functioning in Turkey for a long time was defined by Puhle as «*tutulary democracy*». This definition describes that democratic governance gets the *tutelage* of certain external forces, most all military. Puhle believes that such regime was installed in Turkey by Atatürk [9, p.12]. However, it was not possible to about democracy (even a defective one) in Turkey until 1950. In fact, Atatürk did much for modernization and westernization of the country. Under his leadership a series of major political, social and cultural reforms were conducted: the sultanate and caliphate were abolished, a Republic was proclaimed, new criminal and civil codes were adopted after the European model, voting right were granted to women, state and education became secular, feudal titles and forms of address were abolished, and surnames were introduced, the alphabet was latinized, everyday life underwent Europeanization, national banks and national industry were created. Political resistance of the regime of Atatürk was led by the Republican People's Party (RPP) established in 1923. Atatürk tried to introduce multi-party system in Turkey three times, but soon after their establishment the new parties gained Islamist nature threatening a secular state. Consequently, these political parties were banned, and Turkey's political regime based on one-party system until 1950.

The democratization of Turkey took place after the death of Atatürk (1938) in context of the second (short) wave of the global process of transitions to democracy caused by result of the Second World War [19, p.18-19]. After the war,

Turkey was introduced freedom of organizations (except Communists and Islamists). The transition to electoral democracy was the result of the parliamentary elections in 1950 won by the opposition Democratic Party (DP). It formed a government led by Adnan Menderes. However, the DP, acquiring power democratically, began to abandon democratic governance. It began actively to use nationalist and Islamist rhetoric and practice («Istanbul pogrom» in 1955). A number of unconstitutional laws were adopted: a restrictive law in the information provided legally responsible for any anti-government message (1954), a law to ban any closed or open protests at public meetings and demonstrations (1956). On the eve of parliamentary elections in 1957, the DP managed to introduce the majority election system; thus, it received fewer votes than the opposition but won an absolute majority in the Majlis. Trying to suppress by government mass demonstrations of students and professors of the

University of Istanbul in the spring of 1960 the government put the country on the brink of a civil war. Such developments of political situation forced the army to act.

The army in Atatürk's time was the force on which he relied, pursuing a modernization of Turkey. It suppressed anti-government riots and conducted a large educational and cultural work. But Atatürk strongly opposed a direct involvement of the military in political life [20, c.55–56]. After the transition to electoral democracy, the army did not intervene in politics for a long time, being an autonomous structure. However, the army made a political coup with a real threat of civil war (May 27, 1960). Since then, the political system Turkey has become a cyclical functioning, which can be defined as «tutelary democracy». Because of the threats of a civil war or Islamization of the country, the army took power in their hands, but electoral democracy was restored after a short period of military rule (tab.).

Table 1.

Turkish political coups and their consequences

Political coups	Its causes	Its consequences	Restoration of Democracy
1960 military coup (May 27)	Usurpation of power by the Democratic Party and its Adnan Menderes government; adoption of unconstitutional laws; inciting religious and ethnic contradictions (Istanbul pogrom in 1955); repressions against opposition, and threat of civil war, attempt to turn foreign policy toward Soviet Union.	Elimination of Menderes government; transition of power to military «National Unity Committee»; conviction of Menderes and two members of his government to death; adoption of the Constitution of 1961.	1961 parliamentary elections (October 15)
1971 military coup (March 12)	Failure democratic government to cope with the strengthening of political extremism; strengthening of radical right-wing («Grey Wolves») and left-wing (Workers Party of Turkey) political forces; a threat of civil war.	Elimination of Suleyman Demirel government; formation of Nihat Erim non-party civil government; suppression of extremist forces.	1973 parliamentary elections (October 14)
1980 military coup (September 12)	Legal incapacity of the parliament, inability of the parliament to elect president of Republic, an extreme aggravation of relations between the major political parties, an unprecedented wave of political violence.	Elimination of Suleyman Demirel government again; transfer of power to National Security Council for three years; introduction of martial law throughout the country; adoption of 1982 Constitution and several laws that greatly increased the influence of the army in society; dissolution of many older parties and removal of their leaders from politics.	1983 parliamentary elections (November 6)
1997 military memorandum (February 28), so the title «Post-modern coup»	A real threat Islamization of Turkish society and the loss of secular state by Necmettin Erbakan government and the ruling Welfare Party.	Elimination of pro-Islamic Erbakan government by military; ban of Welfare Party by Constitutional court; forming a coalition civil government without radical Islamists.	1999 parliamentary elections (April 18)

The victory of new pro-Islamist Justice and Development party (*turk.* AKP) in 1982 parliamentary elections brought an end to tutelary democracy. It became the first Turkish party to win an outright majority in the Grand National Assembly (363 seats out of 550) in 11 years. This success was secured by the AKP in the parliamentary elections of 2007 (341 out of 550) and 2011 (327 seats out of 550). The General Prosecutor of Turkey twice attempted to ban the AKP in 2002 and 2008 for the Islamist trend in its activities, but they were not successful because the Constitutional Court did not have the necessary votes for this. The AKP, with the absolute majority in parliament and his government, was concentrated gradually in its own hands of other government institutions, removing the army from politics. For this purpose it conducted constitutional referendums in 2007 and 2010. As a result of the referendum in 2007, the significant changes were made to the Constitution. President was to be elected in a general election and he has the right to be re-elected. Parliamentary cadence was reduced from 5 to 4 years. The Majlis quorum was reduced by half (from 2/3 to 1/3). The consequence of the 2010 referendum was a significant restriction of the jurisdiction of military tribunals, an introduction of opportunities to try the military in civilian courts, a ban of trying civilians in military tribunals (except in time of war), the exclusion of the article about the military justice system from the constitution, the abolition of exemption from justice of organizers of a military coup in 1980.

The loss of the army is tutelary function had the effects of an increasing trend of Islamization of the Turkey and authorization of its political regime. The power began to concentrate in the hands of the AKP and its leader Recep Erdoğan, who was prime minister from March 2003 to August 2014 and elected President of the Turkish Republic in the first direct presidential election (August 10, 2014). The Erdoğan ruling is characterized by large-scale repression against military officers as well as intellectuals, university professors and journalists, who were disloyal to his regime. In recent years, hundreds of opponents of Erdoğan regime were imprisoned on dubious charges of terrorism. In the wake of corruption allegations against the government, thousands of police officers, judges, and prosecutors were reassigned during 2014, and the government passed laws to gain more control over the courts as well as the Higher Council of Judges and Prosecutors, the

body responsible for judicial appointments. The last Turkish elections are criticized by the opposition and international democratic organization [21]. The military attempt to overthrow the Erdoğan regime in July 2016 did not succeed, although the possibility of such cases in future is not excluded [22].

Defective democracies in the context of the defensive democracy concept. The experience of Latvia and Turkey corroborates the hypothesis that all non-consolidated democracies tend to defects. The lack of common principles of social and political development, as well as idea about the optimal structure of the political system and its regulations necessitate a certain retreat from the standards of liberal democracy. The restrictions of political rights and civil liberties of certain groups or individuals, or their exclusion from the electoral system, the distortions in the system of separation of powers and horizontal accountability, the appearance of «power veto» can be caused by the need to avoid a civil war or the coming to power of democratically anti-democratic forces. Obvious examples of the use of democratic procedures by anti-democratic forces are coming to power of Hitler in Germany (due to the victory of the Nazi party in elections to the Reichstag in 1932) and Putin in Russia (for results of the presidential elections in 2000). In both cases the elections were free, competitive and general, i.e. they were democratic. If Weimar Germany had not canceled the ban of the Nazi party (for the sake of democratic reasons) and of postcommunist Russia would have passed a law on lustration that would forbid functionaries of the previous communist regime and its security services to hold public office (as it was in Poland and the Czech Republic), it could have prevented major disasters of the past and modern times. The result of these considerations is the conclusion that the present dominant paradigm of liberal democracy should be adjusted to the foundations of the defensive democracy concept. Without denying the fundamental position of the liberal paradigm according to which the level of democracy – is determined by implementation of civil rights and political freedoms in social and political life, defensive democracy concept emphasizes the fact that there are fuse for use in own purposes of these rights and freedoms by antidemocratic forces. But restrictions of political rights and civil liberties are not only contrary to democratic principles and orientations of social development, if: 1) they are forced, i.e. they are

applied under threats to democratic development; 2) they do not cancel (at least, temporarily cancel) political pluralism and a competitive system of powers obtaining; 3) their level is corresponds to these threats; 4) they should have the quarantine goal and designed to last over period of eliminate the thereats that led to their introduction.

REFERENCES

1. Diamond L. Is the Third Wave Over? / L. Diamond // Journal of Democracy. – 1996. – Vol. 7. – No. 3. – P. 20-37.
2. Number and percentages of electoral democracies, FIW 1989-2016 / Freedom House [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://freedomhouse.org/sites/default/files/Electoral%20Democracy%20Numbers%2C%20FIW%201989-2016.pdf>
3. Schmitter Ph. C. What Democracy is ... and is Not / Ph. C. Schmitter, T. L. Karl // Journal of Democracy. – 1991. – Vol. 2. – No. 3. – P. 75-88.
4. Merkel W. Defekte Demokratien / W. Merkel // Demokratie in Ost und West: Fur Klaus von Beyme / Hrsg. von W. Merkel, A. Busch. – Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1999. – S. 361-381.
5. Merkel W. Formale Institution und informale Regein in defekten Democratiem / W. Merkel, A. Croissant // Politische Vierteljahresschrift. – 2000. – Bd. 41. – № 1. – S. 3-30.
6. Merkel W. Embedded and Defective Democracies / W. Merkel // Democratization. – 2004. – Vol. 11. – No. 5. – P. 33-58.
7. Croissant A. From Transition to Defective Democracy. Mapping Asian Democratization / A. Croissant // Democratization. – 2004. – Vol. 11. – No. 5. – P. 156-179.
8. Croissant A. Von defekten und anderen Demokratien / A. Croissant, P. Thiery // WeltTrends. – 2000/2001. – Nr. 29. – Winter. – S. 9-32.
9. Puhle H. J. Democratic Consolidation and “Defective Democracies” / H. J. Puhle // Facultad de Derecho Universidad Autonoma de Madrid, Estudio/Working Paper 47/2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.uam.es/centros/derecho/cpolitica/papers.htm
10. Merkel W. Formal Institutions and Informal Rules in Defective Democracies / W. Merkel, A. Croissant // Central European Political Science Review. – 2000. – Vol. 1. – No. 2. – P. 31-48.
11. Меркель В. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях / В. Меркель, А. Круассан // Полис. – 2002. – № 1. – С. 6-17; № 2. – С. 20-30.
12. Carothers T. The End of the Transitional Paradigm / T. Carothers // Journal of Democracy. – 2002. – Vol. 13. – No. 1. – P. 6-21.
13. Citizenship Law [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/nationality/National%20legislation/Latvia-Law%20on%20citizenship.pdf>
14. Par to bijušās PSRS pilsonu statusu, kuriem nav Latvijas vai citas valsts pilsonības (Likums Saeimā pieņemts 1995. gada 12. Aprīlī) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://likumi.lv/doc.php?id=77481>
15. Национальный состав населения СССР: по данным всесоюзной переписи населения 1989 г. / Госкомстат СССР. – М.: Финансы и статистика, 1991. – 157 с.
16. Pilsonības likums : Latvijas Republikas Likums Saeimā [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://likumi.lv/doc.php?id=57512>
17. Latvijas iedzīvotāju sadalījums pēc valstiskās piederības (Datums – 01.01.2016) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pmlp.gov.lv/lv/assets/documents/statistika/IRD2016/ISVP_Latvija_pec_VPD.pdf
18. В Латвии агитируют за аннексию восточного региона Россией [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://newsoboz.org/mir/v-latvii-agitiruyut-za-anneksiyu-vostochnogo-regiona-rossiev-11112014212000>
19. Huntington S. P. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century / S. P. Huntington. – Norman, OK and London: University of Oklahoma Press, 1991. – xvii, 366 p.
20. Васильев А. Д. Армия в Турции / А. Д. Васильев // История и современность. – 2013. – № 2. – С. 52-74.
21. Turkey / Freedom House // Freedom in the World 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2016/turkey>
22. Fisk R. Turkey's coup may have failed – but history shows it won't be long before another one succeeds / R. Fisk // The Independent. – 2016. – July 16 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.independent.co.uk/voices/turkey-coup-erdogan-ankara-istanbul-military-army-turkey-s-coup-may-have-failed-but-history-shows-a7140521.html>

HOW CAN UKRAINE BREAK OUT OF THE INSTITUTIONAL TRAP?¹

Ineffective institutional equilibrium exacerbated by the February 2014 revolution and the Russian aggression brought Ukraine to the state of near systemic collapse. With the existing set of leaders and institutions Ukraine could hardly reform itself. In order to survive, Ukraine needs stronger ties to the Western institution than current EU-Ukraine's Association Agreement could provide.

Keywords: *institutional trap, systemic vulnerability, hybrid regime, Ukraine, European Union, U.S.A.*

Мацієвський Ю.В.

ЯК УКРАЇНІ ВИСЛИЗНУТИ З ІНСТИТУЦІЙНОЇ ПАСТКИ?

Неефективна інституційна рівновага (інституційна пастка) сформувалася в Україні ще у 90-их рр. ХХ ст. У цих умовах революція 2014 р. і російська агресія штовхнули країну до стану майже системного краху. З чинною сукупністю еліт та інституцій, Україна навряд чи зможе реформувати себе сама. Для того щоб вижити, Україні потрібні тісніші зв'язки з Західними інститутами, ніж ті, які передбачені Угодою про Асоціацію з ЄС.

Ключові слова: *інституційна пастка, системна уразливість, гібридний режим, Україна, ЄС, США.*

Мацеевский Ю.В.

КАК УКРАИНЕ ВЫЙТИ ИЗ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЙ ЛОВУШКИ?

Неэффективное институциональное равновесие (институциональная ловушка) сформировалось в Украине еще в 90-ых гг. ХХ в. В этих условиях революция 2014 г. и российская агрессия толкнули страну к состоянию почти системного краха. С существующей совокупностью элит и институтов, Украина вряд ли сможет реформировать себя сама. Для того чтобы выжить Украине нужны более тесные связи с западными институтами, чем те, которые предусмотрены Соглашением об Ассоциации с ЕС.

Ключевые слова: *институциональная ловушка, системная уязвимость, гибридный режим, Украина, ЕС, США.*

© Matsiyevsky Y., 2016.

¹ This is an updated version of the paper, first presented at PONARS Eurasia policy conference in Washington, DC in September 2015, and at the conference «A Quarter Century of Ukrainian-American Friendship: An Experience Worth Promoting» held at Ivan Franko National University of Lviv in April 2016.

Although elections and two mass protests (of 2004 and 2014) brought about changes of people in power, the essence of the Ukrainian regime remains unchanged. Beginning in mid 90th Ukraine's Freedom House democratization index has always been within the range of one point (4.00 – 4.97, measured on the scale from 1 to 7), which corresponds to the «transitional government or hybrid regime» category. While Baltic and East European states democratized and most of Eurasian states digressed to authoritarianism, Ukraine appears to be at the crossroads again. Most Ukrainians, a large part of Ukraine's elite and many in the West want it to join the club of democracies. On the other side, however, are Ukrainian populists, rent-seekers and aggressive Putin's regime. Which side prevails, depends not only on Ukraine, but also on the will of external players.

One way to explain the Ukraine's impasse with reforms is to apply the concept of institutional trap [1]. Institutional trap is a set of inefficient yet stable institutions that none of the major players is interested to change. In case of Ukraine, informal deals, clientelism and corruption prevented elites from developing shared rules of the game. The precedence of «political expediency» over the formal decision-making procedures has led to the systematic violation of the rule of law. The decline of the rule of law contributed to the inefficient institutional equilibrium in which informal rules set the trend behavior for political players. Once established (in the mid 1990s) this set of institutions inhibited the growth of a full-fledged market, functional democracy, effective state and integrated nation. Incomplete reforms in each of these areas indicate that Ukraine faces a syndrome of problems that reinforce each other. In other words, Ukraine finds itself in systemic institutional trap [2].

Ukraine facing the systemic vulnerability.

It has been almost three years since the 2014 revolution brought another set of leaders into power. The new president and the parliament declared encompassing reform program, however, as the implementation is slowing down, the confidence in the new leadership is melting away [3]. What are the chances that Ukraine succeeds in moving forward and what are the potential threats?

It is well documented in the developmental literature that the change of the country's trajectory could occur in result of severe internal or external shock, when the ruling

group is facing the threat of losing power or even physical existence. The theory of «systemic vulnerability» posits that «developmental states will only emerge when political leaders [...] simultaneously staring down the barrels of three different guns: (1) the credible threat that any deterioration in the living standards of popular sectors could trigger unmanageable mass unrest; (2) the heightened need for foreign exchange and war materiel induced by national insecurity; and (3) the hard budget constraints imposed by a scarcity of easy revenue sources» [4, p. 328].

Unless political leaders are confronted by all three constraints at the same time, they could find a way to stay in power without major institutional upgrade. Though the theory was developed on the examples of South Korea, Taiwan and Singapore, it makes sense for the post-Soviet states as well.

Unfinished revolution, Russian aggression and deep economic decline indicate that since the end of 2013 Ukrainian leaders have been facing all three conditions of «systemic vulnerability». The experience of the three South Asian states, the Baltic States and especially Georgia suggests that under similar constraints elite should initiate the total reset of the system. Though Ukrainian leaders began an ambitious reform program the question, however, remains whether this attempt succeeds or repeats the fate of partial reforms.

Missing links: effective state and bureaucracy.

A closer look at the situation in Ukraine and the elite's inconsistent response to the «systemic vulnerability» suggest that the requisite condition of development – effective institutions are currently missing in Ukraine. Above all, these are modern state and rational, in Weber's sense bureaucracy. During the first decade of independence, Ukraine has evolved from a quasi-state into the quasi-modern state [5, pp. 80-111]. Predatory elite's behavior, most visible under Yanukovich, has not strengthened, but strangled the state. Of the six Weberian components of bureaucratic (rational) state organization [6, pp. 269-272], Ukraine has only three: written guidelines prescribing performance criteria, division of labor and authority, and hierarchical organization. Three others, however, those forming the basis – compliance with the formal rules, meritocracy and salary based compensation exist only on paper. A number of contradictory internal instructions make the

compliance with rules hardly possible. The principle of merit based selection is subverted by quota based clientelistic appointments [7]. Low wages in the civil service are compensated by the «corruption tax». By and large the high degree of personalization of Ukrainian politics makes it distant from the rational bureaucratic model. Thus «captured» by several clans and completely seized by the Yanukovich's «family» the state lost the monopoly on violence and control over the territory after the government had changed in February 2014.

From vulnerability to near systemic collapse.

The «systemic vulnerability» theory posits that the acute geopolitical and fiscal constraints urge the elite to create a «broad coalition». «Broad coalitions are best constructed and sustained with side payments to popular sectors; but the provision of such payments is rendered difficult by security threats, which siphon revenues into the defense sector, and by resource limitations, which impose hard budget constraints. Systemic vulnerability, thus makes the reconciliation of coalitional, geopolitical, and fiscal constraints a matter of ruling elites' political survival» [4, p. 331].

Sustaining broad coalition requires the ability to export high value-added goods, what is impossible without major institutional upgrade. But the upgrade requires viable institutional base and this is what Ukraine lacks the most. Under current constraints the very first challenge for politicians and society is to restore the administrative capacity of the state without increasing the president's powers. Numerous studies demonstrate that strong presidencies have a negative impact on economic growth and consequentially democratization. Though imperfect the dual executive system in Ukraine proves more conducive for political openness and competition than the single executive system.

Building a broad coalition in practical terms means opening access to economic and political activities. Establishing the rule of law, curbing corruption, creating a business-friendly environment as well as succeeding in forming fair electoral, public prosecution and court system had to be the first step towards bridging the gap between the government and society.

Under virtually non-existent state the reaction of Ukrainian elites to the challenges of «systemic vulnerability» was twofold. First,

they choose to rely on narrow instead of building a broad coalition, and second they sought to adapt to the external players. The result was deepening the gap between the government and society and the complete loss of initiative in countering Russian aggression. The absence of the viable institutional base as well as dependence on external players – two variables that currently set Ukraine apart from the above mentioned states.

Though the West is interested in solving «the Ukraine crisis», both the U.S. and the EU still look at Ukraine as the instrument in developing their new Russian policies. No wonder that after Ukrainian authorities put the question of Ukraine's survival onto the Western shoulders, the West (and Russia) demanded concessions in implementing Minsk II agreements (e.i. granting the Donbas a special status in Ukraine's constitution). Meanwhile the effectiveness of the parliament in developing the legislative base for reforms remains poor. This implies that the Ukrainian leaders are trying to solve the question of political survival by relying on the narrow coalition and by adapting to the external players.

This analysis offers three preliminary conclusions. First, the changes within the system, at least in the short run, do not necessarily lead to a change of the system. Even experiencing acute coalitional, fiscal and geopolitical constraints the Ukrainian leaders have chosen adapting the system to internal and external pressures (by announcing reforms) but not resetting it. The reset would be possible if Ukraine has had viable institutions in place (the state and bureaucracy) and the revolution produced a genuine renewal of the elite. Currently, both conditions are absent. Though the new government is the youngest of all existing governments and the parliament was renewed by more than 60 percent, the president and the prime-minister are both counting on the old practices (informal deals and clientelism) and people (oligarchs). Thus, to expect the current government to succeed in implementing reforms would be naïve. Some reforms, like creating a patrol police, have been successfully started, but it is doubtful it will be implemented in full. Partial reforms have never led to the change of the system. As the Soviet case inform, partial reforms contributed to the decline of the old system and to its subsequent collapse.

Second, from the broader perspective Ukraine is experiencing three processes:

unfinished revolution, a decline of the weak post-soviet state, and the birth of a political nation. The February 2014 revolution is unfinished as the new leadership is poorly delivering (justice is not restored, living conditions are worsening, war is not terminated). Revolution and the Russian aggression precipitated the decline of the quasi-modern state, but stimulated the national integrity and civic activism. While the state is sick, the society is well and alive [8, p. 27]. This leads to the third conclusion. With the existing set of leaders and institutions Ukraine cannot reform itself. The real driver of reforms is civil society, but the civic activist cannot implement reform. They can pressure for and control of the government who is in charge for implementing reforms. In order to start moving forward Ukraine needs stronger ties to the viable institutions and structures that under current constraints only the West can provide. But the West is facing a dilemma: it wants to freeze the conflict in the Donbas and it wants to see Ukraine becoming a normal country. Reaching the first goal may contradict with reaching the second one. Partial support, like partial reforms brings poor results. If the current approach to Ukraine prevails, the conflict will sooner or later be frozen and Ukraine be kept afloat, meaning it will be partially reformed, but still hybrid. Considering the weak support for authorities and the growing frustration from the ineffective reform strategy, the process, however, may slip out of control and Ukraine could embark into the new wave of chaos. In order to prevent this scenario and help the Ukrainian society to reset the system the US and the EU must anchor Ukraine to its institutions and structures.

What can the West do?

Having committed a series of mistakes in relations with Yanukovich and Putin, the West, particularly the EU should act in concert in several directions.

1. Adopting a new Eastern Partnership policy (EaP) with countries that have signed association agreements (AA) and deep and comprehensive free trade agreements (DCFTA) with the EU is an urgent task [9]. DCFTA is not enough as its implementation was already compromised under the Russian pressure. It is now critical to make no more delays with coming it into the effect.

Anchoring Ukraine to the European institutions can solve three problems: reform, democracy and peace. This is what the

Western strategic interest is in Ukraine. Currently, this view is not shared by all Western politicians and experts, but it is up to all those wishing Ukraine a success that this view prevails.

2. Considering the strained EU's situation, provoked by 'Brexit' and by the migration crisis, it would be naïve to expect any breakthrough in promising a membership perspective to the EaP countries. The former conditionality policy is no longer relevant as well, at least in relation to Ukraine, whereas the former is facing the existential threat from Russia. Now Ukraine alone is paying the highest prize for countering Russian aggression. If Ukraine fails, the cost of responding to both hard and soft security threats to the West will rise dramatically. Sure enough, the latest challenges within the EU will hardly bring the issue of the EU enlargement back on the table in the next decade. The EU should develop a clear policy toward Ukraine, focusing on curbing corruption, governance and institution building [10]. Building on the emerging allegiance to European values in Ukraine the EU must utilize its 'Transformative power' to help Ukraine becoming a modern state. The success in reforming Ukraine can attract Foreign Direct Investments (FDI) into the country [11]. The prospects of FDI inflow will press the Ukrainian authorities to reduce the state interference into the businesses of enterprises and make the property rights more secure. This, in turn, as A. Aslund argues, could allow Ukraine to become a part of the European supply chain and stimulate economic growth [12, p. 50].

3. To recognize that the real driving force of reform in Ukraine is not the government, but the public. Hence, there is a need for a comprehensive support of Ukrainian civil society in developing, promoting and implementing reforms. The formula should be: «Double support for the grassroots initiatives and a double pressure on the Ukrainian authorities in the process of reforms implementation».

4. The US, the IMF and the EU must develop a rescue plan for Ukraine. This plan should abandon «more for more» approach and prioritize long term institution building over short term financial stabilization. Though Ukraine has restructured its debt to private owners by \$15 bln. for the next four years, it needs a long term grants program instead of new loans.

5. To abandon the instrumental view of Ukraine in relations with Russia. The Russian aggression in Ukraine has been typically called «the Ukraine crisis», though without direct interference and covert Russian operations in Eastern Ukraine the war on the Ukraine's east would be hardly possible. Since the beginning of the war, the West has worked on «freezing» it by being primarily concerned with the Russia's reaction. The Western part of the signatories of the Budapest memorandum (The U.S., U.K. and France) failed to provide any evident 'security assurances' to Ukraine and failed to recognize Russia a party to the conflict in Ukraine. The result was traumatic to Ukraine as it had to accept asymmetric concessions to Russia.

6. Considering the possible reproaching of the Trump's administration with Russia the West (primarily the EU) has to uphold a uniform position in maintaining Russia's sanctions and to prevent the split in this question. Easing the sanctions may ignite a new wave of Putin's adventurism that will ultimately destroy the postwar international order.

7. Finally, the US – Ukraine strategic partnership should be filled with appropriate substance. Most part of the US congress and many experts [13] are calling for new bilateral engagement with Ukraine. This engagement should not be based on promoting any particular leader/s or party, but on advancing good solutions to Ukraine's problems. In this regard the US (and EU) should engage with Ukrainian civil society to make its voice supported and heard by Ukrainian authorities.

Institutional «binding» of Ukraine to the West will fill the institutional vacuum, enhance the normative power of the constitution and thus, strengthen the administrative capacity of Ukrainian state. Elites survival in this case will be insured by the fulfillment of agreements and by compliance with the rules of the democratic political game. The rule of law will be, thus, strengthened what facilitates the transition from state of hybridity to the path of sustainable development. If the West, however, continues to consider Ukraine as a tool in containing Russia, the conflict in the East will sooner or later be frozen, Ukraine will be kept «alive», but remain in under modernized state. The only source of change in this case will be the society again.

REFERENCES

1. Polterovich V. Institutional Trap / Victor Polterovich [Електронний ресурс] // The New Palgrave Dictionary of Economics Online. – Режим доступу: <http://www.dictionaryofeconomics.com/article?id=pd e2008 I000262>
2. Мацієвський Ю.В. У пастці гібридності: зигзаги трансформації політичного режиму в Україні: монографія / Ю.В. Мацієвський. – Чернівці: Книги-XXI, 2016. – 552 с.
3. Two Years after Maidan: Ukrainians Committed to Democracy, Disappointed with Unmet Aspirations. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ifes.org/sites/default/files/ifes_public_opinion_in_ukraine_sept_2015_data_slides_final.pdf
4. Doner R.F. Systemic Vulnerability and the Origins of Developmental States: Northeast and Southeast Asia in Comparative Perspective / R.F. Doner, B.K. Ritchie, D. Slater // International Organization. – 2005. – Vol. 59. – No. 2. – P. 327-361.
5. Narasymiw B. Post-Communist Ukraine / Bohdan Narasymiw. – Toronto: CIUS Press, 2002. – 469 p.
6. Lange M. States and Economic Development / Matthew Lange // The Handbook of Politics: State and Society in Global Perspective / Ed. by M. Lange, K.T. Leicht, J. C. Jenkins. – New York: Springer Publishers. – P. 263-278.
7. Мацієвський Ю. Зміна влади чи зміна режиму? / Юрій Мацієвський [Електронний ресурс] // Zaxid.Net. 23.08.2015. – Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?zmina_vladi_chi_zmina_rezhimu&objectId=1362975
8. The State of Corruption: Armenia, Azerbaijan, Georgia, Moldova and Ukraine / Andrew McDevitt. – Berlin: Transparency International, 2015.
9. Gromadzki G. Six Considerations about the EaP / Grzegorz Gromadzki // Eastern Partnership Revisited / Ed. by G. Gromadzki, B. Sendhard. – Warsaw: Stefan Batory Foundation and Friedrich-Ebert-Stiftung, 2015. – P.11-21.
10. Hallgren H. Can the European Union Help Ukraine to Succeed? Reforms, the Russian Factor and Implications for the Eastern Neighbourhood / Henrik Hallgren, Iryna Solonenko [Електронний ресурс] // Heinrich Boll Stiftung, 26.12.2015. – Режим доступу: <http://eu.boell.org/en/2015/12/26/can-european-union-help-ukraine-succeed-reforms-russian-factor-and-implications-eastern>
11. Umland A. Why and How Brussels May Help Kyiv: Ten Western Policy Proposals to Save the Ukrainian State from Failure / A. Umland, K. Fedorenko [Електронний ресурс] // Крютка, January 2015. – Режим доступу: <http://krytyka.com/en/articles/why-and-how-brussels-may-help-kyiv-ten-western-policy-proposals-save-ukrainian-state#sthash.sGr2NqQ1.dpuf>
12. Aslund A. What Went Wrong and How to Fix It / Anders Aslund. – Washington, DC: Peterson Institute for International Economics, 2015. – 274 p.
13. Rojansky M. Are Ukraine and the U.S. Allies or Not? / M. Rojansky, T.E. Graham [Електронний ресурс] // The Great Debate, Reuters, 10.06.2015. – Режим доступу: <http://blogs.reuters.com/great-debate/2015/06/09/time-for-a-u-s-ukraine-strategic-partnership-thats-strategic-and-a-partnership/>

УДК 328.1

Шаповаленко М.В.
Харківський національний
університет ім. В.Н.Каразіна

ЛЕГИТИМАЦІЯ ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ РЕЖИМІВ

Розглянуто особливості легітимації посткомуністичних режимів. На підставі аналізу практики інституціональних змін у вимірі конституювання зроблено висновок, що нестабільність правової бази та зверхнє ставлення до правил гри з боку політичних акторів прирікає режими на постійний процес делегітимації. Крім того, розмиваються ціннісні основи посткомуністичної трансформації. Підкреслено, що для подолання постійного синдрому делегітимації слід більше спиратися на формальні інститути і правила.

Ключові слова: посткомуністичний режим, демократія, демократичний транзит, легітимність, делегітимація.

Шаповаленко М.В.

ЛЕГИТИМАЦИЯ ПОСТКОММУНИСТИЧЕСКИХ РЕЖИМОВ

Рассмотрены особенности легитимации посткоммунистических режимов. На основании анализа практики институциональных изменений в измерении конституирования сделан вывод о том, что нестабильность правовой базы и пренебрежительное отношение к правилам игры со стороны политических акторов обрекает режимы на постоянный процесс делегитимации. Кроме того, размываются ценностные основы посткоммунистической трансформации. Подчеркнуто, что для преодоления постоянного синдрома делегитимации надо больше опираться на формальные институты и правила.

Ключевые слова: посткоммунистический режим, демократия, демократический транзит, легитимность, делегитимация.

Shapovalenko M.

THE LEGITIMIZATION OF POSTCOMMUNIST REGIMES

The article investigates the legitimization features of postcommunist regimes. On the basis of institutional change analysis in the measurement of the institutionalization pointed out that the instability of the legal framework and arrogant attitude to the rules from the political actors condemns regimes to the ongoing process of delegitimization. Furthermore, this erodes the value foundations of post-communist transformation. The article emphasizes that to overcome the syndrome of permanent delegitimization reformers should rely more on formal institutions and rules.

Keywords: postcommunist regime, democracy, transition to democracy, legitimacy, legitimization.

Актуальність теми дослідження зумовлена особливостями посткомуністичних трансформацій і режимів, що сформувалися та постійно змінюються протягом останніх десятиліть. В основі цих змін знаходяться особливості легітимності та чинників політичної легітимації в умовах транзитних режимів.

Метою статті є дослідження легітимності посткомуністичних режимів і чинників делегітимації.

Проблема легітимаційних криз і процесу делегітимації стає предметом наукових розвідок представників як вітчизняних, так і зарубіжних політологічних шкіл. Найбільший інтерес становлять концепції М. Догана [1], Д. Істона [2], Ю.Габермаса [3]. Поглиблюють і розширюють межі аналізу процесу легітимації та делегітимації політичної влади дослідження вітчизняних науковців щодо особливостей цих процесів у суспільствах постколоніального типу протягом всіх років незалежності О.Висоцького [3, 4], Є.Цокур [5], О.Баталова [6]. Незважаючи на великий інтерес до проблем посткомуністичних процесів і транзитних полі-

тичних режимів залишається багато білих плям щодо чинників легітимації та делегітимації в умовах постійних інституціональних змін, конституційного транзиту тощо.

Посткомуністичні трансформації в країнах Східної Європи та колишнього СРСР дали поштовх до формування нових політичних режимів з іншими принципами та механізмами формування політичних еліт, взаємодії з громадянським суспільством, базовими цінностями. Тому розпад авторитарних режимів та спроби побудови на кшталт ліберально-демократичних режимів поставили на порядок денний питання легітимності режимних моделей в процесі посткомуністичних трансформацій. Особливо актуальним питанням для «нових демократій» є стійкість, сталість інституціональних механізмів постійного відтворення нового суспільного договору на основі ліберальних цінностей. Відсутність відповідних досліджень за умови обмеженості емпіричних даних не дозволяли робити висновки щодо особливостей легітимації нових політичних режимів. Крім того, в умовах глобалізації значно зростає чинник зовнішньополітичної легітимації, а він доповнюється новими рисами. В той же час виявляються взаємозв'язки зовнішньої легітимації з процесами внутрішньої легітимації політичної влади в державі. Для адекватного аналізу чинників легітимації становлення посткомуністичних режимів важливо розглянути, що саме залишається від попереднього, вже делегітимізованого режиму, і визначити, які елементи його зруйновані, а які нові демократичні інститути з'явилися.

Одразу слід відзначити, що за темпами та результатами успішних трансформацій, а саме побудови стійких інститутів демократії, за визначенням такої досить ангажованої організації, як «Дім свободи», країни світу поділяються на демократії консолідовані, демократії неконсолідовані, гібридні режими, напівконсолідовані автократії і консолідовані автократії [8]. До першої категорії (консолідовані демократії) віднесені країни Східної Європи (в першу чергу, Польща, Чехія, Угорщина) та Балтійські країни. Водночас через унікальне поєднання у різних країнах посткомуністичного простору єдиної назви для типу політичного режиму в країнах посткомуністичних трансформацій (дефективна демократія, опікунська, керована або псевдодемократія, електоральна, неопатримоніальна, авторитарна, універсальна та інші). Незалежно від предикатів,

позитивними кроками у легітимації політичного режиму в країнах транзитного типу стали: етап конституціонування (формальне закріплення) основ демократії (прийняття Конституції), становлення парламентаризму (запровадження законів щодо виборів) та багатопартійності (прийняття відповідних законів щодо діяльності політичних партій та суспільних об'єднань), заснування різних форм участі громадян в політиці, започаткування основ розвитку громадянського суспільства, надання свободи та гарантії її забезпечення, незалежні засоби масової інформації та інші.

Після розвалу СРСР та втрати державоутворювальної функції КППС, втрати впливу комуністичної ідеології, для політичної еліти постало завдання формування нового політичного курсу, який на рівні риторики та панівного тоді дискурсу мислився тільки демократичним. Становлення політичних інститутів демократії відбувалося в Україні форсованими темпами. Фактично на початкових етапах трансформації були прийняті нові Конституції, в яких було закладено основи суспільного договору та принципи функціонування політичної системи на демократичних засадах (хоча б на рівні декларації про наміри). Легітимація політичного режиму для політичної еліти відбулася завдяки домовленості між представниками старої еліти про нові правила політичної гри. Сама номенклатурна еліта мала і має потяг до монополії на владу, а не становлення плюралізму. Конституціонування основ посткомуністичного режиму є важливим етапом формального закріплення тенденції розвитку в бік демократії і є підваленою його легітимації. Але, в українському контексті процес конституціонування як чинник легітимації політичного режиму не став основоположним. Це пов'язано з тим, що протягом двадцяти років з моменту прийняття Конституції (1996 р.) вона кілька разів змінювалася з кон'юнктурним цілями. Як правило, кожний електоральний цикл (президентські або парламентські вибори) супроводжувався критикою Основного закону та спробами його змінити. А починаючи з 2004 р. поряд із системними трансформаціями в країні ще почався й конституційний транзит. Це свідчило про зверхне ставлення політичних еліт і суспільства в цілому до Конституції, сприйняття її в якості формального документа. Той факт, що з часу її прийняття, вона двічі піддавалася змінам, делегітимує політичний режим. У вересні 2010 р. Конституційний Суд України прийняв

рішення про неконституційність політичної реформи 2004 року, і Україна знову повернулася до президентсько-парламентської форми державного правління. Виникло питання повноважень Президента, який отримав широкі повноваження у формуванні персонального складу уряду. Це значно посилює політику централізації влади. Логіка централізації президентської влади, нехтування правилами гри (як формальними, так і неформальними) призвела до системної політичної кризи, що своєю чергою перезавантажило саму політичну систему. Тобто в 2014 р. знову повернулися до редакції Конституції зразка 2004 р. і до парламентсько-президентської республіки. Отже, постійно змінюючи правила гри, головні політичні актори режиму (включаючи політичні партії), фактично постійно делегитимують політичний режим. А відтак взаємовідносини між гілками влади є розбалансованими, стосунки в середині політичної еліти демонструють відсутність довіри. Постійне перетягування повноважень в режимі гойдалки електоральних циклів в Україні призвело до порушення принципу стримувань і противаг, повноваження влади немов маятник перемищується від одної гілки до іншої. Загальна атмосфера конфліктогенності у відносинах між гілками влади, порушення субординації між ними знижує рівень легітимності політичного режиму. Тому всі політичні інститути демонструють свою низьку ефективність, оскільки не виконують власні функції, опікуючись більше боротьбою за сфери впливу, ніж реалізацією демократичних реформ. Неврегульовані питання взаємодії між гілками влади не дають можливості громадянину зрозуміти, на кого все-таки покладена відповідальність за наслідки сьогодишньої політики. Намагання представників від різних гілок влади дискредитувати один одного делегитимують політичні інститути як такі. Водночас наявність постійної патронажно-клентарної мережі надає можливість в умовах прем'єр-президентської системи дозволяє створювати більш прозору електоральну конкуренцію [9, с. 10-11; 10]. Незалежно від того, що посилення влади президента шляхом зміни Конституції не є найбільш

демократичним методом формування єдиного консолідованого центру влади, такий політичний курс фактично прирікає політичний режим на загрозу стрімкої делегитимзації, і це стає досить стійкою тенденцією розвитку посткомуністичного режиму. Але для подолання цього замкнутого кола необхідно перша за все подолати правовий нігілізм, який домінує практично на всіх рівнях державного управління, що підсилить роль правових методів досягнення цілей і та забезпечить постійне оновлення законодавства; крім того, слід налагодити механізми встановлення та дотримання правил політичної гри для всіх політичних акторів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Доган М. Легитимность режимов и кризис доверия / М. Доган // Социс. – 1994. – № 6. – С. 147-155.
2. Easton D. The Analysis of Political Systems / D. Easton // Comparative Politics: Notes and Readings / Ed. by R.C. Macridis and B.E. Brown. – Homewood: The Dorsey Press, 1961. – 577 p.
3. Хабермас Ю. Проблема легитимации позднего капитализма // Юрген Хабермас. – М.: Праксис, 2010. – 272 с.
4. Висоцький О.Ю. Технології легітимзації політичної влади: теорія та практика // О. Ю. Висоцький. – Дніпропетровськ: Пороги, 2010. – 318 с.
5. Висоцький О.Ю. Політична влада в Україні: проблеми легітимзації та модернізації / О.Ю.Висоцький. – Дніпропетровськ: Інновація, 2012. – 132 с.
6. Цокур Є. Г. Використання принципу імперативності в контексті легітимізації політичної влади України / Є.Г. Цокур // Гілея: наук. вісник. – К., 2007. – Вип. 9. – С. 160-167.
7. Баталов О.А. Легітимність державної влади у постімперському (постколоніальному) суспільстві: приклад України / О.А. Баталов // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна «Питання політології». – Х., 2016. – Вип. 29. – С.55-59.
8. Nation in Transit 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2016>
9. Фісун О. Неформальні інститути та неопатримональна демократія в Україні / Олександр Фісун // Агора. – К., 2016. – Вип. 17. – С.9-13.
10. Fisun O. Ukrainian Teeter-Totter: Vices and Virtues of a Neopatrimonial Democracy / Oleksandr Fisun // PONARS Eurasia Policy Memo. – 2010. – No.120.

УДК 329.8

Назаров М.С.
Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ДОМІНУЮЧА ПАРТІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ПРОСТОРУ

Розглянуті різні підходи до розуміння сутності домінуючої партії та ключових інструментів, які вона застосовує для інституціоналізації політичного простору. Аналізується досвід партійного домінування в таких країнах, як Мексика, Японія та Індія. Не зважаючи на режимні відмінності цих держав, автор виділяє загальні риси, які притаманні домінуючим партіям. Особлива увага в роботі приділяється принциповим відмінностям між поняттями «партія влади» та домінуюча партія.

Ключові слова: інституціоналізація, домінуюча партія, партійна система, політичний простір.

ДОМИНИРУЮЩАЯ ПАРТИЯ КАК ИНСТРУМЕНТ ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИИ ПОЛИТИЧЕСКОГО ПРОСТРАНСТВА

Рассмотрены различные подходы к пониманию сущности доминирующей партии и ключевых инструментов, которые она применяет для институционализации политического пространства. Анализируется опыт партийного доминирования в таких странах, как Мексика, Япония и Индия. Несмотря на режимные различия этих государств, автор выделяет общие черты, которые присущи доминирующим партиям. Особое внимание в работе уделяется принципиальным различиям между понятиями «партия власти» и доминирующая партия.

Ключевые слова: институционализация, доминирующая партия, партийная система, политическое пространство.

DOMINANT PARTY AS A TOOL OF THE INSTITUTIONALIZATION OF POLITICAL SPACE

The article describes the different approaches in understanding the nature of the dominant party and the instruments that it uses to institutionalize the political space. Also describes experience of party dominance in countries such as Mexico, Japan and India. Despite the regime differences in these countries, the author identifies the common features inherent in the dominant parties. Special attention is paid to fundamental differences between a "party of power" and the dominant party.

Keywords: institutionalization, dominant party, party system, political space.

За останні півстоліття феномен домінуючої партії стає все більш цікавим для науковців. У різних частинах світу створюються партії, які десятиліттями перемагають на виборах в умовах конкуренції. Найбільш стійкою формою домінування стає партійне, що забезпечує консолідовану державну політику за формальної наявності опозиційних політичних сил.

У рамках нашого дослідження домінуючою ми вважаємо партію, яка займає провідні позиції у партійній системі протягом тривалого часу за умови збереження

ознак політичної конкуренції. Дж. Сарторі дає більш просте визначення домінуючої партії як «партії, яка значно сильніша за всіх інших» [1, с. 193]. Як правило, ця партія виступає з деідеологізованими політичними програмами, апелює до національної єдності та економічного розвитку. Домінуюча партія формує більшість одноосібно або ж за допомогою партії-сателіта, яка на постійній основі чи ситуативно входить до більшості. Формування домінуючою партії та її прихід до влади відбувається здебільшого у період економічних і політичних криз, нестабільності, актуалізації соціальних розколів. Як правило, діяльність такої партії сприяє консолідації суспільства, проведенню реформ, виробленню єдиного внутрішньо- та

зовнішньополітичного бачення розвитку держави.

Поява домінуючих політичних партій тісно пов'язана з бажанням політичних еліт створити політичну партію для закріплення власного монопольного становища в органах законодавчої влади. Як правило, поява домінуючих політичних партій відбувається в країнах «наздоганяючої модернізації», де партійні системи знаходяться ще на початкових етапах консолідації, а інститути громадянського суспільства слаборозвинуті. Ці партії беруть на себе ініціативу з подальшої консолідації партійної системи, розвитку структур громадянського суспільства, розвитку соціально-економічної ситуації тощо. У цьому випадку існує й загроза в існуванні такого типу партії – модернізуючи політичний простір навколо себе, ці партії беруть під контроль цей простір та застосовують право «вето» на рішення інших політичних акторів.

Факт домінування політичної партії не означає наявність у країні авторитарного режиму, скоріше навпаки – партія виграє вибори за умови конкуренції з боку інших політичних сил і відносно рівності шансів на перемогу. Рівність шансів є відносною, адже маючи значну ресурсну перевагу перед суперником, домінуючій партії є що запропонувати як класу політичних підприємців, так і народним масам. Механізмом консолідації навколо цієї партії є патронаж, система особистісних взаємозв'язків між «патроном» та «клієнтом», яка дає змогу суб'єктам політичного процесу отримувати політичну ренту. Якщо говорити про опозиційні політичні партії в умовах домінування, то їхніми відмінними рисами є ідеологізованість, популізм, а також низька ресурсна забезпеченість, що не дає можливості перейти від слів до реальної боротьби за владу. Ця обставина виставляє ці партії у невигідному та неперспективному ракурсі як для партійних інвесторів, так і для виборців. Співпрацювати з опозиційними партіями стає не тільки не вигідно, а й небезпечно, адже через інструменти примусу влада блокує підтримку цих партій.

Г.Кичигін умовно поділяє всі можливі ресурси політичних партій на чотири групи: іміджеві, організаційні, майнові та державні [2]. Почнемо з перших трьох ресурсів, які притаманні кожній політичній партії. Іміджеві ресурси полягають у брендінгу самої партії та ставленні виборців до цього бренду. Це досить складний і водночас потужний ресурс, який здатен як покращити

індивідуальні позиції члена партії, так і погіршити. «Цінність» та «якість» бренду партії впливають на мотивацію політиків долучатися до конкретної партії чи ні, порівнюючи свій власний політичний імідж з іміджем партії. Організаційний ресурс партії виражається у здатності «об'єднати людей для спільної реалізації програми партії та діяти у рамках спільних правил та процедур» [3, с. 849]. Організація партії стає ресурсом, коли вона базується на ідеології, має власну систему цінностей, ефективну систему керівництва та комунікацій всередині команди. Особливо важливим для партії є належна комунікація між центральним офісом і регіональними осередками: від чіткої організації та налагодженої системи комунікацій залежить здатність партійного керівництва доносити до низових структур партії зрозумілі та своєчасні меседжі. Нарешті, майновий ресурс партії полягає у володінні тими чи іншими майновими об'єктами, які можуть бути задіяні в політичній діяльності партії. Партія, безумовно, не є комерційною структурою, а, відповідно, отримання прибутку не є її основною метою діяльності, у результаті чого майно залучається у вигляді безвідплатної допомоги чи в оренду.

Державний ресурс політичної партії є винятково інструментом домінуючої партії. Цей ресурс виражається у здатності політичної партії залучати державні (регіональні) ресурси за для власної політичної діяльності. Виділяють позитивне та негативне використання державного ресурсу домінуючими партіями: про позитивне говорять тоді, коли партія застосовує ресурси держави у вигляді дотацій і субсидій для стимулювання будівництва, суспільних ініціатив тощо. У результаті застосування цього ресурсу бенефіціаром виступає суспільство, а іміджеві вигоди отримує партія. Негативний аспект державного ресурсу полягає у створенні неконкурентних умов для діяльності опозиції шляхом застосування силового інструменту влади. Таким чином, державний ресурс стає ресурсом домінуючої партії, що дає їй змогу виступати від імені держави та використовувати державні ресурси від власного імені.

Більшість сучасних учених погоджуються з таким визначенням суті домінуючої партії, проте складності виникають при спробі їхньої класифікації. Справа в тому, що партійну систему з домінуючою партією ми можемо зустріти як в країнах, що розвиваються, так і у високорозвинених державах Заходу. Головною відмінністю цих

систем є природність чи синтетичність їх виникнення, що значною мірою залежить від наявного в країні рівня політичної конкуренції. Виходячи з цього, Ю.Коргунюк пропонує класифікувати випадки домінування політичних партій у країнах залежно від рівня політичної конкуренції: 1) високий (стандарти західних демократій); 2) обмежений; 3) мінімальний [див.: 4].

До групи з високим рівнем політичної конкуренції відносять партійне домінування у Швеції (1932-1976), Норвегії (1945-1963) та Японії (1955-2009 з незначними перервами). У європейських країнах домінували партії «лівого» ідеологічного спрямування, які конкурували з «буржуазними» партіями. Їхня перевага не була абсолютною, партійна більшість, як правило, була мінімальною, а іноді її не було зовсім. Перемога цими партіями здобувалася завдяки голосам «масового» виборця, тобто робочого класу. Так, у 1957 році за Норвезьку робочу партію проголосували 79% «синіх комірців», а в Швеції за соціал-демократичну робітничу партію разом з комуністами віддали голоси близько 75% виборців [5, с. 119]. Значна підтримка у робітничих партій здобувалася в сільській місцевості, де були сконцентровані представники найбільшого прошарку населення. Саме тут вже на початку ХХ ст. виникає чітке протистояння праці та капіталу, оскільки невеликі групи багатих концентрують значний капітал, у той час як селяни та наймані робітники перебувають у незрівнянно гірших соціальних умовах.

З огляду на класові протиріччя, масовий виборець все більше схиляється до соціал-демократичної ідеології. Варто зазначити, що в цих країнах був відчутним і другий розкол – місто проти села, але він не зменшував впливовості робочих партій, а, навпаки, їх підсилював. Справа в тому, що в скандинавських країнах не сформувалася потужна консервативна партія, яка б відстоювала традиційні цінності суспільства. Як результат – соціалісти в альянсі з аграріями змогли привернути до себе виборця з сільської місцевості.

Ліберально-демократична партія Японії домінувала в якості консервативної партії «правого» спрямування, виступаючи виразником традиційних цінностей і практик японського суспільства, які зосереджені в сільській общині [6, с. 28-29]. Японське законодавство у своїй основі відповідало зразкам західних демократій, а тому конкуренція між правлячою партією та опозиційними була значною. Політичне поле Японії

завжди передбачало зміну партії при владі не тільки теоретично, але й практично. Запорукою ж домінування Ліберально-демократичної партії Японії протягом десятиліть була її здатність запропонувати суспільству загальнодержавну стратегію, зрозумілу програму дій для переважної більшості громадян.

До групи з обмеженим рівнем політичної конкуренції належать країни Латинської Америки, країни пострадянського простору (Російська Федерація, Республіка Молдова), а також післявоєнна Індія. Для політичного життя цих країн характерним є адміністративний і силовий тиск на опозицію, відсутність де-факто рівних можливостей для політичної конкуренції. Проте важливим є те, що у кожному випадку маємо справу з різними акторами, які створюють дисбаланс у політичній системі. Для країн Латинської Америки характерним є перманентне втручання військових у політичний процес. Це втручання відбувається, як правило, у кризові моменти, коли політики виявляються не здатними вирішити суспільні проблеми. Прийшовши до влади, військові залишають формальні ознаки демократії (наявність партій, вибори), проте реальна влада переходить до виконавчої гілки влади, яка не підлягає перевиборам [7, с. 14].

На відміну від латиноамериканських країн, на пострадянському просторі центральним актором політичного процесу виступає цивільна бюрократія. У цьому випадку представники влади, на відміну від військової бюрократії, більше залежать від суспільної думки та результатів виборів. З іншого боку, маючи солідний досвід комунікації з суспільством, представники цивільної бюрократії виробили витончені механізми маніпуляції та викривлення політичного процесу. Ю.Коргунюк, пояснюючи причину домінування цивільної бюрократії на пострадянському просторі, зауважує, що справа полягає у значній чисельності бюджетотримувачів серед електорату, а як результат – залежність значної кількості громадян від держави [8, с. 55]. Таким чином, жорстка вертикаль влади та домінування клієнтарно-патронажних відносин стають природним наслідком відповідної економічної структури суспільств на пострадянському просторі.

До категорії країн з мінімальним рівнем політичної конкуренції належать країни Африки, Центральної Азії, а також післявоєнна Індія. У цих країнах роль політичних партій зведена до нуля, замість них

функціонують об'єднання, що базуються на кланових чи племінних зв'язках. Вся політична система має персоналістську природу, залежить від волі глави держави та охороняє його [див.: 9]. Втім найбільш персоналізовану систему влади ми зустрічаємо в Туркменістані, де хоча й існує Демократична партія Туркменістану, але де-факто система зводиться до однопартійної. Усі важелі впливу знаходяться в руках глави держави, а партійна система та вибори – створення демократичного фасаду у тоталітарної в своїй основі держави.

У післявоєнній Індії ключовим домінуючим актором виступала каста брахманів. Маючи багатовікову монополію на отримання освіти, інтелектуальну працю та сферу управління представники цієї групи мали незрівнянно більше можливостей брати участь у політичному житті Індії. У процесі політичної боротьби партія Індійський національний конгрес чинила не лише адміністративний тиск на опозицію, а й вдавалася до репресій проти них. Як приклад, у 1974 році уряд І.Ганді задля того, щоб унеможливити свій програш на парламентських виборах ввела надзвичайний стан, скасувавши проведення виборів [10, с. 497].

Домінуючу партію досить часто порівнюють з «партією влади» чи навіть отожднюють з нею. Це є некоректним порівнянням, тому постає необхідність теоретичного розмежування цих понять. Західні політологи, описуючи специфіку політичних процесів на пострадянському просторі, доволі часто звертаються до концепції «партії влади», але складність полягає в тому, що майже ніхто не дає чіткого визначення цього поняття. Більше того, в іноземних публікаціях феномен «партії влади» розглядається винятково на прикладі «Єдиної Росії», не досліджуючи появи цього феномена в інших пострадянських країнах. Російські та українські вчені куди частіше розглядають «партію влади» не як винятково елемент російської політичної системи, а як феномен, що зустрічається в країнах колишнього соціалістичного табору.

Переходячи до визначення «партії влади», необхідно зауважити, що консенсусу щодо цього питання серед науковців ще не досягнуто. Відправною точкою при дослідженні «партії влади» є теза, що основною метою її створення є збереження влади правлячої еліти, а всі інші дії партії тільки сприяють цьому завданню. Узагальнюючи різні підходи до визначення цього феномена А.Мелешевич виділив чотири критерії,

характерні для «партії влади»: 1) має деідеологізовану, прагматичну та центристську природу; 2) створена та діє в інтересах виконавчої гілки уряду; 3) покладається на державні та інші «адміністративні ресурси», доступні представникам виконавчої гілки влади, щоб досягти своїх цілей, включаючи участь у виборах; 4) базує свою участь у виборах на чітко вираженому персонально-харизматичному факторі [11].

Наступна характеристика є ключовою для розуміння специфіки «партії влади» та полягає у ролі політичної еліти у створенні такого роду партій. Специфіка пострадянського простору полягає в тому, що досить часто виконавча влада безпосередньо залучається до створення парламентських партій, що є нонсенсом для західних політичних систем. Уряди утворюють парламентські партії, на які можна буде спиратися за для реалізації власної політичної програми. Для прикладу, в Російській Федерації партію «Наш Дім – Росія» заснував прем'єр-міністр В.Черномірдин; «Отечество-Вся Росія» була створена представниками регіональної виконавчої влади; концепція «Єдиної Росії» була відкрито підтримана безпосередньо Президентом В.Путіним та міністрами С.Шойгу та Б.Гризловим [12]. Якщо говорити про процес створення українських «партій влади», то відмінністю від російської специфіки буде те, що політична еліта України використовувала вже діючі політичні партії для їх трансформації в «партію влади». Так, Народно-демократична партія (НДП) була використана як партійний ресурс чинним на той час прем'єр-міністром України В.Пустовойтенком, що стало сигналом для інших високопосадовців приєднатися до партії. Іншим прикладом може слугувати Партія регіонів (ПР), до якої за кілька років після заснування долучилися голова податкової міліції М.Азаров та прем'єр-міністр В.Янукович.

Третій чинник обумовлює здатність «партії влади» використовувати адміністративний ресурс задля розвитку партії. Як ми вже зазначали, до цієї партії входить значна кількість чиновників, керівників великих підприємств, медійних груп. Це дає змогу їм використовувати власну посаду для покращення позицій партії через маніпуляції у ЗМІ, тиск на підконтрольних робітників, використання силових і фіскальних органів, особисті патронажні зв'язки тощо. Результатом використання представниками «партії влади» адміністративного ресурсу створюється значний дисбаланс між можливостями

партій мати рівний доступ до виборця. Партії-конкуренти, що не мають аналогічного ресурсу, мають значно гірші шанси на перемогу та змушені більш ефективно використовувати наявні інструменти політичної боротьби.

Четвертою особливістю «партії влади» є персонально-харизматичний характер виборчих кампаній. З огляду на її деідеологізований характер, до її лав долучаються прагматично орієнтовані чиновники, які в подальшому беруть участь у виборах під прапором цієї партії. Таким чином, виборча кампанія базується не так навколо ідеологій, ідей чи цінностей, скільки навколо конкретних персоналій, які мають більш-менш успішний професійний досвід та сприяють популярності партії [13]. Як правило, «партію влади» очолює харизматичний лідер, який намагається залучити до лав партії якомога більше чиновників і бізнесменів різного рівнів, щоб напередодні виборів заручитися максимальною підтримкою людей, що мають значний матеріальний, організаційний і людський ресурс. Як зазначає О.Іванова, специфіка партії влади полягає у тому, що «не влада, завойована на виборах належить цій партії, а вона сама належить владі» [14, с.9]. Саме тут і помічається кардинальна різниця між «партією влади» та домінуючою партією. Домінуюча політична партія є незалежним суб'єктом політичного процесу, який формує порядок денний, призначає чи пропонує своїх представників до органів виконавчої влади, включаючи посади прем'єр-міністра та президента; у той час як «партія влади» не є у повному сенсі незалежним суб'єктом політики, вона є продуктом виконавчої влади, якій тотально підкоряється. Також можна помітити зв'язок між типом партії та політичним режимом: наявність на політичному полі «партії влади» є проявом бюрократичного авторитаризму, а домінуюча партія функціонує в умовах демократії або ж транзиту до демократії.

Таким чином, домінуюча партія є типом партійної організації, що виникає в умовах демократії чи транзиту до демократії при збереженні політичної конкуренції та здатна утримувати домінуючі позиції протягом тривалого проміжку часу, контролюючи законодавчу та виконавчу владу. Серед очевидних переваг партійної системи з домінуючою партією необхідно виділити спроможність забезпечити стабільно функціонуючий уряд, що робить можливим довгострокове планування та реалізацію

поставлених цілей урядом. У результаті цього домінуючі партії доволі часто успіхів в економіці, паралельно стабілізуючи суспільний устрій. Домінуючі партії, як правило, більш прогнозовані, ніж партії-конкуренти, тому на фоні успіхів у різних сферах суспільного життя громадяни все більше схильні підтримувати цю партію. В очах виборців саме домінуюча партія стає справжньою політичною силою, здатною до трансформацій.

У відносинах між урядом і парламентом домінуюча партія підсилює перший, одночасно послаблюючи другий інститут. Формування уряду відбувається домінуючою партією чи із залученням союзників. Другий варіант є більш комфортним для домінуючої партії, адже виникає можливість розділити відповідальність з іншою партією. Ця ситуація сприяє функціонуванню домінуючої партії в коаліційному режимі, коли партія вважає більш раціональним розділити відповідальність ще з однією партією, а не брати її виключно на себе. Це веде як до розширення електоральної бази домінуючої партії, так і до укріплення влади, яка набуває стабільного й зрозумілого вигляду.

Виразною рисою домінуючої партії є те, що реальна опозиція до неї з'являється не стільки в особі інших партій, скільки всередині самої партії. До складу партії входять олігархічні групи, інтереси яких у певний момент перетинаються. Результатом цього є періодична боротьба всередині домінуючої партії з подальшою фракціоналізацією. Фракціоналізм є візитною карткою будь-якої домінуючої партії, що вимагає від керівництва партії надмірної обережності, гнучкості та терпіння. Ця обставина є запобіжником розвитку авторитарних тенденцій у політичній системі, адже фракції всередині партії контролюють одна одну та не допускають надмірного посилення однієї з них. Щодо мотивації представників фінансово-промислових груп долучатися до домінуючої партії, Т.Ремінгтон зазначає, що «режим домінуючої партії фінансується представниками групи інтересів з подальшим пошуком вигоди від держави» [15]. Таким чином, мотивація впливових людей розпочати політичну кар'єру в лавах домінуючої партії зумовлена прагматичними поглядами щодо можливості використовувати політичні інструменти задля отримання економічних дивідендів.

Аналізуючи основні підходи до розуміння феномена домінуючої партії, О.Анастасов виділив декілька її типів, що склалися історично: перший формується в умовах

парламентської форми правління за пропорційної чи змішаної виборчої системи; другий виникає за парламентської форми правління, але в умовах мажоритарної виборчої системи; третій тип називається «конгресистським», для якого характерним є наявність правлячої політичної династії; для четвертого ж визначальним є наявність президентської республіки [16]. У першому типі домінуюча партія перманентно перемагає своїх конкурентів в умовах багатопартійності на демократичних виборах, формуючи однопартійний чи коаліційний уряд. В уряді партія займає провідну позицію, що дає їй змогу формувати «порядок денний» роботи виконавчої гілки влади. Другий тип формується в умовах мажоритарного виборчого закону, що призводить до монополізації домінуючою партією політичного поля, блокуючи доступ конкуруючих партій до електорату. Такого гатунку система виникла у післявоєнній Японії, де Ліберально-демократична партія (ЛДП) штучно організувала ідеологічне протистояння на хвилі антикомунізму, що дало їй змогу багатократно перемогти Соціалістичну партію. «Конгресистський» тип характеризується наявністю правлячої політичної династії, яка в змозі багаторічно контролювати владу в рамках клану.

Після здобуття незалежності Індії лише Індійський національний конгрес (ІНК), який брав участь у національно-визвольній боротьбі, розглядався електоратом як релевантна партія, достойна існування. Варто зауважити, що функціонувало чимало інших політичних партій з різними ідеологічними програмами, однак лише ІНК зміг закріпити за собою підтримку значної кількості виборців. Нарешті, в умовах президентської республіки формується сильно інтегрована у владні структури партія, яка контролює президента та більшість у парламенті. За такої конфігурації домінуюча партія здатна не тільки задавати тон державній політиці, а й забезпечувати постійну ротацию президента. Для прикладу, саме така система сприяла безболісній ротации президентів у Мексиці під проводом домінуючої Інституційно-революційної партії (ІРП).

Пострадянська специфіка політичного життя не відповідає жодному з чистих типів домінуючої партії. У цьому контексті важливо зазначити, що в країнах, де політичні еліти пішли на створення домінуючих партій, вдалося нейтралізувати політичну та економічну нестабільність, консолідувати

більшість суспільства навколо партії. Навпаки, у країнах, де еліти не пішли на створення такої партії (чи не змогли її побудувати) відбулися «кольорові революції» (Грузія, Україна, Киргизія) з перманентною дестабілізацією політичного життя. Це не означає, що наявність домінуючої партії фатально сприяє стабілізації економічного та політичного життя та мінімізації протиріч у суспільстві. У цієї партії досить часто виникає спокуса монополізувати політичний ринок, нейтралізувати політичних конкурентів, залишивши себе наодинці з виборцем. Такі негативні наслідки діяльності партії підсилює пострадянська специфіка: нерозвиненість громадського сектора, нерозвиненість демократичних традицій, монополістичний характер економічної системи, неопатримоніальний характер політичних відносин, домінування клієнтарно-патронажних зв'язків тощо [17; 18].

Важливим фактором в еволюції домінуючих партій є їх часова обмеженість існування, хоча історичний досвід їхнього функціонування демонструє різні часові рамки. Так, в Італії та Німеччині домінуючі партії поступово трансформувалися в звичайні парламентські сили. Цей процес проходив поступово та був зумовлений успішним виконанням планів з модернізації та консолідації демократії [19]. Значною мірою кінцю домінування християнсько-демократичних партій передували гучні корупційні скандали, в яких були задіяні ключові політичні фігури партій. До цього ще варто додати «падіння комунізму» з подальшим формуванням плюральності та втратою необхідності в партійному домінуванні [20]. Індійський національний конгрес пройшов і через період обмеженої демократії в середині 1970-х років - і навіть втратив владу у період 1977-1980 р.р., однак характерним є те, що паралельно з процесом модернізації економіки Індії, успіхами на шляху національного будівництва, укріплення соціальних структур партія поступово втрачала підтримку, перетворюючись з домінуючою на високорейтингову партію. Таким чином, самий факт втрати партією домінуючого статусу після значного періоду домінування свідчить як про виконану місію партією перед суспільством, так і про демократичність системи, яка допускає циркуляцію владних еліт.

ЛІТЕРАТУРА

1. Sartori G. Parties and Party Systems: A Framework for Analysis / Giovanni Sartori. – Cambridge: Cambridge University Press, 1976. – 344 p.
2. Кичигин Г. Особенности доминирования политической партии «Единая Россия» в субъектах РФ и муниципальных образованиях / Г. Кичигин // Перспективы науки. – 2013. – №7(46). – С.120-122.
3. Новый энциклопедический словарь. – М.: Большая Российская энциклопедия: РИПОЛ классик. – 2004. – 1456 с.
4. Коргунок Ю.Г. Как проигрывают доминирующие партии, или чему учит мексиканский опыт / Юрий Коргунок // Полития. – 2010. – № 2. – С. 167-179.
5. Политическая конкуренция и партии в государствах постсоветского пространства / Ред.-сост. Мелешнина Е.Ю., Михалева Г.М. – М.: ИНИОН РАН. – 2009. – 272 с.
6. Павленко П. Место Либерально-демократической партии в политической системе Японии, вторая половина XX в.: дис. канд. полит. наук : 23.00.02 / Павленко Петр Андреевич. – М., 2003. – 267 с.
7. Ворожейкина Т. Государство и общество в Латинской Америке / Татьяна Ворожейкина // Общественные науки и современность. – 2001. – №6. – С. 5–26.
8. Коргунок Ю. Г. Секреты партийного процветания. Рецензия на книгу «When Parties Prosper: the Uses of Electoral Success» (ed. by K.Lawson and P.Merkl. – Boulder, L.: Lynne Rienner Publisher, 2007) // Полития. – 2008. – № 3 (50). – С. 176-186.
9. Раббимов К. Политические партии Узбекистана: между правительством и обществом / Карим Раббимов // Центральная Азия и Кавказ. – 2007. – №1. – С. 67-84.
10. Алаев Л. Политическая система и политическая культура Индии / Леонид Алаев. – М.: Восток-Запад, 2007. – 829 с.
11. Мелешевич А. Партії влади та партійні системи в пострадянських країнах / Андрій Мелешевич // Вибори та демократія. – 2006. – №1. – С. 72-80.
12. Лихтенштейн А.В. Закон о политических партиях. Стратегии партийного строительства российских элит: «партии власти» // Выборы в Российской Федерации: М-лы научно-практ. конф. 16-17 марта 2002 г. / Под ред. М.Б. Горного. – СПб., Норма, 2002. – С. 301-306.
13. Голосов Г. «Партии власти» и российский институциональный дизайн: теоретический анализ / Г.Голосов, А.Лихтенштейн // Полис. – 2001. – №1. – С. 6-15.
14. Иванова О.В. «Партия власти» в системе власти в современной России. Автореф. дис. канд. полит. наук: 23.00.02 / Иванова О. В.; Саратовский гос. соц-экон. ун-т. – Саратов, 2006. – 39 с.
15. Remington T. Patronage and the Party of Power: President-Parliament Relations under Vladimir Putin / Thomas Remington // Europe-Asia Studies. – 2008. – №6. – P. 959-987.
16. Анастасов А. Значение и роль «партии власти» и доминирующей партии в транзитных обществах / Александр Анастасов // Исторические и политические исследования. – 2013. – №3. – С. 319-327.
17. Фисун А.А. Концепция неопатримониализма в современной политической теории: уроки для «четвертой волны» демократизации / Александр Анатольевич Фисун // Ойкумена: Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций / Под ред. А.А. Фисуна. – Харьков: Золотые страницы, 2007. – Вып. 5. – С. 123-137.
18. Фісун О. Неопатримоніалізм проти демократії в Україні / Олександр Фісун // Віче. – 2008. – № 17. – С. 4-7.
19. Шаповаленко М.В. Политическое развитие современных переходных обществ: теоретические подходы и основные тенденции: монография / М.В. Шаповаленко. – Х.: ХНУВД, 2007. – 340 с.
20. Макаренко Б. И. Постсоветская партия власти: «Единая Россия» в сравнительном контексте / Б.И. Макаренко // Полис. – 2011. – № 1. – С. 42-65.

УДК 329.05

Ганжа А.М.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ УКРАЇНИ ЯК ФОРМАЛІЗОВАНІ ПАТРОНАЖНО-КЛІЄНТАРНІ МЕРЕЖІ

Розглядаються політичні партії України як формалізовані патронажно-клієнтарні мережі, метою яких є пошук оптимальної позиції на політичному полі задля отримання ренти. Особливу увагу приділено ролі фінансово-промислових груп у і кланів у формуванні та функціонуванні партійних інститутів в умовах неопатримоніального політичного процесу.

Ключові слова: клани, фінансово-промислові групи, патронажно-клієнтарні мережі, партійні субститути, політичні партії, пошук ренти.

Ганжа А.Н.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПАРТИИ УКРАИНЫ КАК ФОРМАЛИЗОВАННЫЕ ПАТРОНАЖНО-КЛИЕНТАРНЫЕ СЕТИ

Рассматриваются политические партии Украины как формализованные патронажно-клиентарные сети, целью которых является поиск оптимальной позиции на политическом поле для получения ренты. Особое внимание уделяется роли финансово-промышленных групп и кланов в формировании и функционировании партийных институтов в условиях неопатримониального политического процесса.

Ключевые слова: кланы, финансово-промышленные группы, патронажно-клиентарные отношения, партийные субституты, политические партии, поиск ренты.

Hanzha A.

POLITICAL PARTIES IN UKRAINE AS A FORMAL RENT-SEEKING PATRON-CLIENT NETWORKS

This article examines political parties in Ukraine as the formal patron-client networks that have as a major goal the search of optimal position for rent-seeking in the political market. The special attention is paid to a role of financial-industrial groups and clans in the forming and functioning of party's institutes in the neopatrimonial political process.

Keywords: clans, financial-industrial groups, patron-client relations, party substitutes, political parties, rent-seeking.

Політичні партії пострадянського простору багато років були предметом дослідження для вітчизняних і західних учених. У контексті провалу процесу демократизації партії вивчаються з позиції їхньої суттєвої відмінності від класичної інтерпретації політичної партії, причому найбільша увага акцентується на неформальних політико-партійних функціях та призначенні партійних організацій. Виходячи з цього, виникає проблема визначення політичних партій як рентоорієнтованих формалізованих патронажно-клієнтарних мереж, метою яких

є забезпечення оптимальної позиції на політичному полі задля отримання політичної ренти. Окремим випадком є аналіз українських політичних партій, які сформувалися у вигляді політичних проєктів бюрократичних або фінансово-промислових груп для захисту та просування своїх інтересів та з метою захоплення або розділу влади в державі.

Після розпаду Радянського Союзу незалежна Україна взяла курс на багатопартійність, метою якої було максимальне забезпечення присутності різних соціальних і політичних груп у парламенті для побудови міцної партійно-парламентської системи. Однак у реальності це сформувало квазіпартійну партійно-парламентську систему, яка

не відповідає політичним викликам та раціональній складовій прийняття рішень [1]. На початку становлення партійної системи ідеологічна складова політичних партій ще відігравала певну роль. У першу чергу, це «Комуністична партія України», яка представляла групу впливу пост-номенклатурних еліт, та «Народних Рух», який сповідував ідеологію націонал-демократії. На той час клани ще не були остаточно сформовані, але вже виникли лобістські групи. Комуністична партія України та Народний рух України, в свою чергу, демонстрували певну тенденцію до участі у розпочатому формуванні кланової структури та не мали чітких поглядів на майбутній розвиток країни. Тобто на першому етапі можна побачити початок впливу великого бізнесу на політику в Україні. Вже з 1994 р. президент Л. Кучма почав розбудову власної патронажно-клієнтарної мережі та намагався налагодити відносини з регіональними бізнес-групами. Саме у цей час на арену отримання ренти вийшли два великих впливових регіональних угруповання – донецька та дніпропетровська [2, с.239].

Президент особисто виступав арбітром у процесі розподілу ренти, але не міг заблокувати появу перших впливових угруповань, які частково були включені у клієнтелістську мережу голови держави та мали намір максимізувати свої прибутки. Парламент починав ставати ареною розподілу ренти, його поступово починають «захоплювати» політичні підприємці.

Після 1998 року формуються вже повноцінні фінансово-промислові групи, які стають клієнтелою Л. Кучми і підтримують його політичний режим. З іншого боку, політичні гравці, які інтегровані в патронажно-клієнтарну мережу президента, а також представники альтернативних ФПГ, починають боротьбу за парламент і активно створюють різноманітні політичні проекти. Сформовані клани мали намір приватизувати парламент задля лобіювання власних політико-економічних інтересів і, зокрема, більшого доступу своїх представників до потоків ренти.

На парламентських виборах в 1998 р. місця у Верховній Раді отримали проекти ФПГ та впливових кланів, такі як «Громада» (П. Лазаренко), Прогресивна соціалістична партія України (Н. Вітренко), «Партія Зелених» (В. Кононов), Народно-демократична партія (А. Матвієнко, В. Пустовойтенко), Соціал-демократична партія України (об'єднана) (В. Медведчук), та Соціалістична

партія України (О. Мороз). Така тенденція почала посилюватись, і вже в 2002 р. вибори в ВРУ виграв Блок Віктора Ющенка «Наша Україна». Водночас прохідний бар'єр здолали проекти «За єдину Україну!» (В. Литвин) та Блок Юлії Тимошенко [3]. Вже після виборів 2002 р. в Україні сформувався клас політичних підприємців, які фінансували партійні проекти [4] для отримання преференцій та раціонального розподілу політичної ренти. Ідеологічні партійні сили фактично припинили існування: КПУ стала повним сателітом правлячого клану Л. Кучми, тоді як НРУ був інтегрований до «Нашої України» та БЮТ.

У період з 2005 по 2010 рр. протистояння кланів вийшло на новий рівень. Конституційна реформа сприяла створенню двох міцних патронажно-клієнтарних мереж: вертикаль президента та клієнтелістська мережа прем'єр-міністра [5, с.121; 6]. Роль партійно-парламентського ресурсу зросла, що уможливило дедалі більше інвестування бізнес-груп у політичні проекти. Відсутність єдиного міцного та загальнонаціонального партійного проекту, який міг би стати опорою для патрона (прем'єра або президента) та отримати повний пакет влади, спричинила конфлікт фінансово-промислових груп і владних кланів двох ключових патронажно-клієнтарних мереж. В. Ющенко та Ю. Тимошенко не мали на той час контролю над асамблеєю, що унеможливило їх здатність сформувати єдину «партію влади» на базі своїх політичних сил БЮТ та Народний союз Наша Україна.

У часи президентства В. Януковича Конституційна реформа 2004 р. була скасована, а вже після виборів у 2012 р. до Верховної Ради «Партія регіонів» змогла стати домінуючою партією у парламенті, що забезпечило президенту повний контроль над асамблеєю та допомогло призначити підконтрольного прем'єр-міністра М. Азарова. Згодом Реформа 2004 р. була скасована, але цей прецедент продемонстрував, що за наявного напівпрезиденталізму можна побудувати суперпрезиденталізм за допомогою партійного ресурсу. Але після Євромайдану міцна патронажно-клієнтарна мережа президента Януковича була знищена, тоді як альтернативні ФПГ, менш інтегровані в клієнтелістську мережу, перехопили владу та провели перезавантаження парламенту на свою користь.

Повернення Конституції зразка 2004 р. знову продемонструвало закладену конфліктуючу складову, однак президентський

ресурс П. Порошенка виявився сильнішим за можливості прем'єр-міністра А. Яценюка та його політичного проекту «Народний фронт». Сформована більш інституціоналізована патронажно-клієнтарна мережа на базі Блоку Петра Порошенка, при побудові якої були застосовані деякі альтернативні групи впливу та надані політичні переваги допомогла залучити позафракційні та конкуруючі парламентські групи, які допомогли П. Порошенку призначити головою уряду В. Гройсмана та інших людей з президентської команди. Загалом наявність партійного проекту, який може спиратися на допоміжні групи у парламенті, дозволяє реалізувати оптимальний отримання політичної ренти.

Взаємодія партійних проектів між собою в українському парламенті має за мету забезпечення інтересів бізнесових та олігархічних груп шляхом їх представництва у головному законодавчому органі влади України. Назва «політична партія» не відповідає змісту організації, яка не має намір дійсно відбивати інтереси всіх соціальних груп у суспільстві. На думку Г. Хейла, такі політичні партії можна назвати «партійними субститутами» [7, pp.19-20]. Регіональні «політичні машини» та політизовані фінансово-промислові групи оформлюються в інститут партії, але не є політичними партіями у класичному розумінні. Ці субститути не мають належного контролю з боку громадянського суспільства. Більш того, вони демонструють дуже слабку легітимність через систематичне використання електорального клієнтелізму як технології здобуття голосів на виборах. Вони формуються згори і мають закритий кастовий характер: політичні підприємці приєднуються до їх лав для отримання організаційної підтримки та брендової репутації.

Партійний субститут – це формалізована патронажно-клієнтарна мережа, яка базується на владному або олігархічному ресурсі та являє собою політичний проект, оформлений в інститут політичної партії. Такі клієнтелістські мережі максимально можливо репрезентують інтереси політичних підприємців у парламенті, і забезпечують політичний імунітет та переваги для їх членів. Копіювання західних зразків у процесі побудови української партійно-парламентської системи не викликало суттєвих змін. Багатопартійна система перетворилася на ринок рентоорієнтованих партійних субститутів, які за допомогою неформальних клієнтелістських практик,

функціонуючих в електоральному процесі, приходять до влади. Дійсно, стає зрозумілим, що в українських реаліях партійна система розвивається в контексті неопатримоніального політичного процесу і враховує суспільну думку виключно на формальному рівні. Парламент, як «бізнес-холдинг» з політичними підприємцями, існує автономно від громадянського суспільства, яке шляхом виборів певним чином вирішує, яка олігархічна група буде здійснювати владу.

Українська квазіпартійна система побудована за умови неопатримоніальної політичної системи. Події Революції гідності продемонстрували, що є тенденція до розвитку громадянського суспільства, але стейкхолдери здатні будь-який протест використати у своїх інтересах та інстальовати вигідну для себе політичну конфігурацію. Система діє на принципі змагальності, однак в Україні така конкурентність формується виходячи з наявних фінансових ресурсів. Наявний солідний капітал дозволяє партійному інституту оформлюватися у фасад політичної партії. Замість рівних «правил гри» існує система «вхідного квитка», ціна якого корелює залежно від близькості партії до могутнього патрона та його клієнтели. Патрон, в обмін на лояльність, дозволяє ядру політичного проекту займатися апропріацією державних ресурсів. Конкуренція у такому разі забезпечується за допомогою інституціалізації клієнтелістської мережі. Джокером у політичній грі є формалізована у політичну партію патронажно-клієнтарна група, в яку входять політичні підприємці і займаються видобутком ренти за допомогою державних посад.

Партійні проекти України, за рідким винятком, функціонально здатні існувати не більше ніж два електоральних цикли. В іншому разі вони втрачають власну акторність і перетворюються на нерентабельний політичний проект. Також у партійних проектах через специфіку фінансування існує внутрішньопартійна фракціоналізація. Це пов'язано з тим, що групи перестають бути рівними, з точки зору конкурентного доступу до державних ресурсів, причому в середині однієї парламентської фракції. Як показав приклад В. Януковича та «Партії регіонів», рентоорієнтований механізм можна зруйнувати, тому політичні підприємці інвестують у різні політичні проекти задля забезпечення потенційного отримання ренти та створення альтернативної патронажно-клієнтарної мережі.

М. Дюверже стверджує, що політична партія може представляти взагалі обмежену кількість громадян зі своїми особливими або приватними інтересами [8, с.10-11]. Спираючись на це визначення, варто зазначити, що партійний субститут спирається на підтримку певної електоральної групи, але репрезентує інтереси угруповань, метою яких є захоплення влади. Легалізуючись у політичну партію, формалізована патронажно-кліентарна мережа починає процес отримання ренти. Виходячи з цього, партійний субститут стає легітимним партійно-парламентським інститутом і успішно імітує політичну діяльність, тоді як насправді все вирішується шляхом укладання картельних угод. Побудова справжньої партійно-парламентської системи неможлива у таких умовах, тому що, у такому разі, система патронажу може зазнати руйнування. Висока монополія фінансово-промислових груп та впливових кланових гравців не дозволить створити «правила гри» та порушити діючий порядок. До того ж, політична культура України сприяє народженню та відтворенню формалізованих мереж у вигляді політичних партій, а електоральний клієнтелізм формує попит на подібні політичні сили.

Політична партія повинна виконувати функцію представництва всіх верств населення, тоді як партійний субститут є закритою ієрархічною організацією, яка існує задля отримання патронажного прибутку. Парламент, у свою чергу, використовується як холдинг отримання ренти, тоді як для прийняття рішень використовуються непарламентські методи.

Таким чином, можна стверджувати, що партійно-парламентська система України є квазіпартійною. Ключовою метою патронажно-кліентарних мереж, що виступають під виглядом політичних партій, є потрапляння у парламент з метою отримання різноманітних політичних та економічних преференцій. В ідеалі це має бути захоплення держави і політичне усунення конкурентів, що властиво пострадянським неопатримоніальним режимам. У сучасній Україні формування справжніх політичних партій

можливо тільки в тому разі, якщо в країні з'являться справжні незалежні та нікому не підпорядковані профспілки та громадянські організації, які змогли б стати каталізатором створення реальних політичних партій та відстоювали інтереси всіх громадян. Але без побудови сильного та незалежного громадянського суспільства такі ініціативи не можуть бути реалізовані, тому що кланово-олігархічна структура не допустить порушення своєї монополії, а суспільство, в цілому сьогодні не готове до зміни сучасного стану речей і судячи з усього не має ані лідерів, ані уявлення про справжнє призначення партій, їхні функції та способи вивільнення від патронажно-кліентарних пут [9].

ЛІТЕРАТУРА

1. Шаповаленко М.В. Политическое развитие современных переходных обществ: теоретические подходы и основные тенденции: монография / М.В. Шаповаленко. – Х.: ХНУВД, 2007. – 340 с.
2. Касьянов Г. Украина 1991-2007: очерки новейшей истории / Г. Касьянов. – К.: Наш час, 2008. – С 230 -240.
3. Центральна виборча комісія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/>
4. Шведа. Ю. Політичні партії України: виборчі партії чи виборчі проекти? // Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії. – 2013. – Вип. 3. – С. 176-180.
5. Фисун А.А. Украинская неопатримониальная демократия: формирование, специфика и тенденции развития / Александр Анатольевич Фисун // Ойкумена: Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций / Под ред. А.А. Фисуна. – Харьков: Золотые страницы, 2011. – Вып. 8. – С. 119-127.
6. Fisun O. Ukrainian Teeter-Totter: Vices and Virtues of a Neopatrimonial Democracy / Oleksandr Fisun // PONARS Eurasia Policy Memo. – 2010. – No.120.
7. Hale H. Why Not Parties In Russia? Democracy, Federalism, and the State / Henry Hale. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
8. Дюверже М. Политические партии / Морис Дюверже. – М.: Академический проспект, 2005. – 544 с.
9. Fisun O. The Future of Ukraine's Neopatrimonial Democracy / Oleksandr Fisun // PONARS Eurasia Policy Memo. – 2015. – No. 394.

УДК 329 (NPD)

Гримська М.І.
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

НАЦІОНАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ НІМЕЧЧИНИ В КОНТЕКСТІ РАДИКАЛІЗАЦІЇ ЕЛЕКТОРАЛЬНИХ ПРЕФЕРЕНЦІЙ

Окреслено специфіку розвитку крайніх правих політичних партій у Німеччині після Другої світової війни. Виокремлено головні етапи їх еволюції та розглянуто кожен із них. Охарактеризовано становлення Націонал-демократичної партії Німеччини, визначено її місце в партійно-політичній системі цієї країни і розкрито ідейно-ціннісні засади.

Ключові слова: політичні партії, крайні праві політичні партії, Німеччина, Націонал-демократична партія Німеччини, ідеологія.

Грымская М.И.

НАЦИОНАЛ-ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ ГЕРМАНИИ В КОНТЕКСТЕ РАДИКАЛИЗАЦИИ ЭЛЕКТОРАЛЬНЫХ ПРЕФЕРЕНЦИЙ

Определена специфика развития крайних правых политических партий в Германии после Второй мировой войны. Выделены основные этапы их эволюции и рассмотрен каждый из них. Охарактеризовано становление Национал-демократической партии Германии, определено ее место в партийно-политической системе этой страны и раскрыто идейно-ценностные основы.

Ключевые слова: политические партии, крайние правые политические партии, Германия, Национал-демократическая партия Германии, идеология.

Grymska M.

NATIONAL DEMOCRATIC PARTY OF GERMANY IN THE CONTEXT OF ELECTORAL PREFERENCES' RADICALIZATION

The peculiarities of far right political parties in Germany after World War II are outlined. Main stages of their evolution are identified and each of them is characterized in details. The establishment of the National Democratic Party of Germany is described, its place in the party system is presented, and ideology and values are characterized.

Keywords: political parties, far right political parties in Germany, National Democratic Party of Germany, ideology.

Ради́калізація електоральних преференцій та зростання підтримки крайніх правих політичних партій, що відбулись у більшості західноєвропейських країн після Другої світової війни, не оминули і Німеччину. Більш того, вважається, що саме у німецькому та італійському суспільствах зародився і виник крайній правий рух, який згодом став підґрунтям для формування цієї партійно-політичної групи. Аналіз історії крайніх правих у Німеччині викликає особливий науковий інтерес, оскільки саме на цю країну покладають відповідальність за розв'язання війни, а тому активізація тут

політичних сил, які за своєю ідеологією наближаються до націоналізму, привернула увагу вчених різних держав. Зокрема, еволюцію крайніх правих політичних партій досліджували такі науковці, як У. Бекес, М. Брандстеттер, Л. Вейберг, Е. Годін, Б. Дженкінс, Л. Дітмер, О. Іванов, Б. Зоммер, П. Ігнаці, Г. Кітшельт, Е. МакГен, П. Меркл, Л. Міліопулос, К. Мудде, П. Норріс, С. Тені, М. Харріс, П. Хейнсворз та ін.

Розвиток крайніх правих політичних партій у Німеччині після Другої світової війни відбувався трьома етапами або хвилями. Перший з них відзначився формуванням низки партій цього спрямування одразу після завершення військових дій. Хоча населення держави відчувало втому від війни і вину за скоєні керівництвом їхньої

країни злочини, ідеї могутності німецької нації та необхідності її об'єднання на основі відчуття національної ідентичності загалом зберігали популярність. Саме цим пояснюється створення уже в 1945 р. Асоціації за економічне відновлення, у 1946 р. – Німецької консервативної партії – Німецької правої партії, у 1949 р. – Групи дії / Європейського народного руху Німеччини. Ці політичні сили виникли ще у період окупації території Німеччини військами союзників та діяли на трьох територіях, за винятком тієї, що перебувала під контролем СРСР [1, с. 61]. Від самого початку свого функціонування усі ці партії одержали велику підтримку як на місцевому, так і на федеральному рівнях. Зокрема, у 1946 р. за Асоціацію за економічне відновлення проголосувало 7,4% виборців у Баварії, у 1947 р. за Німецьку консервативну партію – Німецьку праву партію – 3,1% виборців Шлезвіг-Гольштейна. Обидві партії спромоглися делегувати своїх представників і до національного парламенту, одержавши у 1949 р. 2,9% та 1,8% голосів відповідно, що дало їм 12 та 5 мандатів [2].

Ще однією причиною порівняно високого рівня підтримки крайніх правих політичних партій вважають і провал політики денацифікації. Культура колективного відчуття вини вкрай негативно сприймалась молоддю, яка не поділяла віри у необхідність соромитись національної ідентичності через помилки минулого. Це стало підставою для подальшого зростання існуючих крайніх правих політичних партій, що відстоювали такі самі ідеї, та виникнення нових. У 1949 р., уже після передачі влади німецьким владним інститутам, було засновано ще дві політичні сили цього спрямування – Соціалістична імперська партія та Німецька спільнота. Через рік, у 1950 р., до цього переліку додалися і Німецька імперська партія та Загальнонімецький блок / Союз вигнаних і безправних.

Найбільш радикальною з німецьких крайніх правих політичних партій першого періоду була Соціалістична імперська партія. Вона одразу і відкрито проголосила себе неонацистською та відмовилась від визнання тогочасної влади, назвавши її неконституційною і вважаючи натомість єдиним легітимним правителем заступника Карла Деніца, заступника А. Гітлера. Це мало неоднозначний вплив на подальше становище як цієї політичної сили, так і крайніх правих політичних партій у Німеччині загалом. З одного боку, доволі

радикальні погляди сприяли зростанню електоральної популярності партії, яка здобула високий рівень підтримки у низці земель (11% у Нижній Саксонії та 7,7% у Бремені), однак з іншого – це привернуло до неї увагу органів влади і у 1952 р. діяльність партії була заборонена Конституційним судом. Це позначилось на популярності усіх крайніх правих, електоральні результати яких почали поступово знижуватись. Вибори до федерального парламенту у 1953 р., які засвідчили цю тенденцію, вважають завершальною точкою першого етапу історії крайніх правих політичних партій у Німеччині.

Період з 1953 до 1964 рр. у науковій літературі, як правило, не відносять до жодного з етапів історії крайніх правих політичних партій у сучасній Німеччині, розглядаючи його як проміжний. У цей час більшість політичних сил, заснованих одразу після війни, фактично припинили своє існування. Винятком залишалась лише Німецька імперська партія, результати якої на виборах різного рівня становили близько 1%. Це не задовольняло ані керівництво партії, ані її членів, і викликало численні внутрішні конфлікти, наслідком яких став вихід з організації найбільш радикально налаштованої групи. З метою подолання кризи та повернення колишнього рівня підтримки було зроблено декілька спроб об'єднати крайній правий рух у Німеччині, що, зрештою, й було досягнуто у 1964 р. із створенням Націонал-демократичної партії Німеччини. З цього часу бере свій відлік другий етап історії крайніх правих політичних партій у цій країні [1, с. 65].

До виникнення у 2013 р. Альтернативи для Німеччини саме Націонал-демократична партія Німеччини вважалась найбільш впливовою серед політичних партій вказаного спрямування. Незважаючи на те, що в її історії були як періоди зростання, так і падіння підтримки, здатність цієї партії брати участь у формуванні порядку денного німецької держави робила її центральною у крайньому правому русі в Німеччині. Через це подальший розвиток політичних сил цього спрямування тісно пов'язується з успіхами і невдачами Націонал-демократичної партії Німеччини. Її виникнення дало поштовх якісному оновленню німецьких крайніх правих. Воно насамперед стосувалось ідеології та виявилось у поступовій відмові від нацистських гасел і переході до тих ідей і принципів, які стали основою сучасних крайніх правих політичних партій

– прямої демократії, шовінізму у сфері соціальної політики, євроскептицизму тощо.

Прагнення до оновлення проявилось і при обранні керівних органів новоствореної партії. Хоча вважається, що фактично нею керував Адольф фон Тадден, колишній голова Німецької імперської партії, формально партію очолив Фрідріх фон Тален, депутат Бундестагу та колишній член ХДС. Належна увага приділялась і вибудовуванню організаційної структури партії з представництвом у всіх регіонах країни. Усе це сприяло швидкому зростанню популярності Націонал-демократичної партії Німеччини. Вибори до федерального парламенту у 1965 р. були першими, в яких партія взяла участь, і уже тоді вона спромоглась отримати 2% голосів, подвоївши цей результат та здобувши надзвичайно високий як для крайньої правої політичної сили рівень підтримки (4,3%) у 1968 р. Вдалими були й вибори до земельних парламентів у 1966-68 рр., коли представники цієї політичної сили були обрані депутатами у Баварії, Баден-Вюртемберзі, Бремені, Гессені, Нижній Саксонії, Рейнланд-Пфальці, Шлезвіг-Гольштейні [2]. Високий рівень електоральної популярності дозволив Націонал-демократичній партії позиціонувати себе як єдину справжню опозиційну до правлячої коаліції СДПН та ХДС/ХСС силу [3, с. 25].

Однак період швидкого зростання Націонал-демократичної партії Німеччини, традиційно для крайніх правих політичних партій, супроводжувався деяким спадом, зумовленим, насамперед, внутрішньопартійними конфліктами. У цьому випадку суперечності між радикально налаштованими представниками колишньої Німецької імперської партії і так званими «новими» політиками з більш поміркованими поглядами певний час існували у латентному вигляді і їх вдавалось приховувати. Проте у 1967 р. очевидною стала боротьба за лідерство між фон Тадденом та Тіленом і навіть обрання фон Таддена на посаду голови не сприяло її завершенню. Виникло своєрідне замкнуте коло, коли через конфлікти за лідерство зменшувався рівень електоральної підтримки, а електоральні невдачі, своєю чергою, підвищували незадоволення членів партії. Особливо це стосувалось найбільш радикальних груп, які вимагали активізації діяльності, насамперед, вуличних акцій, вважаючи їх важливим інструментом популяризації Націонал-демократичної партії Німеччини.

Незважаючи на спроби стабілізації ситуації, зокрема і через відставку фон Таддена, становище партії погіршувалось: знижувався рівень електоральної підтримки, скорочувалась кількість членів, зменшувались фінансові ресурси. На початку 70-х рр. партія втратила представництво у всіх земельних парламентах і протягом наступного десятиліття їй практично не вдавалось набирати більше 1% голосів [2]. Це стало завершенням другого етапу історії німецьких крайніх правих політичних партій. Націонал-демократична партія Німеччини продовжувала існувати і брала участь у виборах, зберігаючи, таким чином, принаймні ядро свого електорату, але подолати маргіналізацію їй не вдавалось аж до середини 80-х рр.

Третій етап історії крайніх правих політичних партій у Німеччині відзначився активізацією політичних сил правого ідеологічного спрямування. Це стосувалось не лише Націонал-демократичної партії Німеччини, яка, починаючи з виборів до Європейського Парламенту у 1984 р. знову здобула увагу електорату, а й створення ще двох нових крайніх правих політичних партій – партії Республіканці та Німецького народного союзу. З метою об'єднання цієї частини партійного спектру та підвищення ймовірності потрапляння до органів влади державного й місцевого рівня було здійснено спробу об'єднати зусилля з другою з них. Вважається, що такий союз був ефективним, передусім, завдяки тому, що дві партії взаємодоповнювали одна одну. Націонал-демократична партія Німеччини мала розгалужену та дієву організаційну структуру, однак її фінансові ресурси були обмежені. Натомість Німецький народний союз часто характеризувався як «партія-привид» саме завдяки відсутності реального територіального представництва і зосередженості виключно на особистості лідера Герхарда Фрая, в той час як її фінансове становище було значно кращим. Обидві партії погодились йти на вибори по чергово, що дозволило уникнути конкуренції за один сегмент електорату. Проте це об'єднання проіснувало недовго і доволі скоро партіям знову довелося змагатись між собою [3, с. 61-62].

У 1996 р. головою Націонал-демократичної партії Німеччини було обрано Удо Фойгта. З того часу бере свій початок новий етап в історії партії. Фойгту вдалося нарешті консолідувати внутрішні групи та фракції, що суттєво посилило партію і сприяло поступовому поверненню високого рівня електоральної підтримки. У 2000-х рр.

партія значно посилила свої позиції у тих землях, де у неї уже було представництво – з 1-1,5% до 3-4,9%, а також вперше делегувала своїх депутатів до низки інших земельних парламентів. Зокрема, у 2004 р. вона отримала 9,2% і 12 мандатів у земельному парламенті Саксонії, у 2006 р. – 7,3% та 6 мандатів у земельному парламенті Мекленбургу-Передньої Померанії. Ці результати було частково збережено і на наступних виборах: 5,6% (8 мандатів) та 6% (5 мандатів) відповідно. Найбільшим успіхом партії вважається обрання у 2014 р. Уго Фойгта до Європейського Парламенту [2].

Важливим фактором електоральної привабливості Націонал-демократичної партії Німеччини на різних етапах її діяльності вважається відданість ідеалам крайньої правої ідеології. При формуванні партії було прийнято «Заклик до заснування Націонал-демократичної партії Німеччини» та «Основні положення Націонал-демократичної партії Німеччини». Головні теми цих документів – ревізіонізм (заклики до перегляду Ялтинських та Потсдамських угод, амністія засуджених за злочини Другої світової війни) і об'єднання Німеччини – стали підґрунтям для першої офіційної програми, затвердженої на з'їзді у місті Ганновер у 1967 р. У 1970 р. було прийнято Верхтаймський маніфест, де ці ідеї та цінності було повністю збережено. Наголос у цьому програмному документі було здійснено на прагнення відновити історичну справедливість щодо німців і покласти в основу будь-якого внутрішнього чи зовнішньополітичного рішення в майбутньому користь і шкоду для німецького народу. Було виокремлено і двох головних ворогів, які впливають на німців, руйнуючи їх справжні цінності та ідентичність – комунізм та американізм [4, с. 70].

Проблема імміграції була включена до партійного дискурсу на третьому етапі історії Націонал-демократичної партії Німеччини, у 80-их рр. ХХ ст. Через виникнення двох інших крайніх правих політичних сил та активізацію конкуренції партія дещо відійшла від поміркованих позицій та почала виступати за зниження рівня міграції. Оновлена програма партії, якою вона керується і досі, має назву «Робота. Сім'я. Батьківщина». Вона була затверджена у 2010 р. Вихідним поняттям є німецька нація, до якої треба включати усіх, хто проживає на територіях, що історично входили до німецької держави. Якщо сьогодні вони знаходяться поза її межами, необхідно

всіляко підтримувати їх та допомагати зберегти відчуття спільної ідентичності. Майбутній розвиток німецького народу неможливий без відмови від політики культивування колективної вини і подолання мультикультуралізму як головної загрози сучасності. Високий рівень імміграції зумовлює виникнення у багатьох містах осередків компактного проживання іноземців і перетворення корінного населення у меншину, що має своїм наслідком підміну солідарності егоїзмом, злочинності тощо [3].

У сфері внутрішньої політики погляди Націонал-демократичної партії Німеччини традиційні для крайніх правих. Вона наголошує на необхідності розширення сфер використання інструментів прямої демократії, насамперед, створення реальних можливостей для вирішення важливих суспільних питань за допомогою референдуму. Це дозволить народу повернути суверенне право на участь у прийнятті рішень, яке сьогодні монополізоване партіями та групами інтересів. Економічне зростання має сприяти соціальній справедливості і на перше місце мають ставитись потреби німецького народу. Чужинці повинні бути виключені з системи соціального забезпечення, навіть якщо вони легально перебувають в державі. Розвиток економіки стане можливим лише за умов державного захисту власного виробника, особливо малого та середнього бізнесу, які знаходяться під негативним впливом глобалізаційних процесів і не можуть конкурувати з великими транснаціональними корпораціями [5].

У сфері зовнішньої політики основна увага приділяється входженню Німеччини до Європейського Союзу та НАТО. Традиційно для крайніх правих Націонал-демократична партія Німеччини стоїть на позиціях євроскептицизму. Стверджується, що ЄС перестав бути об'єднанням вільних, рівноправних, багатих націй, як передбачалося на початку його створення. Натомість він перетворився у союз, яким управляють великий бізнес та купка технократів у Брюсселі. Тому Німеччині слід переосмислити своє членство у цьому союзі. Взаємодія з іншими державами чи об'єднаннями має приносити користь, тобто будь-які внески Німеччини повинні повертатись хоча б у такому ж обсязі. Якщо цього не відбувається, слід припинити їх сплачувати [5].

Такий підхід повинен застосовуватись і щодо єдиної валюти та спільних кордонів. Націонал-демократична партія Німеччини виступає проти євро, вважаючи, що після

його введення країна позбулась можливості самостійно планувати свою економічну діяльність на основі власних національних інтересів. Шенгенська угода також довела свою неефективність. Більш того, вона створює додаткові загрози для німецького народу, тому потребує скасування або, принаймні, виходу з неї Німеччини. НАТО слід замінити на європейську систему безпеки, до якої необхідно інтегрувати і Росію. Загалом, співпраця з останньою, особливо в енергетичній сфері, має бути поглибленою.

Підсумовуючи, варто зазначити, що повернення електоральної підтримки було дуже важливим кроком на шляху відновлення Націонал-демократичної партії Німеччини як однієї з найвпливовіших сучасних крайніх правих політичних партій. Незважаючи на відносно низький рівень підтримки, вона деякий час залишалась найбільш помітною у партійно-політичному житті цієї держави. Ситуація змінилась у 2013 р. із появою Альтернативи для Німеччини, яка поступово витісняє Націонал-демократичну партію Німеччини і здобуває дедалі більшу

електоральну популярність. Чи є майбутнє в цієї політичної сили, покажуть парламентські вибори навесні 2017 р.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ignazi P. *Extreme Right Parties in Western Europe* / Piero Ignazi. – Oxford: Oxford University Press, 2006. – 310 p.
2. Bundestagswahlen [Електронний ресурс] // Der Bundeswahlleiter. – Режим доступу: <http://www.bundeswahlleiter.de/de/bundestagswahlen/> (am 2. April 2015 angesehen).
3. Mudde C. *The Ideology of Extreme Right* / Cas Mudde. – Manchester: Manchester University Press, 2000. – 212 p.
4. Іванов О. Утворення націонал-демократичної партії Німеччини та спроби її утвердження в політичній системі ФРН (1964-1971 pp.) / Олександр Іванов, Артем Йовенко // Схід. – 2009. – № 5 (96). – С. 68-73.
5. Arbeit. Familie. Vaterland. Das Parteiprogramm der Nationaldemokratischen Partei Deutschlands (NPD) [[Електронний ресурс] // Nationaldemokratische Partei Deutschlands (NPD) – Режим доступу: <http://medien.npd.de/dokumente/parteiprogramm.pdf> (am 10 June 2015 angesehen).

УДК 324

Авксентьев А.О.
Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ВИБОРИ У МЕРЕФ'ЯНСЬКІЙ ОБ'ЄДНАНІЙ ТЕРИТОРІАЛЬНІЙ ГРОМАДІ: ЕЛЕКТОРАЛЬНО-ПРОСТОРОВИЙ АНАЛІЗ

Досліджуються результати виборів у Мереф'янській об'єднаній територіальній громаді, які відбулися 31 липня 2016 р. Охарактеризовано електорально-просторовий аналіз як методологічну базу дослідження та запропоновані його складові з акцентом на використанні кількісних методів. Зокрема, для Мереф'янської ОТГ розраховано індекси регіональної неоднорідності, фрагментації електорального простору, диспропорційності утвореної ради, оцінено кількісний вимір впливу фракцій, проведено перевірку «чистоти виборів» за допомогою аналізу кореляції здобутих партіями в округах відсотків з відповідним рівнем активності виборців.

Ключові слова: електорально-просторовий аналіз, електоральний простір, кількісні методи політології, виборчі системи, об'єднані територіальні громади, вибори.

Авксентьев А.А.

ВЫБОРЫ В МЕРЕФЯНСКОЙ ОБЪЕДИНЕННОЙ ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ГРОМАДЕ: ЭЛЕКТОРАЛЬНО-ПРОСТРАНСТВЕННЫЙ АНАЛИЗ

Исследуются результаты выборов в Мерефянской объединенной территориальной громаде, которые состоялись 31 июля 2016 г. Охарактеризован электорально-пространственный анализ как методологическая база исследования и предложены его составляющие с акцентом на использовании количественных методов. В частности, для Мерефянской ОТГ рассчитаны индексы региональной неоднородности, фрагментации электорального пространства, диспропорциональности образованного совета, оценено количественное измерение влияния фракций, проведена проверка «чистоты выборов» с помощью анализа корреляции полученных партиями в округах процентов с соответствующим уровнем активности избирателей.

Ключевые слова: электорально-пространственный анализ, электоральное пространство, количественные методы политологии, избирательные системы, объединенные территориальные громады, выборы

Avksentiev A.

ELECTIONS IN THE CONSOLIDATED TERRITORIAL COMMUNITIES OF MEREFA: ELECTORAL-SPATIAL ANALYSIS

The article examines the results of the elections in Merefa's unified territorial community, which took place on July 31, 2016. Electoral-spatial analysis as a methodological base of research was described and its components with an emphasis on the use of quantitative methods were offered. In particular, for Merefa's CTC indexes of regional heterogeneity, the fragmentation of the electoral space, formed by the Board of disproportionality was calculated. The quantitative measurement of the influence of fractions was estimated; the «purity of elections» with the help of the analysis of the correlation received by parties in the districts of interest with the appropriate level of voter turnout was checked.

Keywords: electoral-spatial analysis, electoral space, political science, quantitative methods, electoral systems, unified territorial communities, elections. .

31 липня 2016 р. на Харківщині відбулися вибори в Мерэф'янській і Чкалівській новостворених об'єднаних територіальних громадах. Згідно з Законом України «Про добровільне об'єднання територіальних громад», рішення про створення Мерэф'янської громади (далі – ОТГ) було ухвалено 25 березня на VII сесії міської ради, а до її складу увійшли м. Мерефа, селище Селекційне Мерэф'янської міської ради, смт. Утківка, с. Верхня Озеряна, с. Нижня Озеряна, с. Кринички, с. Лелюки Утківської селищної ради [1]. Вибори в Мерэф'янській ОТГ, на нашу думку, можуть розглядатися в якості своєрідного «дослідницького полігону» для апробації методологічного інструментарію електоральної політології. У цій статті результати виборів вивчаються за допомогою електорально-просторового аналізу – специфічної політологічної методики дослідження електоральної статистики.

Актуальність теми зумовлена тим, що її фактичний аспект – підсумки виборів у Мерэф'янській ОТГ – дозволяють виокремити низку тенденцій і закономірностей, значимих як для харківського регіонального, так і для загальнонаціонального рівнів. Але більш важливим, на нашу думку, є гносеологічний аспект актуальності – в українській політичній науці електорально-просторовий аналіз результатів виборів раніше майже не застосовувався, втім саме він відкриває можливості більш глибокого дослідження електорально-статистичного матеріалу. *Об'єктом* дослідження є електорально-статистичні результати виборів у Мерэф'янській ОТГ, *предметом* – електорально-просторові особливості та закономірності здобутих політичними суб'єктами результатів. *Метою* статті є комплексне дослідження результатів виборів у Мерэф'янській ОТГ 31 липня 2016 року з використанням методологічного інструментарію електорально-просторового аналізу.

Перед тим як безпосередньо перейти до результатів виборів у Мерэф'янській ОТГ, окреслимо особливості методологічного інструментарію електорально-просторового аналізу. В американській політологічній традиції категорія *електорального простору* («spatial elections» або «electoral space») найчастіше аналізується у руслі теорії раціонального вибору як співвіднесення політичних позицій партій і виборців (у певному сенсі «electoral space» виглядає «економічно пом'якшеним» варіантом «політичного ринку»). Водночас серед

пострадянських учених саме в останні роки категорія «електоральний простір» набула популярності і стала наповнюватися оригінальним змістом. Відмінності в підходах можуть бути пояснені кардинально різним політичним контекстом і моделями партійних систем. Наведемо декілька визначень «електорального простору», якими користуються дослідники на пострадянському просторі. Так, М. Арбатська формулює таку дефініцію: «населена територія, що має чітко окреслені сталі місцеві відмінності та особливості взаємодії учасників політичного процесу з приводу формування легальних органів влади» [2]. Тобто в якості електорального простору ми можемо розглядати як елементи існуючого політико-географічного та адміністративно-територіального поділу, так і власні дослідницькі продукти електорального районування. Залежно від дослідницьких цілей ми можемо змінювати фокус з державного масштабу до формату окремих населених пунктів чи їхніх частин. На думку А. Ахременка, «електоральний простір є множиною електоральних об'єктів – партій чи кандидатів – із чіткою структурою у вигляді кількісної упорядкованості просторових відносин між цими об'єктами» [3, с. 81]. У цьому визначенні акцент робиться саме на кількісному вимірі електоральних зв'язків між партіями чи кандидатами. Альтернативні дефініції «електорального простору» аналізуються в статтях А. Єхнич [4], Л. Ткаченка [5], Ю. Федчика [6]. Для подальшої роботи ми пропонуємо таке, доволі близьке до вищезгаданих, розуміння *електорального простору*, як конфігурації політичних суб'єктів відповідно до результатів голосування виборців на чітко окресленій території.

Заснований на дослідженні «електорального простору» метод електорально-просторового аналізу (в деяких джерелах цей самий інструментарій позначається просто як «електоральний аналіз») набув свого широкого поширення як у сучасній західній, так і пострадянській (але, на жаль, не українській) політології. П. Ордушук у роботі «The Spatial Analysis of Elections and Committees» стверджує, що перші просторові дослідження результатів виборів почали розроблятися наприкінці 50-х років ХХ ст., хоча вони й не зовсім відповідали сучасним уявленням про електорально-просторовий аналіз; особливої уваги, на думку П. Ордушука, заслуговують класичні дослідження М. Хініча, Дж. Елдріджа, Дж. Енелю [7].

На пострадянському просторі також є приклади використання електорально-просторового аналізу: перш за все вони пов'язані з дослідженнями представників Вищої Школи Економіки – Р. Туровського, А. Ахременка, Ю. Гайворонського та інших. Типовим прикладом електорально-просторового дослідження є англomовна праця О. Єськова «Spatial Patterns and Irregularities of the Electoral Data: General Elections in Canada» [8]. Ані А. Ахременко, ані Р. Туровський не ставлять собі за мету сформулювати вичерпну дефініцію «електорально-просторового аналізу», досить розгорнуто описуючи його можливості, складові та специфіку. У відповідному розділі «Методологія електорального аналізу» Р. Туровський включає до неї картографічний метод, кореляційний, факторний і регресійний аналіз, районування [9]. А. Ахременко підкреслює дуже важливу деталь методики: в якості емпіричної бази дослідження розглядається електорально-статистичний матеріал, тобто результати виборів (в цілому та по окремих одиницях). Цей факт вигідно відрізняє методику від політико-соціологічних досліджень, які оперують лише досить обмеженими вибірками, зіставляючи різні фактори [10].

Підсумовуючи та узагальнюючи існуючі авторські інтерпретації методики електорально-просторового аналізу, ми пропонуємо розуміти під цією категорією *систему кількісних та якісних методів дослідження електорально-статистичного матеріалу, націлену на аналіз результатів виборів та їхніх основних просторових закономірностей*. Комплексне застосування електорально-просторового аналізу, на нашу думку, може включати у себе такий (досить варіативний, залежно від особливостей виборчої системи, рівня і масштабу виборів тощо) перелік складових дослідження:

- загальна характеристика електорального простору і його основних детермінант;
- оцінка виборчої системи та її впливу на результати виборів;
- розгляд основних сукупних результатів голосування (рівня явки, здобутих політичними суб'єктами голосів, узагальненого електорального балансу, відсотку недійсних бюлетенів тощо);
- аналіз просторової варіативності результатів політичних суб'єктів (оцінка регіональної неоднорідності їхніх електоральних баз);

- розрахунок ступеня неоднорідності та фрагментації електорального простору;
- оцінка просторово-часової динаміки електорального простору;
- вимірювання «електоральної спадкомності» політичних суб'єктів;
- факторний аналіз електоральної статистики;
- визначення електорально-просторових відносин політичних суб'єктів;
- оцінка конфігурації утвореної асамблеї, її диспропорційності та кількісного рівня впливу суб'єктів;
- визначення мотиваційних пріоритетів виборців на шкалі «особистісне/ партійне голосування» за допомогою оцінки «ефекту ототожнення»;
- «перевірка чистоти» (розрахунки непрямих індикаторів фальсифікацій виборів, на кшталт кореляції між рівнем явки, голосуванням вдома або процентом недійсних бюлетенів на окремих дільницях та здобутими політичними суб'єктами відсотками на цих дільницях);
- електорально-аналітичне резюме.

Варто підкреслити, що деякі з цих пунктів непристосовані до локальних виборів, тому нижче ми наводимо спрощену модель електорально-просторового аналізу виборів у Мереф'янській ОТГ. Електоральний контекст 24-тисячної Мерефи багато в чому подібний до сусіднього Харкова: за результатами місцевих виборів 2015 р. перемогу здобув діючий мер Веніамін Сітов (46,23%), щодо якого ще в жовтні 2014 р. було відкрито кримінальне впровадження за хабарництво. Партія «Відродження», якій Сітов транслював свій особистий рейтинг, перемогла з результатом 39,38%, здобувши 14 з 34 мандатів у міській раді і разом з окремими депутатами з інших фракцій утворивши «промерську більшість» [11]. Порівняно з іншими районами та містами Харківської області, Мерефа не належить до «проукраїнського» (західна частина регіону) чи «проросійського» (східна частина, особливо Чугуїв, Куп'янський, Дворічанський райони) електоральних полюсів. У «таблиці 1» наводимо узагальнені дані щодо електорального балансу в Мерефі 2012-2015 років; водночас зауважимо, що в умовах, переважно, особистісно орієнтованого голосування в селах і малих містах, подібне партійне узагальнення не є найвдалішою методологічною калькою для аналізу результатів, хоча порівняно з аналогічними показниками інших територій

дозволяє фіксувати особливості електорального ландшафту. Стосовно специфіки електоральної географії самої Мерефи, то в ній спостерігається центр-периферійний

поділ (більш сприятливий для «проукраїнських сил» центр міста і менш сприятлива окраїна).

Таблиця 1.

Динаміка електорального простору Мерефи: бінарний вимір (2012-2015)

Вибори		Σ «промайданних сил»	Σ «контрмайданних сил»
2012 р. (ВР)		35,9%	59,3%
2014 р. (Президентські)		62,1%	33,6%
2014 р. (ВР)		52,6%	39,9%
2015 р. (місцеві)	Міськрада	49,5%	49,7%
	Облрада	42,3%	56,7%

Згідно з результатами соціологічного опитування, проведеного за півтора місяця до виборів, найбільшою популярністю серед мерэф'ян користувалися міський голова Харкова Геннадій Кернес, народний депутат від округу Євген Мураєв, діючий мер Веніамін Сітов; серед потенційних канди-датів-опонентів – Віталій Рябуха, Борис Хихля, Алла Лінник, Дмитро Шевченко.

Найперспективнішими партійними брендами могли вважатися «Відродження», «Опозиційний Блок», «Батьківщина», «Самопоміч», «Наш Край» та «Радикальна Партія» [12].

У пропорційну персоніфіковану виборчу систему, яка була введена влітку 2015 року для місцевих виборів, була вмонтована норма «одночасного потрійного голосу»: виборець в одному бюлетені голосує за «зв'язку» з трьох елементів – партійний бренд, кандидата від партії в його окрузі та лідера («флагмана») партійного списку. Останні два елементи не є обов'язковими, відповідно, деякі партії не зареєстрували «флагманів» і залишили округи частково не закритими своїми висуванцями.

На нашу думку, ця система створює найбільш сприятливі умови для реалізації політично-ми суб'єктами «стратегії ототожнення» [13]. За умови традиційно більш особистісно орієнтованого голосування малих міст, це, фактично, зменшує вплив всеукраїнських партійних брендів, дозволяючи політичним силам здобувати результат на ототожненні з більш-менш відомими та популярними кандидатами і «флагманами». Вочевидь, ця модель доволі зручна для президентської партії влади, яка має змогу компенсувати високий антирейтинг і «врятувати результат» командою відомих кандидатів (список «Солідарності» майже повністю складався з освітян та лікарів). З іншого боку, пропорційна система з 5%-м формальним прохідним бар'єром зменшує ймовірність виникнення однопартійної монополії в асамблеї (порівняно зі змішаною системою з мажори-тарною складовою відносною більшості, яка використовувалася в Україні до зміни виборчого законодавства влітку 2015 року).

Таблиця 2.

Результати виборів міського голови Мереф'янської ОТГ [14]

Кандидат	2016			2015		
	Суб'єкт висування	Голосів	%	Суб'єкт висування	Голосів	%
В. Сітов	Відродження	3275	47,76	Відродження	3442	46,23
В. Рябуха	ВПУ	1448	21,12	самовисування	1709	22,95
Д. Шевченко	Наша Земля	497	7,25	самовисування	1052	14,13
С. Коваленко	самовисування	372	5,43	-	-	-
В. Новіков	Наш Край	349	5,09	-	-	-
К. Олійник	РПЛ	273	3,98	-	-	-
С. Рудницька	БПП-Солідарність	269	3,92	-	-	-
М. Гольденберг	Батьківщина	149	2,17	-	-	-
А. Гладкосюк	самовисування	112	1,63	-	-	-
О. Миргородський	Свобода	79	1,15	-	-	-
В. Погорелов	самовисування	34	0,49	-	-	-

Таблиця 3.

Результати виборів до міської ради Мереф'янської ОТГ [15].

Партія	2016			2015		
	Голоси	%	Мандати	Голоси	%	Мандати
Відродження	1841	26,97	10	2897	39,38	14
БПП – Солідарність	1233	18,07	7	1246	16,94	6
Укроп	-	-	-	854	11,61	4
Волонтерська партія	1119	16,4	6	-	-	-
Наш Край	1094	16,03	6	457	6,21	2
Сила Людей	-	-	-	514	6,99	3
РПЛ	456	6,68	3	614	8,35	3
Наша Земля	386	5,66	2	-	-	-
Батьківщина	341	4,99	0	430	5,84%	2
Українська народна партія	209	3,06	0	56	0,76%	0
Нова Держава	146	2,14	0	289	3,93%	0

Таким чином, в умовах низької явки і високої конкуренції на опозиційному до діючого мера полі, Веніамін Сітов доволі легко повторив свій минулорічний результат і здобув перемогу. Результат партійного списку «Відродження», як і восени 2015 р., виявився суттєво меншим (у 1,77 рази) – однією з суттєвих причин могло стати висування в якості «першого номеру списку» секретаря міської ради Тетяни Дядченко, а не самого Сітова, який би міг більш ефективно транслювати особистий рейтинг партії. Головним опонентом мера знову став Віталій Рябуха, який паралельно балотувався у міськраду в якості «флагману» «Волонтерської Партії України» і зумів передати їй свій особистий рейтинг (також варто відзначити досить сильну команду кандидатів в округах від ВПУ, до якої приєдналися місцеві партійці «Самопоміч»). Рябуху більше підтримували в центральних округах, але навіть на найбільш сприятливій для нього дільниці №630786 опозиціонер програв меру понад 10%. Дмитро Шевченко, який знову посів третє місце, втратив майже половину своїх «жовтневих голосів», утім зумів на ототожненні з собою «провести» до ради майже невідому партію «Наша Земля», яка виставила кандидатів лише на половині округів. Цікаво, що найвищий результат

серед висуванців «Нашої Землі» в округах здобула тезка і однофамільниця секретаря міськради Тетяна Анатоліївна Дядченко. Стосовно результатів самовисування Сергія Коваленка та кандидата від «Солідарності-БПП» Світлани Рудницької, то на їх прикладі яскраво ілюструється значна роль локальних ідентичностей при голосуванні в неоднорідних територіальних одиницях на кшталт новоутворених ОТГ: майже половину голосів Коваленко здобув у рідному селищі Селекційне, а 40% бюлетенів за Рудницьку було подано в базовій для неї Утківці. Більш детально сукупні результати всіх учасників кампанії (з електоральними картами їхньої підтримки) розглядаються в публіцистичному матеріалі, при розробці якого нами було забезпечено аналітичний супровід [16].

Аспект регіональної неоднорідності електоральних баз суб'єктів та, як наслідок, електорального простору в цілому є одним із найважливіших в електорально-просторовому аналізі. У таблицях 4 та 5 ми наводимо індекси регіональної неоднорідності для партій і кандидатів у мери – детальну інформацію щодо алгоритму розрахунку цього авторського індексу та специфіки його використання можна отримати, ознайомившись із цим матеріалом [17].

Таблиця 4.

Індекси регіональної неоднорідності електоральних баз партій-учасниць

УНП	1,23	РПЛ	0,78	Волонтерська партія	0,53
Батьківщина	1,04	Наш Край	0,63	Наша Земля	0,42
Нова Держава	0,93	БПП-Солідарність	0,59	Відродження	0,36
<i>Індекс регіональної неоднорідності електорального простору¹</i>					<i>0,59</i>

Таблиця 5.

Індекси регіональної неоднорідності електоральних баз кандидатів у мери

Коваленко	1,65	Гладкосюк	0,74	Рябуха	0,36
Рудницька	1,45	Погорелов	0,74	Шевченко	0,35
Гольденберг	1,11	Олійник	0,61	Сітов	0,20
Новіков	0,76	Миргородський	0,43		
<i>Індекс регіональної неоднорідності електорального простору²</i>					0,45

Зважаючи на особливості виборчої системи, низькі індекси у партій можуть свідчити про 1) домінуючу стратегію ототожнення з сильним «флагманом списку», 2) досить однорідну команду кандидатів в округах приблизно одного рівня, 3) про централізоване використання адміністративного ресурсу, який не дає результату «провалитися» нижче певної граничної межі. І, навпаки, – відсутність сильного першого номеру списку, неоднорідність команди кандидатів призводять до високих значень індексу. Стосовно показників кандидатів у мери, то причини екстремальних значень індексу в Коваленка і Рудницької вже зазначені вище, а на іншому «полюсі» таблиці з найменшими показниками неоднорідності електоральної бази розмістилася трійка найпопулярніших кандидатів.

У цілому регіональна неоднорідність електорального простору (за результатами як партійного, так і «мерського» голосування) достатньо висока, що може пояснюватися як роллю локальних ідентичностей периферій новоствореної ОТГ, так і «латентною мажоритарною» складовою у виборчій системі. Для оцінки фрагментації електорального простору ми пропонуємо використовувати «індекси ефективної кількості партій» (Лааско-Таагепери [18] та Голосова [19]), інтерпретуючи їх як показники об'єктивно існуючих значимих електорально-просторових ніш. Індекс Лааско-Таагепери (розрахунок для всього електорального

простору, а не лише для асамблеї) за результатами виборів склав $I_{L-T} = 5,89$, індекс Голосова – $I_{Gol} = 5,26$ – це доволі високі показники, що свідчать про сильну фрагментованість електорального простору.

Традиційним елементом електорально-просторового аналізу є вимірювання кореляції здобутих політичними суб'єктами відсотків на окремих дільницях з рівнем активності виборців. Фактично, цей кореляційний аналіз «явка-результат» може інтерпретуватися в якості непрямого індикатора «чистоти виборів»: наявність сильного лінійного зв'язку показників суб'єктів з рівнем явки є аномалією і може свідчити про використання адміністративного ресурсу або незаконних політичних технологій. У таблиці 6 наведено відповідні розрахунки, з яких видно, що лише в одній політичній силі спостерігається сильний прямий зв'язок між здобутим на дільниці відсотком та явкою. Для ілюстрації: при середній явці у 28,83% і сукупному результаті БПП у 18,07% на дільницях №630870-630871 активність виборців склала понад 42%, а висуванець президентської сили Берьозкіна отримала результат 53,22% (аналогічно на дільниці №630869 аномально висока явка 47,59% збіглася з рекордними 49,02% для кандидата від «Солідарності»). Ці дільниці об'єднує те, що безпосередньо до міста Мерефа вони не належать, охоплюючи окраїнні сільські та селищні території, що приєднуються до новоутвореної громади.

Таблиця 6.

Індекс кореляції результатів (%) партій з явкою виборців на дільницях

Солідарність-БПП	0,51	ВПУ	-0,09	Нова Держава	-0,22
Наш Край	0,23	Батьківщина	-0,10	РПЛ	-0,26
УНП	0,06	Наша Земля	-0,10	Відродження	-0,38

Зважаючи на досить впевнену і прогнозовану перемогу Сітова, якому вдалося заздалегідь налагодити співпрацю з обласною та районною державною адміністрацією, де-факто утворивши провладний

альянс «Відродження» з «Солідарністю» (подібний до існуючого в обласній раді), головною інтригою виборів справедливо вважалася саме конфігурація майбутньої ради. Перше місце, здобуте «Відроджен-

ням», не забезпечило партію мера від втрати мандатів порівняно з попереднім скликанням і змусило шукати партнерів по коаліції. У таблиці 7 ми наводимо основні кількісні

показники впливу фракцій у новоствореній раді, користуючись таким методологічним інструментарієм, як «індекс Банцафа» [20] та «індекс Шеплі-Шубіка» [21].

Таблиця 7.

Вплив фракцій в асамблеї

Фракція	% виборців	% голосів	мандати	% місць	I _{Банцафа}	I _{Шеплі-Шубіка}
Відродження	7,78	26,97	10	29,41	32,76	33,33
БПП – Солідарність	5,21	18,07	7	20,59	18,97	20
Волонтерська партія	4,73	16,40	6	17,65	15,52	15
Наш Край	4,62	16,03	6	17,65	15,52	15
Радикальна партія	1,93	6,68	3	8,82	8,62	8,33
Наша Земля	1,63	5,66	2	5,88	8,62	8,33

Доволі поширена в «коаліційній аналітиці» категорія «золотої акції» в широкому сенсі може бути застосована до будь-якої фракції, чий кількісний вимір впливу більший за нуль. Проте традиційно під володінням «золотою акцією» розуміють максимально сприятливу ситуацію кількісного дисбалансу між відсотком здобутих мандатів і індексом впливу. У нашому прикладі найбільш доречним видається застосування цієї категорії до партії «Наша Земля», кількісний вимір впливу якої майже в півтора рази перевищує частку мандатів фракції. Власне, при обранні секретаря міської ради і фактичному конфігуруванні більшості саме нібито опозиційна «Наша Земля» приєдналася до владного союзу «Відродження» з «Солідарністю», надавши вирішальні голоси за кандидатуру секретаря.

Диспропорційність ради – (індекс Галлахера [22]) – склала $I_{gal} = 5,47$. Це не надто високий показник, особливо якщо порівняти його з аналогічними індексами місцевих рад 2010 р. обрання (за використання змішаної паралельної системи з мажоритарною складовою) [23]. Водночас варто звернути увагу, що отримай «Батьківщина» хоча б на один голос більше (або ще мінімум 4 бюлетені було б визнані недійсними), і диспропорційність ради суттєво б зменшилась через потрапляння до неї сьомої фракції, а подані за неї голоси не виявилися б марно втраченими.

Підводячи підсумки електорально-просторового аналізу виборів депутатів і мера Мереф'янської ОТГ, сфокусуємо увагу на таких висновках. По-перше, дослідження свідчить про те, що традиційна для періоду 2004-2014 років методологічна калька бінарного електорального узагальнення навколо Майдану («промайданні»/ «контр-майданні»,

«проукраїнські» / «проросійські», «демократичні» / «авторитарні» тощо) наразі не здатна адекватно відображати контури ключових електоральних поділів та політичних конфліктів (ні в їхньому реальному прояві, ні в розумінні їх виборцями). Показово, що в новоутвореній асамблеї більшість була створена за рахунок депутатів «Відродження» та «БПП-Солідарності», хоча за логікою застарілого бінарного поділу «демократичні сили» (у тому числі з президентською партією) мали всі можливості створити свою, опозиційну до одіозного мера-екс-регіонала коаліцію. До речі, цей локальний приклад цілком вписується як у регіональний (облрада), так і загальнодержавний (ВР) контекст ситуативного утворення більшості силами начебто ідеологічних антагоністів. По-друге, результати виборів свідчать про відносно більший вплив особистісного виміру, ніж партійно-ідеологічного в мотиваційних стратегіях виборців малих міст, селищ та сіл. Це яскраво підтверджують приклади незмінної порівняно з голосуванням 2015 р. трійки лідерів мерських перегонів, кожен з яких зумів транслювати особистий рейтинг партії і провести її до ради. На більш низовому рівні особистісно-кандидатська мотивація проявляється, зокрема, в дуже суттєвих відмінностях між результатами зв'язки «партія-флагман-кандидат» у різних округах. Водночас досить характерні приклади РПЛ та «Батьківщини», кандидатами в мери від яких стали майже невідомі в Мерефі «політики-легіонери», показують, що існує й певний відсоток партійно-орієнтованих виборців, які «на отождненні» готові голосувати за невідомих висуванців пріоритетної політичної сили. Більшість конкретних висновків аналізу наводяться нами в самому матеріалі (пере-

важно, в квантифікованому вигляді). У цілому ж запропонована в статті методика електорально-просторового аналізу видається актуальною та релевантною базою специфічних інструментів політичної науки, що дозволяє аналізувати результати виборів, структуру і трансформації електорального простору української неопатримоніальної демократії [24; 25] будь-якого рівня – від локальних територіальних одиниць до виборів у національному масштабі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рішення про добровільне об'єднання територіальних громад VII сесії Мереф'янської міської ради VII скликання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://merefa.org/wp-content/uploads/2016/03/ob-gromad-7-sesiYA.pdf>
2. Арбатская М.Н. Электоральное пространство и управление избирательными правами граждан / М.Н. Арбатская [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politex.info/content/view/200/30/>
3. Ахременко А. С. Социальное размежевание и структуры электорального пространства России / А. С. Ахременко // *Общественные науки и современность*. – 2007. – №4. – С. 80-92.
4. Єхнич А. Електоральний простір: поняття, сутність, структура / А. Єхнич [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/858/>
5. Ткаченко Л. В. Електоральний простір та електоральне поле: теоретичне дослідження понять / Л. В. Ткаченко // *Гуманітарні студії*. – 2012. – №15 – С. 256-263.
6. Федчик Ю. Концептуальні засади дослідження сучасного електорального простору / Ю. Ю. Федчик // *Держава і право*. – 2011. – №54. – С. 713-718.
7. Ordeshook P. The Spatial Analysis of Elections and Committees: Four Decades of Research / Peter C. Ordeshook // *Perspectives on Public Choice* / Ed. by D. Mueller. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – P. 247-270.
8. Eskov A. Spatial Patterns and Irregularities of the Electoral Data: General Elections in Canada / A. Eskov [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://run.unl.pt/bitstream/10362/11682/1/TGEO0122.pdf>
9. Туровский Р. Ф. Региональное измерение электорального процесса: концептуальные основы исследований // Р. Ф. Туровский // *Общественные науки и современность*. – 2006. – №5 – С. 5-19.
10. Ахременко А. С. Пространственный электоральный анализ: характеристика метода, возможности кросснациональных сравнительных исследований / А. С. Ахременко // *Политическая наука*. – 2009. – №1 – С. 32-59
11. Загальні відомості про результати голосування: Мереф'янська міська рада, чергові місцеві вибори 25.10.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2015/PVM057?PID112=33&PID102=5847&PF7691=5847&PT001F01=100&rej=0&pt00_t001f01=100
12. Касьяненко Р. Бэтмен против Супермена / Р. Касьяненко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kharkov.dozor.ua/editorial/kasyanenko/1183867.html>
13. Авксентьев А. «Эффект отождоужения» в украинській електоральній практиці / А. Авксентьев // *Гілея: наук. вісник*. – 2016. – № 110 – С. 356-360.
14. Результати вибори Мереф'янського міського голови: Перші місцеві вибори 31.07.2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2015/PVM048?PT001F01=192&PT005F01=0&PID102=12460&PF7691=12929&rej=0>
15. Загальні відомості про результати голосування: Мереф'янська міська громада, перші місцеві вибори 31.07.2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2015/PVM057?PID112=33&PID102=12460&PF7691=12929&PT001F01=192&rej=0&pt00_t001f01
16. Касьяненко Р. Критический минимум Гольденберга / Р. Касьяненко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kharkov.dozor.ua/editorial/kasyanenko/1183911.html>
17. Авксентьев А. Региональна неоднорідність електорального простору: порівняльний аналіз / А. Авксентьев // *Грані: науково-теоретичний альманах*. – 2016. – №1(129) – С. 6-11.
18. Laasko M. Effective Numbers of Parties: a Measure with Application to West Europe / Markku Laasko, Rein Taagepera // *Comparative Political Studies*. – 1979. – Vol. 12. – No. 1. – P.3-27.
19. Golosov G.V. The Effective Number of Parties: A New Approach / Grigori V. Golosov // *Party Politics*. – 2010. – Vol. 16. – No. 2. – P.171-192.
20. Banzhaf J. Weighted Voting Doesn't Work: A Mathematical Analysis / J.F. Banzhaf // *Rutgers Law Review*. – 1965. – Vol. 19. – P.317-343.
21. Shapley L. A Method for Evaluating the Distribution of Power in a Committee System / L. S. Shapley, Martin Shubik // *American Political Science Review*. – 1954. – Vol. 48. – No. 3. – P. 787-792.
22. Gallagher M. Comparing Proportional Representation Electoral Systems: Quotas, Thresholds, Paradoxes and Majorities / Michael Gallagher // *British Journal of Political Science*. – 1992. – Vol. 22. – No. 4. – P.469-496.
23. Авксентьев А.О. Диспропорційність як основна патологія виборчих систем: український контекст / А.О. Авксентьев // *Гілея: науковий вісник*. – 2016. – №104. – С. 210-215.
24. Fisun O. Ukrainian Teeter-Totter: Vices and Virtues of a Neopatrimonial Democracy / Oleksandr Fisun // *PONARS Eurasia Policy Memo*. – 2010. – No.120.
25. Fisun O. The Future of Ukraine's Neopatrimonial Democracy / Oleksandr Fisun // *PONARS Eurasia Policy Memo*. – 2015. - No. 394.

УДК 324.342.8

Гнатенко П.Г.
Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ИНДЕКС ДИСПРОПОРЦИЙНОСТІ В УМОВАХ РІЗНИХ ВИБОРЧИХ СИСТЕМ (НА ПРИКЛАДІ ВИБОРІВ ДО ХАРКІВСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ)

Аналізуються виборчі системи, застосовувані на виборах до Харківської міської ради 5-7 скликань. Акцент зроблено на доведенні впливу виборчої системи на результати виборів. Порівнюється українське законодавство різних років, згідно з яким проводилися відповідні вибори. Вказано на залежність результатів виборів не лише від використовуваної певної виборчої системи, але й від можливої альтернативи «проти всіх», вказаної у виборчому бюлетені. За допомогою «індексу Галлахера» порівнюється рівень диспропорційності Харківської міської ради 5-7 скликань.

Ключові слова: диспропорційність, виборча система, індекс Галлахера, політична партія, місцеві вибори.

Гнатенко П.Г.

ИНДЕКС ДИСПРОПОРЦИОНАЛЬНОСТИ В УСЛОВИЯХ РАЗЛИЧНЫХ ИЗБИРАТЕЛЬНЫХ СИСТЕМ (НА ПРИМЕРЕ ВЫБОРОВ В ХАРЬКОВСКИЙ ГОРОДСКОЙ СОВЕТ)

Анализируются избирательные системы, которые применялись на выборах в Харьковский городской совет 5-7 созывов. Акцент сделан на доказательстве влияния избирательной системы на результаты выборов. Сравнивается украинское законодательство разных лет, по которому проводились соответствующие выборы. Указано на зависимость результатов выборов не только от используемой определенной избирательной системы, но и от возможной альтернативы «против всех», указанной в избирательном бюллетене. С помощью «индекса Галлахера» сравнивается уровень диспропорциональности Харьковского городского совета 5-7 созывов.

Ключевые слова: диспропорциональность, избирательная система, индекс Галлахера, политическая партия, местные выборы.

Hnatenko P.

DISPROPORTIONALITY INDEX UNDER DIFFERENT ELECTORAL SYSTEMS (ON THE EXAMPLE OF ELECTIONS IN KHARKIV CITY COUNCIL)

Electoral systems that have been used in elections to the Kharkiv City Council of the 5-7 convocations are analyzed. Emphasis is made on the evidence of the electoral system impact on the election results. The author compares the Ukrainian legislation according to which appropriate elections were held. The dependence of the election results, not only on the use of the electoral system, but also on the possible alternative to choose the «against all» in the ballot paper is indicated. With «Gallagher index» the author compares the level of disproportionality of the Kharkiv City Council of the 5-7 convocations.

Key words: disproportionality, electoral system, Gallagher index, a political party, local elections.

В умовах сучасного світу вибори є головним механізмом відбору політичних еліт і обов'язковою складовою демократичних режимів.

Деякі дослідники навіть визнають наявність виборів як достатню умову для визначення політичного режиму держави як демократичного (стосується це, перш за все, представників процесуальних теорій демократії). При цьому, щоб вибори визнавалися демократичними, вони мають відповідати певним критеріям або ж

принципам. Останні, в свою чергу, поділяються на дві умовні групи:

- базові – принципи, які стосуються участі виборців у виборчому процесі, мають універсальний характер, є загально визнаними у всьому світі і без дотримання яких вибори як демократичний інститут втрачають будь-який зміст. До базових принципів належать: вільних виборів, рівних виборів, загальних виборів, прямих виборів, таємного голосування;
- додаткові – принципи, які стосуються участі у виборчому процесі кандидатів, партій та блоків, а також характеризують особливості самого виборчого процесу. Додаткові принципи виборів не мають універсального характеру і по-різному розкриваються під час виборчих кампаній у різних країнах. Додаткові принципи виборів охоплюють: принцип гласних виборів, неупередженого ставлення владних структур до різних суб'єктів виборчого процесу, свободи агітації, рівності суб'єктів виборчого процесу тощо [1, с.37].

Саме відповідність універсальним базовим принципам і відділяє демократичні вибори від недемократичних. Про важливість цих принципів говорить і той факт, що всі вони в обов'язковому порядку відмічаються в українському виборчому законодавстві – в тому числі і в законах стосовно місцевих виборів, за якими проводилися вибори до Харківської міської ради у 2006, 2010 та 2015 роках [2], [3], [4].

Проте навіть формальне втілення цих принципів не дозволяє говорити про повну відповідність виборів принципам демократичності – в першу чергу, через специфіку використання різних виборчих систем. Звісно, жодна з виборчих систем не є ідеальною (хоча б через складність визначення показників такої «ідеальності»). Але часто за базовий критерій у визначенні оптимальної виборчої системи обирається показник її пропорційності, тобто відповідності між розподілом мандатів та волевиявленням виборців. *Актуальність* статті полягає саме в тому, щоб перевірити, наскільки вибори до Харківської міської ради відповідають цим принципам, в першу чергу – принципу пропорційного представництва.

Однак при цьому варто зазначити, що ще у 80-х роках ХХ століття американські дослідники М. Балінський і П. Янг довели неможливість існування ідеальної відповідності результатів голосування до волевиявлення громадян, незалежно від виборчої

системи [5]. На думку деяких дослідників, «криза малих партій», спричинена зростанням ціни виборчих кампаній, підвищенням «формального прохідного бар'єру» та інформаційною кампанією з метою навіювання виборцям логіки «корисного голосування», призводить до викривлення самої ідеї пропорційного представництва [6, с.40-41], через що пропорційність вже не може розглядатися ні як самоціль, ні, тим більше, як основна мета виборчого процесу.

Таким чином, пошук найбільш оптимальної виборчої системи є доволі складною справою для країн з демократичним політичним режимом. Наявність великого розмаїття діючих виборчих систем лише ускладнює вибір найоптимальнішої з них і дозволяє говорити про можливість знайти таку універсальну виборчу систему лише зі значною часткою скепсису. Адже класифікація виборчих систем зовсім не обмежується загальновідомим поділом на пропорційні, мажоритарні та змішані – в рамках кожної з цих моделей існує значна кількість різних модифікацій, що дозволяє в умовах, здавалося б, однієї моделі (наприклад, пропорційних систем) отримувати абсолютно різні результати.

В українських реаліях проблема визначення оптимальної виборчої системи є надзвичайно актуальною. Недарма майже кожні вибори в Україні проходять за новим законом. Проте очевидно, що в цьому випадку ми маємо справу не стільки з пошуком оптимальної системи, скільки зі стратегічним маніпулюванням «правилами гри», коли кожна діюча влада намагається провести вибори так, щоб отримати якомога більше преференцій та закріпити своє домінуюче положення. Тому актуальність статті полягає не лише у вивченні та аналізі виборів окремої міської ради (в цьому випадку Харківської), але й у пошуку дійсно оптимальної виборчої системи для місцевих виборів в Україні (котра в перспективі цілком може підходити і для виборів Верховної Ради), котра була б ефективною не з точки зору певних зацікавлених політичних суб'єктів, а і з точки зору максимально можливої пропорційності обраних рад та, звісно ж, їхньої ефективності.

Порівняння виборчих систем буде здійснюватися на основі аналізу виборів до Харківської міської ради та Харківської обласної ради VI та VII скликань (відповідно, 2006, 2010 та 2015 років). В якості аналітичного інструменту для дослідження пропорційності виборчих органів зазвичай

використовується індекс диспропорційності Галлахера – формула, запропонована американським дослідником М. Галлахером на початку 90-х рр. ХХ ст. [7]. Вона виглядає таким чином:

$$LSq = \sqrt{(1/2) \sum_{i=1}^n (V_i - S_i)^2}$$

де V_i – відсоток голосів, відданих за партію, а S_i – частка отриманих у виборному органі місць. Варто зауважити, що цей індекс розраховується для оцінки пропорційності представництва органів, обраних у рамках пропорційної виборчої системи – в умовах же змішаної системи (за якою, наприклад, проводилися місцеві вибори у 2010 році), розрахунок пропорційності мажоритарної складової в будь-якому разі буде давати порівняно вищі результати, адже в рамках мажоритарних виборчих систем пропорційність отриманих результатів не є першочерговою метою. Тому для таких випадків індекс диспропорційності доцільно розраховувати окремо за пропорційною та мажоритарною складовими.

Залежно від отриманих результатів, індекс Галлахера може набувати значення від 0 до 100 (у відсотковому вимірі), що ілюструє крайні випадки абсолютної пропорційності та абсолютної диспропорційності відповідно. При цьому пропорційною системою з низьким рівнем диспропорційності вважається система за наявності показника від 0 до 1; про «непропорційну» систему з низьким рівнем диспропорційності йдеться за наявності значення індексу від 1 до 6; про «непропорційну» з середнім рівнем – від 7 до 13; про «непропорційну» з високим рівнем – понад 13 [8, с.120-121].

Місцеві вибори 2006 р. Аналізувати результати виборів логічно в хронологічній

послідовності, тому почати варто саме з виборів 26 березня 2006 р. Відповідно до Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 06.07.2005, депутати V скликання Харківської міської ради обиралися за пропорційною системою з закритими списками, з прохідним бар'єром у 3% голосів виборців від кількості тих, що взяли участь у виборах. За результатами виборів, до ради пройшло 7 партій, а голоси виборців розподілились таким чином:

- «Партія регіонів» отримала 39,76% голосів і 54% місць відповідно;
- «БЮТ» отримав 10,73% голосів і 14% місць відповідно;
- «Народна опозиція» – 5,97% і 8% відповідно;
- «Блок Володимира Шумілка» – 5,72% і 8% відповідно;
- «Народний союз «Наша Україна» – 4,37% і 6% відповідно;
- «Віче» – 3,75% і 5% відповідно;
- «Комуністична партія України» – 3,49% і 5% відповідно.

За результатами виборів переконливу перемогу здобула «Партія регіонів», депутатів якої вистачало для самостійного формування коаліції в раді. Окрім того, варто додати, що 26,21% голосів виборців були «втрачені», тобто віддані або за партії, що не пройшли до ради, або за пункт «проти всіх».

Таким чином, якщо розрахувати індекс Галлахера для виборів до Харківської міської ради 2006 року, то отримуємо такі результати (таблиця 1):

Таблиця 1.

Партія	Відсоток голосів (V_i)	Відсоток місць (S_i)	$(V_i - S_i)^2$
«Партія регіонів»	39,76	54	202,78
«БЮТ»	10,73	14	10,7
«Народна опозиція»	5,97	8	4,12
«Блок Володимира Шумілка»	5,72	8	5,2
«Народний союз «Наша Україна»»	4,37	6	2,66
«Віче»	3,75	5	1,56
Комуністична партія України	3,49	5	2,28
Індекс диспропорційності	10,7		

Згідно з отриманими результатами (10,7) та класифікацією пропорційності виборчих систем, проведені вибори вказують на електоральну систему з середнім рівнем диспропорційності. Пов'язаний цей результат, в першу чергу, з наявністю тривідсоткового прохідного бар'єру, а також пункту «проти всіх» у бюлетені.

Місцеві вибори 2010 р. Місцеві вибори 2010 р. в Україні проходили згідно з Законом України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 10.07.2010. Тобто закон був прийнятий фактично за три з половиною місяці до власне самих виборів. Головними особливостями закону в нашому контексті були такі:

- вибори до райрад, міськрад та облрад проходять за змішаною системою;
- неможливість балотування позапартійних кандидатів;
- 3-відсотковий прохідний бар'єр.

Таким чином, 50 мандатів до Харківської міської ради розподілялися за мажоритарною системою відносною більшості, ще 50 мандатів розподілялися за пропорційною системою з закритими списками. Насправді,

назвати такий тип змішаної системи вдалим доволі важко – скоріше, він є поєднанням найгірших рис як пропорційної, так і мажоритарної систем. Підтверджують це твердження, власне, результати виборів, де спостерігалася різоча відмінність між приналежністю депутатів, обраних за мажоритарною та пропорційною складовою відповідно. Так, якщо за пропорційною складовою «Партія регіонів» отримала 31,53% голосів та 48% місць, то за мажоритарною складовою обраними були 90% депутатів саме від цієї партії.

У цілому, до Харківської міської ради VI скликання за пропорційною складовою пройшли 5 партій: окрім вже згадуваної «Партії регіонів», туди потрапили «Батьківщина» (15,24% голосів і 22% місць відповідно), «Комуністична партія України» (10,28% і 16% відповідно), «Сильна Україна» (6,12% і 10 відповідно) та «Фронт змін» (3,42% та 4% відповідно). Варто зазначити, що понад третину (33,41%) голосів було «втрачено». Якщо розрахувати індекс Галлахера для депутатів Харківської міської ради, обраних за пропорційною складовою, то ми отримаємо такі результати (таблиця 2):

Таблиця 2.

Партія	Відсоток голосів (V_i)	Відсоток місць (S_i)	$(V_i - S_i)^2$
«Партія Регіонів»	31,53	48	271,26
«Батьківщина»	15,24	22	45,7
«Комуністична партія України»	10,28	16	32,72
«Сильна Україна»	6,12	10	15,05
«Фронт Змін»	3,42	4	0,34
«Партія пенсіонерів України»	1,28	0	1,64
«Народна партія»	1,03	0	1,06
Індекс диспропорційності			13,51

Тобто відповідно до вищезгаданої класифікації, ці результати вказують на те, що проведені вибори мали високий рівень диспропорційності. Але отриманий результат не повністю відображає реальну картину диспропорційності, адже окрім пропорційної складової, така сама кількість мандатів була розіграна за мажоритарною складовою. Звісно, аналізувати результати мажоритарної

складової за індексом Галлахера не зовсім правильно (а тому навряд чи отримані дані можна розглядати в якості повноцінної аналітики); проте, якщо за кількість отриманих голосів взяти загальну підтримку партії, а не кожного її окремого «мажоритарника» (другий спосіб є доволі складним – як мінімум, з точки зору підрахунку загальної суми голосів мажоритарників від кожної з партій), то ми отримали б такий результат (таблиця 3):

Таблиця 3.

Партія	Відсоток голосів (V _i)	Відсоток місць (S _i)	(V _i – S _i) ²
«Партія Регіонів»	31,53	90	3418,74
«Батьківщина»	15,24	4	126,34
«Комуністична партія України»	10,28	0	105,68
«Сильна Україна»	6,12	2	16,97
«Фронт Змін»	3,42	0	11,7
«Партія пенсіонерів України»	1,28	2	0,52
«Народна партія»	1,03	2	0,94
Індекс диспропорційності	60,66		

Як показують дані таблиці, отримана за «мажоритаркою» кількість місць в міській раді кардинально відрізняється від тієї, котру партії отримали за пропорційною складовою. Як не дивно, але лише партія влади отримала відсоток місць, що втричі перевищував її реальну підтримку, в той час як всі інші партії або отримали відсоток місць в рази менший, ніж була їх підтримка, або взагалі не отримали жодного депутата. Виняток тут становлять «Партія пенсіонерів України» та «Народна партія», котрі отримали по одному депутату за

мажоритарною складовою, при цьому не пройшовши за складовою пропорційною. Як результат отриманий індекс диспропорційності (60,66) майже в п'ять разів перевищує диспропорційність виборів за пропорційною складовою, що вказує на надзвичайно високий рівень диспропорційності.

Якщо ж вирахувати індекс Галлахера для виборів 2010 року до Харківської міської ради в цілому, то ми отримуємо такий результат (таблиця 4):

Таблиця 4.

Партія	Відсоток голосів (V _i)	Відсоток місць (S _i)	(V _i – S _i) ²
«Партія Регіонів»	31,53	69	1330,1
«Батьківщина»	15,24	13	5,02
«Комуністична партія України»	10,28	8	5,2
«Сильна Україна»	6,12	6	0,01
«Фронт Змін»	3,42	2	2,02
«Партія пенсіонерів України»	1,28	1	0,08
«Народна партія»	1,03	1	0,001
Індекс диспропорційності	36,64		

Цілком логічно, що отриманий індекс диспропорційності (36,64) знаходиться між показниками, котрі були отримані за пропорційною (13,51) та мажоритарною (60,66) складовими. В цілому ж він вказує на те, що загальні результати виборів були далекими від ідеалів пропорційності, адже отриманий індекс в рази перевищує допустимі граничні значення.

Місцеві вибори 2015 року. Місцеві вибори до Харківської міської ради VII скликання проходили за новим Законом України «Про місцеві вибори» від 14 липня 2015 року – тобто знову закон приймався фактично за три з половиною місяці до самих виборів. Серед головних особливостей закону в

контексті виборів до Харківської міської ради варто виділити такі:

- вибори до райрад, міськрад та облрад проходять за пропорційною системою;
- обов'язковість присутності у списку партії не менше 30% представників однієї статі;
- 5-відсотковий прохідний бар'єр.

Таким чином, замість попередньої змішаної системи була встановлена пропорційна система з так званими «напіввідкритими» списками. Виборці тут не могли безпосередньо впливати на місце кандидатів у списку, але обраними депутатами від партій, що подолали 5-відсотковий бар'єр, були ті, хто набрав найбільшу (у відсотковому відношенні) кількість голосів у своєму

окрузі. Тобто своєю підтримкою (у вигляді голосів) виборці формували черговість проходження депутатів до ради.

Відповідно до результатів виборів, депутатами Харківської міської ради VII скликання стали представники чотирьох партій. У свою чергу голоси виборців та мандати розподілились таким чином:

- «Відродження» отримала 53,45% голосів виборців і 67,86% місць відповідно;

- Об'єднання «Самопоміч» отримало 12,01% і 15,48% відповідно;
- Блок Петра Порошенка «Солідарність» – 6,76% і 8,33% відповідно;
- «Наш край» – 6,62% і 8,33% відповідно.

Ще 21,16% голосів було «втрачено». Індекс Галлахера, таким чином, для даної ради буде наступним (таблиця 5):

Таблиця 5.

Партія	Відсоток голосів (V _i)	Відсоток місць (S _i)	(V _i – S _i) ²
«Відродження»	53,45	67,86	207,65
Об'єднання «Самопоміч»	12,01	15,48	12,04
Блок Петра Порошенка «Солідарність»	6,76	8,33	2,46
«Наш край»	6,62	8,33	2,92
Індекс диспропорційності	10,61		

Згідно з отриманими результатами (10,61) та класифікацією пропорційності виборчих систем, проведені вибори вказують на електоральну систему з середнім рівнем диспропорційності. Підвищенню цього показника сприяв порівняно високий прохідний бар'єр (5%), в той час як

за рахунок видалення з бюлетеню пункту «проти всіх» диспропорційність отриманих результатів відповідно зменшилась.

У цілому, загальні підсумки аналізу виборів до Харківської міської ради V, VI та VII скликання виглядають таким чином (таблиця 6):

Таблиця 6.

Рік	система	Відсотковий бар'єр (за пропорційною складовою)	Кількість партій, що пройшли до ради	Відсоток «втрачених» голосів	Індекс диспропорційності
2006	пропорційна	3	7	26,21	10,7
2010	змішана	3	7 (5)*	33,41	13,51 (36,64)**
2015	пропорційна	5	4	21,16	10,61

* дві партії отримали по одному депутату лише за рахунок «мажоритарників», в той час як за списками до ради вони не потрапили, тому фактична кількість партій, що пройшли до ради – 5

** відповідний індекс є результатом лише для пропорційної складової, в той час як в цілому по виборах значення індексу становило 36,64

В якості висновків можемо визначити таке. Перш за все, ми можемо спостерігати тенденцію до голосування за великі партії, що, цілком ймовірно пов'язано з небажанням виборців «даремно» віддавати свій голос за тих, хто не зможе в результаті пройти до ради. Як результат, кількість партій, що пройшли до Харківської міської ради, з кожним роком зменшується (від семи у 2006 році до фактично п'яти у 2010 і чотирьох у 2015 роках). Окрім того, відповідна тенденція штучно підігривається за рахунок підвищення прохідного бар'єру (з

3% у 2006 та 2010 роках до 5% у 2015 році), в результаті чого шанси малих партій значно скорочуються, а мотивація прихильників голосувати за них відповідно зменшується. Щоправда, за рахунок видалення з бюлетеню варіанту «проти всіх» вибори 2015 року стали найкращими з точки зору найменшої кількості «втрачених» голосів (21,16% проти 26,21% у 2006 та 33,41% у 2010 роках). Більше того – саме останні вибори отримали найменший індекс диспропорційності, незважаючи на підвищений формальний бар'єр та найменшу кількість партій, що

пройшли до ради. Очевидно, це говорить про значну важливість виключення можливості голосувати «проти всіх» задля більшої пропорційності отримуваних результатів.

Окрім того, приклад депутатського корпусу Харківської міської ради VI скликання наглядно показав, що застосування складових мажоритарної виборчої системи дуже негативно впливає на відповідність між волевиявленням громадян і складом депутатського корпусу, яку і визначають саме як пропорційність. Навіть використання змішаних систем з поєднанням мажоритарної та пропорційної складових призводить до значного викривлення результатів волевиявлення.

Таким чином, аналіз трьох послідовних виборів місцевої ради у Харкові показує нам, що для отримання якомога меншого індексу диспропорційності велике значення мають такі фактори, як, перш за все, використання виключно пропорційної виборчої системи, наявність низького (або ж відсутність взагалі) формального бар'єру та відсутність можливості голосувати «проти всіх».

Але при цьому варто зазначити, що математично вимірювана пропорційність обраних представницьких органів не є ані достатнім критерієм визначення демократичних режимів, ані, тим більше, показником ефективності відповідних органів. Тому очевидно, що застосування лише методів математичного аналізу репрезентативності виборів є недостатнім. Окрім неї, до уваги мають братися такі характеристики, як політична кон'юнктура в момент виборів та підготовки до них, схильність партій до формування об'єднань, рівень сприйняття самим населенням ідей парламентаризму тощо.

«Суха» математична інтерпретація даних, отриманих за допомогою індексу Галлахера, є недостатньою для порівняння результатів виборів та оцінки діяльності обраних рад. Проте поєднання цього індексу з якісним аналізом суспільно-політичного контексту

подій, що аналізуються, дозволить більш глибоко дослідити ті впливи, що мають на волевиявлення громадян різноманітні фактори політичної дійсності, оцінювати рівень впливу кожного з них. У майбутньому, це може дозволити сформувати певну «дорожню карту» необхідних законодавчих та організаційних змін, що дозволять встановити рівні та справедливі «правила гри» для всіх учасників політичного процесу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Демократичні принципи виборів: суть та типологія / М. Бучин // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: Зб. наук. пр. – Львів, 2008. – Вип. 20. – С. 37-42.
2. Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» [Електронний ресурс]. – 2005. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1667-15/page>.
3. Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» [Електронний ресурс]. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2487-17>.
4. Закон України «Про місцеві вибори» [Електронний ресурс]. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/595-19>.
5. Balinsky M. Fair Representation / M.L. Balinsky, H.P. Young. – New Haven: Yale University Press, 1982. – 195 p.
6. Авксентьев А.О. Основні моделі виборчих систем та деякі ефекти від їхнього застосування: український контекст / А.О. Авксентьев // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Сер. «Питання політології». – 2013. – № 1073, Вип. 24. – С. 32-41.
7. Gallagher M. Comparing Proportional Representation Electoral Systems: Quotas, Thresholds, Paradoxes and Majorities / Michael Gallagher // British Journal of Political Science. – 1992. – Vol. 22. – No. 4. – P.469-496.
8. Чабанна М. Визначення диспропорційності представництва українських парламентських партій у контексті індексування інституційних засад демократії / Маргарита Чабанна // Nowa Ukraina. Zeszyty historyczno-politologiczne. – 2014. – №14. – С. 113-125.

УДК 321.013:342.26

Бровко О.В.
Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

СТАНОВЛЕННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ПОЛЬЩІ В КОНТЕКСТІ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ РЕФОРМИ: ОЦІНКА ЕКСПЕРТІВ

Розглянуто формування місцевого самоврядування Польщі під час проведення гмінної та адміністративно-територіальної реформ. Проаналізовано основні етапи реформ та визначено найбільш значимі зміни в місцевому самоврядуванні Польщі, які відбулися в результаті його реформування. Дана відповідь на питання, як вступ Польщі в ЄС вплинув на формування місцевого самоврядування. Визначено основні проблеми, які реформі не вдалося подолати та нові проблеми, що виникли, в результаті проведення реформи. Дослідження проведено на основі глибоких інтерв'ю з провідними польськими експертами у сфері місцевого самоврядування

Ключові слова: адміністративно-територіальна реформа, гмінна реформа, гміна, повіт, воєводство, Польща, ЄС, децентралізація, місцеве самоврядування.

Бровко О.В.

СТАНОВЛЕНИЕ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В ПОЛЬШЕ В КОНТЕКСТЕ АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ РЕФОРМЫ: ОЦЕНКА ЭКСПЕРТОВ

Рассмотрено формирование местного самоуправления Польши во время проведения гминной и административно-территориальной реформ. Проанализированы основные этапы реформ и определены наиболее значимые изменения в местном самоуправлении Польши, которые произошли в результате его реформирования. Дан ответ на вопрос, как вступление Польши в ЕС повлияло на формирование местного самоуправления. Определены основные проблемы, которые реформе не удалось преодолеть и новые проблемы, возникшие в результате проведения реформы. Исследование проведено на основе глубоких интервью с ведущими польскими экспертами в сфере местного самоуправления.

Ключевые слова: административно-территориальная реформа, гминная реформа, гмина, повит, воєводство, Польша, ЕС, децентрализация, местное самоуправление.

Brovko O.

FORMATION OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN POLAND IN THE CONTEXT OF ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL REFORM: ESTIMATION OF EXPERTS

The article deals with the formation of local self-government in Poland during gmina and administrative-territorial reform. The basic stages of reforms and the most meaningful changes in local self-government of Poland, that took place because of reformation, are analysed. Moreover, the author answers the question of how the entering of Poland into UE influenced the process of forming local self-government. Basic problems, that were not overcome as a result of reform and new problems that arose up as a result of the realization of reform are determined. The research is undertaken on the basis of deep interviews with the leading Polish experts in the field of local self-government.

Keywords: administrative-territorial reform, gmina reform, gmina, powiat, voivodeship, Poland, EU, decentralization, local self-government, voivodeship.

Місцеве самоврядування – один із визначальних елементів демократичного устрою держави, політичних систем різних країн світу. Як і демократія взагалі, воно пройшло тривалий і складний шлях розвитку. Цей процес продовжується і сьогодні. Навіть держави зі стабільними та ефективними органами державної влади та місцевого самоврядування постійно докладають зусиль до їх удосконалення. В Україні виникла необхідність вдосконалення місцевого самоврядування у процесі утвердження її як європейської демократичної держави. Зміцнення місцевого самоврядування може стати гарантом стабілізації політичної ситуації в Україні та зміцнення її економічного розвитку.

У процесі розроблення національної моделі місцевого самоврядування дуже важливо враховувати історію держави, що дасть можливість у сконструйованій моделі зберегти специфіку формування державності, ментальність суспільства, традиції держави. Разом із тим, враховуючи сучасні процеси глобалізації, необхідно забезпечити відповідність основних параметрів місцевого самоврядування, внутрішнього законодавства й механізмів його формування стандартам, прийнятим за базові для зближення та інтеграції більшістю держав світової спільноти. В результаті особливо актуальними стають ті наукові дослідження, в яких розглянуто досвід розвитку місцевого самоврядування зарубіжних країн, а особливо тих, які близькі Україні. Однією з таких держав є Польща. Вона має багато спільного з Україною і в далекому минулому, і в епоху соціалізму, а також має схожі геополітичне становище, розміри державної території та чисельність населення.

Досвід розвитку місцевого самоврядування в Польщі вже набув наукового осмислення у працях вітчизняних дослідників. На особливу увагу заслуговують праці Прокопенка Л., Федонюка С., Фролова О., Шпортюка Н., Имелчика Б., Соскіна О. та інші, де піднімаються питання досвіду реформування адміністративно-територіального устрою в Польщі та можливості його використання в Україні в сучасних умовах державотворення на основі аналізу літератури вітчизняних і зарубіжних науковців, утім деякі питання висвітлюються фрагментарно або загалом так і залишилися відкритими. Щоб заповнити цю прогалину та зібрати експертні судження з приводу окремих аспектів розвитку місцевого самоврядування в Польщі та перспектив

упровадження польського досвіду в Україні, під час стажування у Польському Сеймі у межах програми Міжнародних парламентських стажувань з 11 квітня по 8 липня 2016 р. нами були проведені глибинні інтерв'ю з провідними польськими експертами у сфері місцевого самоврядування – польськими вченими, депутатами Сейму – представниками Комісії місцевого самоврядування та регіональної політики, представниками місцевого самоврядування Польщі, а саме бурмістрами, старостою та секретарем ради гміни². Ця стаття відкриває серію публікацій за результатами проведеного дослідження, присвячених адміністративно-територіальній реформі, сучасним тенденціям розвитку місцевого самоврядування в Польщі та можливостям упровадження досвіду Польщі в Україні.

У цій публікації представлений аналіз експертних оцінок результатів і наслідків гмінної та адміністративно-територіальної реформи в Польщі. Стаття побудована на основі аналізу наступних питань, що обговорювались під час глибинних інтерв'ю:

1. Перебіг гмінної та адміністративно-територіальної реформ в Польщі та загальна оцінка реформ.
2. Який з етапів реформ був найважчим?
3. Як вступ до ЄС вплинув на розвиток місцевого самоврядування в Польщі?
4. Які зміни, виявились найбільш значимими для функціонування місцевого самоврядування в Польщі?

²Яцек Войницький-професор Варшавського Університету, доктор наук, експерт у сфері функціонування державного управління в Польщі та інших державах Європи.

Лех Яньчук – професор Люблінського Католицького Університету Яна Павла II, доктор наук, експерт в сфері місцевого самоврядування.

Анджей Мацієвський – депутат Сейму РП, голова комісії місцевого самоврядування та регіональної політики

Анна Квечень – депутат Сейму РП, член комісії місцевого самоврядування та регіональної політики, голова сталої підкомісії з питань устрою місцевого самоврядування.

Малгожата Голінська – депутат Сейму РП, член комісії місцевого самоврядування та регіональної політики

Стефан Стшалковський – депутат Сейму РП.

Кшиштоф Ліс – староста Щецинського повіту.

Павел Міколаєвський – бурмістр гміни Білий Бір.

Рената Петкевич-Хмельовська – бурмістр гміни Борне-Суліново.

Ярослав Черв – секретар гміни Госцерадув.

5. Які проблеми реформи не змогли подолати? Які нові проблеми виникли після проведення реформи?

Ці питання важливо дослідити для більш ясних перспектив успішності майбутнього реформування та розвитку місцевого самоврядування в Україні

Перебіг гмінної та адміністративно-територіальної реформи в Польщі та їх загальна оцінка

Після падіння соціалістичної системи в Польщі в 1989 р. розпочався процес демократизації. У цей час в країні відбувалися відповідні якісні зміни, проводились реформи, однією з найбільш успішних з яких була адміністративно-територіальна (АТР). Фундаментальними засадами АТР Польщі можна визначити такі: децентралізацію державної влади, перехід державної адміністрації під муніципальний контроль, створення нового закону про місцеві вибори до місцевих рад, відтворення муніципальних юридичних осіб і відновлення майнових прав, обмеження державного втручання у місцеві справи, створення стабільної та контрольованої системи асигнування загальнодержавних коштів до місцевих бюджетів [1, s.77].

Загалом всі експерти вважають реформу самоврядування успішною та позитивно оцінюють зміни, що відбулись. Зокрема, професор Яцек Войніцький зазначає, що уряд Єжи Бузка, особливо його наукова група на чолі з Михайлом Кулешою, надзвичайно ефективно та швидко, підготували й впровадили реформу. Уряд було сформовано в жовтні 1997 р., а в червні 1998 р., через 8-9 місяців роботи, вже були вже прийняті перші закони. Разом із тим експерт вказує на такі недоліки: 1) реформа була підготовлена занадто швидко, 2) проект реформи, підготовлений науковцями, був дещо змінений під час парламентської обробки.

Депутат Сейму РП Малгожата Голінська вважає гмінну реформу революційною. Вона звертає увагу на те, що «все приходилось робити з нуля, шляхом проб і помилок. Коли якась гміна мала певний успіх у впровадженні АТР, то всі інші брали з неї приклад» [2].

На думку голови комісії місцевого самоврядування та регіональної політики Сейму РП Анджая Мацієвського, реформа самоврядування є однією з найбільш ефективних у Польщі, оскільки саме вона сприяла розвитку громадянськості та їй

вдалося подолати пасивність громадян. Завдяки реформі люди чітко зрозуміли завдання та повноваження представників місцевого самоврядування і точно знають, до кого з них потрібно звертатися, щоб вирішити їхні проблеми.

Говорячи про реформу 1998 року, секретар ради гміни Госцерадув Ярослав Черв зазначив, що то була найкраща реформа уряду Єжи Бузка. Він вважає, що важливим тут є те, що мешканці та локальні спільноти отримали реальний вплив на владу, а істотним недоліком – роздроблення повітових одиниць.

Отже, високі оцінки реформи пов'язуються з її швидкістю, революційністю (що, в умовах України вже не спрацює через те, що питання реформи на порядку денному вже багато років), а також активізацією до участі, відповідальності, реального впливу на владу. При загальній позитивній оцінці реформи, деякі експерти вказують на окремі недоліки: зміна деяких елементів проекту реформи у процесі впровадження, роздрібненість повітових одиниць тощо.

Етапи реформи

Реформа місцевого самоврядування в Польщі здійснювалась у два етапи. У 1990 році було повернуто гміни, і тільки в 1998 році була згода парламентської більшості на створення двох ланок: повіту й воєводства.

У 1990 р. був прийнятий Закон «Про гмінне самоврядування», що означав утворення місцевого самоврядування на базовому рівні, надання базовій одиниці самоврядування необхідних повноважень, права юридичної особи та судового захисту.

У Польщі після впровадження гмінної реформи в 1990 р. тривали роботи над подальшим етапом самоврядної реформи, однак проведення другого її етапу, що полягав в утворенні вищих одиниць самоврядування, зайняло значно більше часу і вимагало згоди політичних еліт. У 1993 р. була підготовлена мапа адміністративно-територіального поділу, після їх ліквідації в 1975 р. Спочатку планувалося 338 повітів, але потім їхня кількість збільшилась до 368. Крім того, опрацьовувалася мапа трьох варіантів поділу воєводств – 15; 25 і 17, але в кінці кінців, шляхом політичних переговорів було прийнято проект з 16 воєводств [3, s.53].

Депутат Сейму РП Малгожата Голінська найважчим вважає перший етап реформи, тобто впровадження гмінного самоврядування, оскільки потрібно було все починати

з самого початку. Такої ж думки щодо складності першого етапу дотримується і депутат Сейму РП Стефан Стшалковський, назвавши «етапом навчання управління».

На думку професора Леґа Яньчука, найскладнішим етапом реформування місцевого самоврядування був період з 1992 по 1996 рік, тому що 17 жовтня 1992 р. була прийнята так звана мала конституція, яка заблокувала всі можливі реформи і посилила процес централізації влади, який тривав до 1996 р.

Натомість професор Яцек Войницький вважає найскладнішим етапом реформи впровадження воєводств, насамперед тому, що сама концепція воєводства або регіонального самоврядування була новою, оскільки з'явилася тільки в 90-х роках. Також, враховуючи той факт, що науковці на чолі з Михайлом Кулешою, планували модель воєводств, як польську версію німецьких земель з такими самими широкими повноваженнями, як у Німеччині та Австрії, частина правих угруповань політиків боялася, що у разі отримання воєводствами на заході Польщі значної автономії у сфері, наприклад, зовнішньої політики чи економіки, посиляться вплив Німеччини на ці землі (цей страх обумовлений приєднанням цих земель до Польщі після другої світової війни). Це питання було вирішено обмеженням повноваження воєводств і розширенням повноваження надзору й контролю воєвод, додаючи до завдань воєводи поширення ідеї польскості та сприяння національної культури та демократії. Найскладнішою проблемою було встановлення власне кількості воєводств, оскільки до 1975 р. їх було 17, пізніше розділили територію Польщі на 49 воєводств, які не були самоврядними, а самоврядним може бути воєводство тільки за умови, що воно само себе забезпечує. Загалом воєводства були бідні, аграрні, слабкі та функціонували за рахунок державних дотацій, а не з власної діяльності. Було зрозуміло що 49 воєводств – це забагато. Групою науковців було запропоновано адміністративний поділ на 12 воєводств, тому що тільки 12 великих міст Польщі були найбільшими господарчими, політичними і культурними осередками. Таке рішення отримало великий спротив під час обговорення у Сеймі, не тільки опозиції, але й частини депутатів з тих регіонів, міста яких перестали бути центрами воєводств, і вони вважали, що у разі прийняття цього рішення існує велика ймовірність, що вони

програють наступні вибори. Модель 49 воєводств ніхто не обстоював, а 17 воєводств – це автоматичне копіювання ситуації до 1975 року. Врешті решт шляхом компромісу вдалося прийняти варіант з 16 воєводствами.

Депутат Анна Квечень також вважає, що саме впровадження воєводств було найскладнішим етапом, зважаючи на велику кількість політичних суперечностей навколо цього питання. Натомість рівень гмін і повітів ідеально вбудовувався у систему адміністративно-територіального устрою, з точки зору історії та традицій, хоча тут також були певні дискусії, але це було набагато простіше порівняно з воєводством.

На думку Ярослава Черва, найскладнішим етапом реформування було впровадження місцевого самоврядування повітів, тому що то були нові одиниці і їх слід було будувати з самого початку, починаючи від створення адміністрації місцевого самоврядування та організації відповідних структур тощо.

Отже, думки експертів щодо найскладнішого етапу реформи розділились: одні обґрунтовували складність гмінного етапу, другі – повітового, треті – етапу воєводств. При цьому в кожному випадку складність обґрунтовувалась новизною: чи то демократичних, самоврядних традицій (у випадку гміни та воєводства), чи то адміністративного рівня (у випадку повітів), чи то адміністративного поділу (у випадку воєводств).

Вступ до ЄС та розвиток місцевого самоврядування в Польщі

Вступ до ЄС має дуже велике значення в історії Польщі. Ця подія започаткувала трансформаційні процеси та появу нового організаційного та інституційного виміру. Польща стала простором глибоких суспільних, економічних, політичних і культурних змін. Завдяки вступу до ЄС Польща отримала додаткові можливості розвитку й модернізації місцевого самоврядування. Місцеве самоврядування могло розраховувати на фінансову підтримку з боку ЄС, беручи участь в операційних програмах. Так, кошти ЄС в Польщі розподіляються на двох рівнях: 1) Міністерство розвитку, де частина коштів залишається на державному рівні, 2) воєводства отримують фінанси на операційні програми. Фінансову допомогу Польщі ЄС надає в декілька етапів, а саме період з 2004 по 2006 р. був підготовчим і пізніше наступне бюджетування було у 2007-2013 рр. та

2014-2020 рр. За цей період, звичайно, необхідно зуміти вдало та ефективно розпорядитися фінансами від Євросоюзу [4, s.18].

Всі експерти позитивно оцінили вступ Польщі до ЄС, проте більшість з них наголосили на тому, що євроінтеграція відіграла важливу роль для розвитку місцевого самоврядування, але структурно та організаційно місцеве самоврядування сформувалося до вступу в ЄС. Зокрема професор Яцек Войницький вважає, що це дане питання можна розглядати в двох аспектах: юридичному і практичному. «Якщо говорити про юридичний аспект, то таких безпосередніх зрушень не було, бо саме етап реформування місцевого самоврядування був найголовнішим – це був процес демократизації польського устрою та руйнації комуністичної влади, а етап європеїзації, вступ до ЄС пов'язаний з процесом поділу коштів ЄС. Стосовно практичного аспекту, то власне, завдяки тим великим коштам ЄС, масово будувалися тротуари, доми культури, басейни і т.д., навіть їх було забагато побудовано, так що наразі вони не мають раціональної логіки утримання. Також реалізація коштів ЄС була не до кінця продуманою. Наприклад, кожне велике місто (Люблін, Радом та ін.) прагнуло мати велике летовище, їх будували, а потім виявлялося, що ті летовища не мають потрібної кількості польотів. Але все ж таки кошти ЄС сприяли модернізації сільських та міських гмін, і це власне вплинуло на те, що ці села та міста стали більш чисті, яскраві, сучасні і, абстрагуючись від тих невдалих інвестицій, видно вплив ЄС на розвиток місцевого самоврядування» [2].

Схоже судження висловив депутат Сейму РП Анджей Мацієвський. На його думку, важливо, що Польща спочатку реформувала місцеве самоврядування, а потім вступила до ЄС. Він зазначає, що тільки після зміцнення місцевого самоврядування, і громадяни Польщі і ЄС, вирішили, що Польща має стати повноправним членом ЄС. «Самоврядування є таким фундаментом, базисом держави. Хочу підкреслити що спочатку було місцеве самоврядування, а потім вступ до ЄС. Спочатку була важка праця, а потім десерт і кава» [2].

Бурмістр гміни Білий Бір Павел Міколаєвський вважає, що вступ до ЄС був переломним моментом, тому що, завдяки коштам ЄС вдалося вдосконалити інфраструктуру Польщі, зробити більш доступними і якіснішими послуги, що надаються жителям місцевим самоврядуванням. Також

він вказує на те, що збільшилась транспарентність діяльності самоврядування в результаті появи багатьох зовнішніх інституцій ЄС, котрі контролюють використання коштів, отриманих в рамках тієї структурної допомоги.

На думку бурмістра Борне-Суліново Ренати Петкевич-Хмельовської, місцеве самоврядування, а найважливіше – малі одиниці місцевого самоврядування, отримали великий зиск зі вступу в ЄС, бо в їхній інфраструктурі та функціонуванні сталися значні зміни на краще, які не мали би шансу, якби вони не стали членами ЄС, передусім це стосується фінансування, певних інвестицій, проектів, які ніколи не дочекалися би реалізації.

Секретар ради гміни Госцерадув Ярослав Черв відзначає, що зі вступом до ЄС було відкрито нові джерела фінансування і завдяки ним Польща змінилася. Він наголошує, що зміни в Польщі відбулися не тільки завдяки старанню поляків, роботи уряду, але більшою мірою через те, що Польща, а найголовніше місцеве самоврядування Польщі отримали доступ до коштів ЄС.

На думку старости Щецинецького повіту Кшиштофа Ліса, на кошти ЄС будувались сучасні автостради, театри, багато інвестувалося в будівлі, басейни, тільки не інвестували або слабо інвестували в людський капітал. «Ми не думали, що побудовані філармонії, театри, басейни і т. д., потрібно утримувати і, на жаль, не достатньо інвестували в робочі місця, а саме вони створюють подальший розвиток» [2].

Таким чином, вступ до ЄС був визначною подією для місцевого самоврядування Польщі. Однак процес європеїзації не вплинув на становлення та структурний розвиток місцевого самоврядування, оскільки до вступу в ЄС 1 травня 2004 р., місцеве самоврядування Польщі було вже сформоване. Проте програми фінансування ЄС були визначальними для реалізації значної кількості проектів на рівні місцевого самоврядування та стали чинником інфраструктурного оновлення міст і сіл Польщі. Незважаючи на позитивні зміни, що відбулися в місцевому самоврядуванні Польщі, після вступу до ЄС, експерти також вказали на певні помилки, зокрема нераціональне використання коштів ЄС.

Значимі зміни у місцевому самоврядуванні в Польщі

Трансформаційні зміни, які відбулись у Польщі впродовж останніх 15 років, від Круглого столу та виборів у червні 1989 р. та вступу до ЄС, створили міцний фундамент наступних перетворень у системах економічної, політичної, публічної влади і в культурній сфері, в тому числі й політичної культури і взірців громадської поведінки, що значною мірою полегшило прийняття демократичних стандартів у сфері економіки, політики й суспільного життя [5, s.387].

У процесі становлення місцевого самоврядування в Польщі відбулося багато змін, але необхідно визначити найбільш важливі зміни, що сприяли зміцненню та незалежності одиниць місцевого самоврядування, як повноцінних органів публічної влади.

Депутат Сейму РП Анджей Мацієвський відзначив важливість зміни системи. Зокрема він сказав: «Ніколи не було б самоврядування без повалення системи. Потрібно було зламати ментальний хребет попередньої системи, тому що громадяни не можуть бути щасливим у недемократичній державі. Громадяни повинні були відчутися себе вільними і те, що вони можуть приймати рішення і ці рішення будуть серйозно сприйматися владою. Але щоб все це сталося, був Круглий стіл, були вибори 4 червня 1989 року і багато, багато чинників. Говорячи інакше, немає коротких доріг, немає чудової пігулки, яка оздоровить ситуацію в державі, то все повинно бути переосмислено, методично впроваджено, крок за кроком в дуже мудрий і ефективний спосіб» [2].

На думку депутата Сейму РП Анни Квечень, найважливішими були зміни в законодавстві, які стосувалися прямих виборів вуйтів, президентів міст. Це мало величезне значення для самоврядності і зміцнило значення цих виборів, і зараз при прямих виборах – дуже високий рівень участі громадян, таким чином створюється громадська основа і це має велику цінність [2].

Професор Яцек Войніцький також вважає, що важливим чинником була зміна виборчої системи на виборах вуйта, бурмістра і президента міста, тобто виконавчого органу гміни. В 2002 р. був прийнятий закон, у якому зазначалося, що то орган одноособовий, формується через прямі вибори, тобто самі мешканці вибирають вуйта, бурмістра, президента. Але це, на думку Яцека Войніцького, має як позитивні, так і негативні сторони: «До позитивного

можна віднести посилення виконавчого органу, він вже може не боятися, що його відкличуть депутати, але, з іншого боку, окремі вибори ради і мер спричинили таке явище, коли різні більшості, наприклад, обраний вуйт може бути правих поглядів, а рада – лівих. І часто відбувалося так, що рада блокувала вуйта. Тут, з одного боку, позитивна зміна, яка мала заохотити виборців до участі у виборах, але з іншого – певні правила виявили брак співпраці між радою і вуйтом» [2].

Бурмістр Білого Бору Павел Міколаєвський та бурмістр Борне-Суліново Рената Петкевич-Хмельовська, вважають, що найбільш значимими були зміни у питанні бюджетування і незалежності фінансових рішень.

Також депутат Сейму РП Стефан Стшалковський акцентував увагу на фінансовому аспекті, передусім – на фінансовій автономії як найважливішій зміні для місцевого самоврядування.

На думку старости Щецинецького повіту Кшиштофа Ліса найголовнішими змінами АТР були демократичні перетворення в державі. Вплив суспільства на те, що відбувається в його регіоні, в його гміні, дільниці. Вибираючи представника до ради дільниці, суспільство саме приймає рішення.

Отже, більшість експертів вважає, що найголовнішими змінами було впровадження демократії на локальному рівні, завдяки чому громадяни отримали реальні інструменти впливу на владу, можливість обирати і бути обраними. Також експерти відзначили важливість фінансової децентралізації, що означало високий рівень самостійності та незалежності органів місцевого самоврядування.

Проблеми, які реформа не змогла подолати та що виникли після проведення реформи.

Незважаючи на очевидну успішність адміністративно-територіальної реформи, в результаті якої одиниці місцевого самоврядування отримали повноваження, фінансову та функціональну незалежність, деякі питання не вдалося вирішити, а також вже після самої реформи постали нові проблеми, які в майбутньому необхідно буде вирішити. Так, професор Яцек Войніцький наголосив на проблемі гарантії робочого місця працівників адміністрацій місцевого самоврядування та функціонування публічно-приватного партнерства: «Найперше невирішеним залишається питання чиновників

місцевого самоврядування, тому що якщо на рівні урядової адміністрації існує таке поняття, як цивільний корпус, тобто чиновники працюють незалежно від зміни урядів, то на рівні місцевого самоврядування немає подібного. Наприклад, при обранні нового вуйта, він має право всіх чиновників звільнити, бо саме він є роботодавцем, в результаті ніхто не має гарантованого робочого місця. І часто так і було, наприклад, в Варшаві в 2003 р. новообраний президент міста замінив усіх підлеглих, незалежно від ступеня їхньої компетентності. Другим важливим питанням, яке не вирішила реформа, є співпраця місцевого самоврядування з приватним сектором (публічно-приватне партнерство). На реалізацію певного проекту частину коштів надає приватний сектор, а частину становлять публічні фінанси, і створюється певна інвестиція. Якби така співпраця мала місце в Польщі, то місцевому самоврядуванню було набагато легше виконувати свої функції, бо на виконання певного завдання не потрібно було б виділяти 100% фінансів з місцевого бюджету, а тільки 50%, а інші 50% – від приватного сектора. Така модель була започаткована в Англії і успішно функціонує в країнах Західної Європи. В Польщі в 2005 р. був прийнятий закон щодо приватно-публічного партнерства, але за три роки після появи цього закону жоден проект не був реалізований. Чиновники побоювалися, що контакти з бізнесом – це корупція, але йшлося про законні інтереси. Те, що працювало в Англії, не запрацювало в Польщі. В 2008 р. цей закон був змінений, його положення були послаблені, але все одно мали місце тільки одиничні інвестиції» [2].

Секретар ради гміни Госцерадув Ярослав Черв вважає, що однією з найважливіших проблем є недостатній рівень фінансування повітів. Повіти мають багато завдань, але не мають грошей на реалізацію тих завдань а також проблемою є велика кількість повітів» [2].

На думку депутата Сейму РП Анни Квечень, завданням реформи була децентралізація влади, і це у певний спосіб вдалося зробити, оскільки багато завдань було передано самоврядуванню, але однією з проблем є те, що ті завдання досить часто передавалися без фінансів. Брак тих фінансових надходжень і є тим недоліком, який реформа не подолала. Не має відповідності між переданими завданнями на місцевому рівні і фінансовими джерелами, а

особливо слабкі, з тої точки зору, повіти. Результатом того є досить відчутна різниця в заможності на трьох рівнях самоврядування.

Депутат Сейму РП Малгожа та Голінська також вказує на проблему розподілу завдань і фінансових коштів: «Я думаю, що найбільшою проблемою є те, що часто місцеве самоврядування отримує певні завдання від держави, але на їхнє виконання не виділяються фінанси в такій квоті, в якій повинні, і тут потрібно коректувати, або в питанні розподілу коштів, або в питанні розподілу завдань» [2].

Староста Щецинецького повіту Кшиштоф Ліс вважає, що суттєвою проблемою є те, що місцеве самоврядування майже не використовує міжгмінні об'єднання: «Можна, насправді, було б багато завдань реалізовувати через міжгмінні об'єднання, бо одна гміна слабка, а об'єднання з 2-3 гмін можуть реалізовувати завдання у сфері, наприклад, освіти, утримання доріг, комунального господарства, але цей проект в Польщі не запрацював, після проведення реформи» [2].

Таким чином, експерти відзначили, що АТР в Польщі деяких проблем не вирішила, більше того – після реформи з'явилися і деякі нові проблеми. Передусім йдеться про відсутність гарантії робочих місць у місцевому самоврядуванні, слабку взаємодію органів місцевого самоврядування з приватним сектором у рамках публічно-приватного партнерства, недостатнє фінансування повітів, нерівномірний розподіл завдань і коштів, а також слабкий рівень діяльності міжгмінних об'єднань.

Отже, за результатами дослідження можна сказати, що гмінна та адміністративно-територіальна реформа відіграли важливу роль у демократизації Польщі та формуванні громадського суспільства. Реформа самоврядування проходила в два етапи: в 1990 році було надано самоврядування на базовому гмінному рівні, а в 1998 році з'явилися наступні рівні самоврядування – повіт і воєводство. Кожен з етапів був надзвичайно важливим і мав певні труднощі, адже все доводилося робити вперше. Вступ Польщі до Європейського Союзу мав велике значення для розвитку самоврядування, передусім в плані отримання нових джерел фінансування, завдяки яким Польщі вдалося оновити свою інфраструктуру. Але саме становлення місцевого самоврядування відбулося завдяки процесу демократизації, а не євроінтеграції. У результаті самоврядного реформування в

Польщі відбулися значні зміни, серед яких найбільш значимими є: поява громадської свідомості, підвищення участі громадян на локальному рівні, надання права обирати і бути обраними, впровадження фінансової незалежності самоврядних одиниць. Попри успішність реформи, мали місце і певні недоліки, яких реформа не змогла подолати або які виникли, внаслідок реформи, серед них нерівномірний розподіл завдань і коштів, фінансова слабкість повітів, слабкий рівень взаємодії гмін на рівні міжгмінних об'єднань, відсутність гарантії робочих місць у місцевому самоврядуванні, слабка взаємодія органів місцевого самоврядування з приватним сектором у рамках публічно-приватного партнерства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Dziobek-Romański J. Samorząd terytorialny w Polsce. Kształtowanie się i ustrój obecny / Jacek Dziobek-Romański. – Sandomierz: Amoryka, 2012. – 264 s.
2. Глибинні інтерв'ю проведені у період квітень-червень 2016 року з провідними польськими експертами у сфері місцевого самоврядування – польськими вченими, депутатами Сейму – представниками Комісії місцевого самоврядування та регіональної політики, представниками місцевого самоврядування Польщі, а саме бурмістрами, старостою та секретарем ради гміни
3. Czyż A. Samorząd terytorialny w państwach Grupy Wyszehradzkiej / Anna Czyż. – Dąbrowa Górnicza, 2010. – 295 s.
4. Lutrzykowski A. Polski samorząd terytorialny. Europejskie standardy i krajowa specyfika / Alfred Lutrzykowski. – Toruń, 2014. – 381 s.
5. Wojnicki J. Europejskie modele samorządu terytorialnego Stan obecny i perspektywy / Jacek Wojnicki. – Warszawa, 2014. – 409 s.

УДК: 323. 2.(477)

Топалова С.О.

Харківський навчально-науковий інститут
ДВНЗ «Університет банківської справи»

ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ОСВІТА ТА ГРОМАДЯНСЬКЕ ВИХОВАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ШКОЛІ: РЕАЛІЗАЦІЯ СТРАТЕГІЇ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ЧИ СИМУЛЯЦІЯ

Розглянуто зміст міжнародних документів, що визначають стратегію політичної і правової освіти, громадянського виховання у демократичних державах. Показані особливості навчального процесу в сучасній українській школі з точки зору його впливу на громадянське виховання школярів. На прикладах із щоденного шкільного життя показано, що політико-правова освіта та громадянське виховання в школі є симуляцією. Сформульовано власне бачення першочергових заходів, необхідних для реального впровадження стратегії громадянського виховання.

Ключові слова: політична і правова освіта, громадянське виховання, нормативна база, демократизація, симуляція.

Топалова С.А.

ПОЛИТИКО-ПРАВОВОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И ГРАЖДАНСКОЕ ВОСПИТАНИЕ В УКРАИНСКОЙ ШКОЛЕ: РЕАЛИЗАЦИЯ СТРАТЕГИИ ДЕМОКРАТИЗАЦИИ ИЛИ СИМУЛЯЦИЯ

Рассмотрено содержание международных документов, которые определяют стратегию политического и правового образования, гражданского воспитания в демократических государствах. Показаны особенности учебного процесса в современной украинской школе с точки зрения его влияния на гражданское воспитание школьников. На примерах из повседневной школьной жизни показано, что гражданское воспитание в школе представляет собой симуляцию. Сформулировано собственное видение первоочередных мер, необходимых для реализации стратегии гражданского воспитания.

Ключевые слова: политическое и правовое образование, гражданское воспитание, нормативная база, демократизация, симуляция.

Topalova S.

POLITICAL AND CIVIL LEGAL EDUCATION AND TRAINING IN UKRAINIAN SCHOOL: THE IMPLEMENTATION OF THE STRATEGY OF DEMOCRATIZATION OR SIMULATION

The international documents defining the strategy of political and legal education, civic education in democratic states are considered. The peculiarities of the educational process in modern Ukrainian school in terms of its impact on the civic education of schoolchildren are shown. The examples of everyday school life demonstrate that the political and legal education as well as the civic education at school are simulation. The author's vision of the prior measures which are necessary for the implementation of the strategy of civic education is presented.

Keywords: political and legal education, civic education, legal framework, democratization, simulation.

Після здобуття незалежності держава Україна задекларувала стратегію демократизації та європейської інтеграції. Побудова демократичної правової держави передбачає формування активістського типу політичної

культури і становлення громадянського суспільства. Це потребує вирішення низки завдань, передусім реформування системи освіти. Згідно з цією стратегією, і досвіду її реалізації іншими країнами, одним із головних векторів має бути виховання суспільства у дусі принципів демократії, формування культури громадянськості, сумісної із демократичним режимом.

Отже інститут освіти, який відповідає за соціалізацію майбутніх громадян, повинен бути орієнтований на формування тієї моделі громадянина, якої потребує стратегічна модель держави. Однак спроби «реформування» системи освіти йдуть у розріз із стандартами та сучасними тенденціями розвитку європейської освіти, суперечать вимогам становлення громадянського суспільства в Україні, унеможливають формування соціокультурного підґрунтя для входження України до спільноти цивілізованих держав. Система освіти не залучена до процесу громадянської та політичної соціалізації члена суспільства, а система вищої освіти – до виховання національної еліти, що володіє не лише високим професіоналізмом, але й громадянськими якостями, необхідними для виконання місії еліти у кожній галузі. За збереження таких тенденцій ми не зможемо подолати труднощів становлення демократії та реалізувати стратегію європейської інтеграції.

Проблемам політико-правової освіти, громадянського виховання та політичної соціалізації приділяється увага у роботах Г. Алмонда, С. Верби, Е. Даусона, Р. Зигеля, Д. Істона, П. Шарана, Р. Гесса, Г. Хаймена. Низка праць українських науковців присвячена осмисленню переорієнтації громадянського виховання у сучасних умовах. Серед таких слід відмітити праці В. Бебика, В. Андрущенка, С. Рябова, В. Лісового, С. Макеева, А. Надточія, Ю. Паханова, П. Сергієнка, І. Кресіної, О. Стегнія та інших.

Декларування владою стратегії демократизації та намірів щодо здійснення системних реформ, усвідомлення науковцями-гуманітаріями необхідності впровадження багаторівневої політико-правової освіти та тотального громадянського виховання не означає, що процес уже розпочався. Більшість українських громадян мають викривлене уявлення про демократію, абсолютно не розуміють її базових принципів, не усвідомлюють суті своєї владної суб'єктності. Демократія, як зазначає Г. Р. Баум, потребує громадян, здатних до раціонального політичного мислення і дій, із великим запасом політичних знань, на основі яких громадяни можуть орієнтуватися і обґрунтовано діяти [1, с. 4]. Однак у старшого покоління здатність до раціонального політичного мислення і бажання обґрунтовано діяти викорінювались десятиліттями, а молодь цих

знань і досвіду не отримує досі. Тому демократія не стає зрозумілою для громадян і підтримуваною ними, як наслідок, не може бути життєздатною. Отже, кардинальна зміна світогляду, системи цінностей і способу мислення суспільства є необхідною умовою для того, щоб демократичні зрушення стали реальністю. Ключову роль у процесі трансформації свідомості суспільства, виховання культури громадянськості, сумісної із демократичним режимом, має відігравати держава, яка розробляє стратегію політичного розвитку та визначає головні вектори її реалізації та освіта, як один із головних соціальних інститутів, що відповідає за формування рис громадянина, яких потребує стратегічно визначена модель держави. Отже, метою цієї статті є аналіз нормативної бази політико-правової освіти та громадянського виховання в країнах ЄС та в Україні, виявлення особливостей шкільного етапу громадянської соціалізації.

Реалізація стратегії демократизації та європейської інтеграції, очевидно, передбачає масштабну роботу над адаптацією вітчизняної нормативної бази до європейської, зокрема і стосовно громадянського виховання, а також, забезпечення впровадження відповідного вектора гуманітарної політики через систему освіти. У рекомендації державам-членам Ради Європи №R (85) державам ЄС рекомендовано здійснити заходи у напрямку посилення програм підготовки і навчання у галузі прав людини, сприяти соціальній активності і наданню технічної допомоги у галузі прав людини, сприяти посиленню ролі громадянського суспільства у справі дотримання і захисту прав людини. У Декларації і програмі виховання громадян у дусі демократії зазначається, що глави держав і урядів постановили ініціювати освіту для демократичного громадянства з метою підвищення усвідомлення громадянами своїх прав і обов'язків у демократичному суспільстві. Виховання громадян у дусі демократії трактується як таке, що є справою всього життя і являє собою процес, що передбачає безпосередню участь у ньому кожного і розвивається у різних умовах: у сім'ї, у навчальних закладах, на робочому місці, у рамках професійних, політичних і неурядових організацій, у місцевих общинах, при проведенні дозвілля та культурних заходів. Комітет міністрів Ради Європи закликає держави зробити виховання громадян у дусі демократії найважливішим компонентом усіх політичних програм і

практичних дій, що стосуються сфери освіти, професійної підготовки, культури і молоді. Генеральна Асамблея ООН визнала, що освіта, підготовка кадрів та інформування громадськості в області прав людини є вкрай важливими для встановлення стабільних і гармонійних відносин між різними спільнотами, терпимості і миру. Всесвітня конференція з прав людини закликає всі держави і заклади включати питання прав людини, демократії та законності у навчальні програми всіх навчальних закладів. У звіті ЮНЕСКО про освіту у XXI столітті зазначено, що в основі її освітньої концепції, яка має бути у центрі уваги систем освіти, лежать права людини. Згідно з рішеннями, прийнятими європейськими міністрами на зустрічі у Бухаресті, мета і завдання молодіжної політики Ради Європи включають: розробку проектів з виховання громадянськості, які дозволять швидко та ефективно залучати молодь до життя суспільства; проведення на місцевому та європейському рівнях комплексної, інтегрованої та послідовної молодіжної політики, основаної на принципах Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод та Європейської соціальної хартії.

Як бачимо, стратегія гуманітаризації освіти, посилення уваги до проблем громадянського виховання є не лише європейською, а й світовою. То ж Україна, що декларує відданість «європейським цінностям», але має доволі слабкі демократичні традиції, пережила тоталітарний режим, інформаційну експансію «руського мира» та захищається від військової агресії, має не лише забезпечити відповідність вітчизняної нормативної бази європейській, але й приділяти значно більше уваги практичному розв'язанню цієї проблеми з огляду на низку вищезгаданих обставин.

В Україні маємо ситуацію, за якої нормативна база для системної політико-правової освіти та громадянського виховання відсутня. Усвідомлення необхідності відповідної державної політики присутнє лише на рівні наукових публікацій. У листопаді 2012 р. був презентований проект концепції громадянського виховання [2]. Окремі згадки про громадянське виховання є у концепції національно-патріотичного виховання [3], однак тут не розкриваються ні його суть і завдання, ні зв'язок із національно-патріотичним. Представники «демократичних політичних сил», що прийшли до влади у 2014-15 рр. під гаслами

здійснення системних реформ та європейської інтеграції і заявили про наміри щодо розробки національної програми гуманітарного розвитку, не поставили на порядок денний проблему виховання громадян в дусі демократії і адаптації до європейського політико-культурного середовища. Відсутність програми, реальних намірів її розробляти та реалізувати у носіїв влади, подальше знищення гуманітарної складової освіти у процесі «освітніх реформ» вказує на декларативний характер стратегії демократизації.

Як показує вивчення системи громадянського виховання у різних країнах, процес набуття політичних знань та формування культури громадянськості є поетапним. У школах запроваджені спеціальні дисципліни: у німецьких гімназіях – «політика»; у французьких ліцеях – «громадянознавство»; у японських школах – «особлива діяльність» та «громадянознавство»; у британських – «права і обов'язки громадянина» та «керівний курс» [4]. Зміст спеціальних дисциплін доповнюється низкою тем із суміжних. У процесі вивчення соціальних, історичних, правових дисциплін учні засвоюють не лише зміст понять «індивід», «особистість», «громадянин», «політика», «влада», «державна», «право», «свобода», «закон» та ін., але й встановлюють зв'язки та залежності між ними: особистість – свобода – інтереси – право – закон – влада; соціальні спільноти – соціальні інтереси – соціальна справедливість – ідеологія – держава та ін. Головна увага акцентується не просто на набутті теоретичних знань, а на формуванні демократичних потреб, засвоєнні механізмів і процедур, що визначають характер участі громадян у процесі реалізації цих потреб та інтересів.

Таким чином, вже на етапі шкільної освіти відбувається не лише засвоєння змісту понять, але й закладається розуміння того, що вони означають і де вони знаходять застосування у реальному житті. Всі питання повсякденного шкільного життя вирішуються адміністрацією і вчителями, учнями і батьками на партнерських засадах. Окрім системи учнівського самоврядування, яка за базовими параметрами відтворює «дорослі» установи і виборчі процедури, є відповідальною за вирішення усіх питань шкільного життя, учні залучаються до розробки муніципальних проектів, беруть участь у проведенні соціологічних досліджень на шкільному та місцевому рівні, тим самим стають активними учасниками життя

громади і на власному досвіді пізнають не лише суть проблем, але й вчать їх вирішувати на основі базових принципів і правових норм. Водночас школярі вчать аналізувати ті можливості, які дає діюча нормативна база для вирішення проблеми. До етапу професійної освіти випускники підходять із сформованими базовими уявленнями про суспільство, в якому живуть, та соціальні інститути, що його представляють, а також із певним досвідом участі у їх роботі.

Стан громадянської свідомості студентів-першокурсників, проблеми шкільного життя та способи їх вирішення змусили звернутися до теоретичних і практичних аспектів громадянської соціалізації в українській школі. Теоретичні аспекти забезпечуються викладанням дисциплін «Я у світі», «Я і Україна», «Правознавство». Дві перші, що викладаються у початковій школі, за різними програми змінюють одна одну, не орієнтовані саме на політичну освіту і громадянське виховання. Програма дисципліни «Я у світі» містить лише дві теми, які дають доволі поверхнєве уявлення про суть прав і обов'язків, про правопорушення [5]. Заслугує на увагу і зміст навчального матеріалу. Наприклад, у оповіданні «Наказ дітям» говориться: «Справжня свобода сина й дочки – бути слухняними дітьми. Підкорення волі батьків – перша школа громадянського виховання. Якщо не навчишся підкорятися волі батьків, не зможеш стати стійким, мужнім громадянином [6, с. 117]. Очевидно, на думку авторів, що посилаються на В.Сухомлинського, громадянське виховання має здійснюватися в дусі патерналізму. «Стійкі і мужні громадяни» будуть готові підкорятися волі правителя, і саме у цьому полягатиме їхня свобода. Аналіз низки інших навчальних оповідань показує, що у авторів підручників свобода не асоціюється із можливістю і правом вибору.

У старшій школі викладається курс «Правознавство». У програмі ставляться завдання стосовно «...усвідомлення школярами тісного зв'язку між правовими знаннями і суспільними відносинами; ...виховання учнів у дусі прав людини, поваги до людської гідності, розуміння зв'язку між правами і обов'язками людини і громадянина ...» [7]. Аналіз програми, розрахованої на два роки, дає підстави для висновку про те, що результатом вивчення дисципліни мають бути достатньо ґрунтовні базові знання у галузі політики й права.

Досвід демонструє абсолютно протилежне. Контроль вхідного рівня знань з «Правознавства», який щорічно проводиться викладачами кафедри соціально-гуманітарних дисциплін у ХННІ ДВНЗ «УБС» свідчить про фактично нульовий рівень правових знань у першокурсників. У процесі викладання дисциплін «Соціологія» та «Політологія» виявляється абсолютна відсутність елементарної шкільної бази знань, на які можна було б спиратися. Очевидною є явна невідповідність між визначеними програмою завданнями та результатом реалізації цих завдань. Першокурсники без будь-яких сумнівів вважають, що у школі головним є директор, а у державі – президент чи прем'єр-міністр. На запитання про можливі шляхи впливу на владу та про засоби захисту від свавілля влади, у кращому випадку звучить відповідь: «Іти на мітинги та акції протесту, а найчастіше – «А що ми можемо зробити?». Це є яскравим свідченням відсутності знань і закладеного у школі фундаменту патріархально-підданського типу політичної культури.

Практичний бік справи виглядає ще гірше. Навіть фрагментарні знання цілком заперечуються у повсякденному спілкуванні вчителів і учнів. Школа сьогодні ще дуже далека від того, щоб стати інститутом громадянського суспільства. Вона залишається закладом, відповідальним за впровадження «homo sovieticus» у мозок нових поколінь. Проілюструємо на кількох прикладах. Звичайним явищем шкільного життя є візити депутатів на свята першого та останнього дзвоника, на різноманітні шкільні заходи, що часто цілеспрямовано готуються з приводу такого візиту. Звичайно, депутат приходить із «подарунком» школі, стає головною персоною на заході, саме перед ним необхідно найкраще продемонструвати таланти школярів. І вересня першокласникам вручаються щоденники із портретом міського голови Харкова, а на новорічні свята – набори цукерок від міського голови. Іноді школярі відвідують виставу у театрі чи атракціони у парку, теж як подарунок. Таким чином, з початкових класів школярі сприймають культ носіїв влади як нормальне явище, вчать бути вдячними їм за «подарунки». «Подарунки» не викликають жодних запитань про джерела їх фінансування і також виглядають як норма життя. Таким чином, діти вчать вважати відверту корупцію подарунками. Носії влади не сприймаються ними як люди, що мають

працювати на своїх посадах для забезпечення коштами шкільних потреб, як партнери у комунікації і вирішенні проблем. Згодом «вихований громадянин» раз на 5 років отримує від влади перед виборами «компенсацію заощаджень», святковий продуктивний набір, також сприймаючи це як нормальне явище. Таким чином, хабарі від влади, подані дітям у привабливій обгортці, згодом стають атрибутом дорослого життя.

Формально у кожній школі функціонує шкільна рада як орган самоврядування. У «Положенні про раду загальноосвітнього навчального закладу» зазначається, що метою діяльності ради є: «Сприяння демократизації і гуманізації навчально-виховного процесу; формування демократичного стилю управління навчальним закладом; розширення колегіальних форм управління навчальним закладом; підвищення ролі громадськості у вирішенні питань, пов'язаних з організацією навчально-виховного процесу» [8]. Одним із ключових завдань визначено «набуття учнями соціального досвіду». Аналіз змісту «Положення...» дає всі підстави розглядати раду як представницький орган, діяльність якого сприяє перетворенню школи на інститут громадянського суспільства із усіма атрибутами демократичного управління. Спостереження за реаліями повсякденного життя та спілкування зі студентами-першокурсниками (6 академічних груп, де представлені мешканці різних областей, що дає можливість говорити про репрезентативність), зокрема, при вивченні теми «Соціологія освіти», наводить на протилежні висновки. Жоден із студентів не згадав про раду як про орган самоуправління. Тільки близько 3% з усіх першокурсників сказали, що в їхній школі за участю ради вирішувались окремі питання, і директор сприяв розвитку учнівського самоврядування. То ж єдиний соціальний досвід, якого набувають учні – досвід підкорення.

Доповнює картину «громадянської соціалізації» реальний підхід до вирішення проблем повсякденного шкільного життя, характер вимог, що ставляться до учнів та аргументація, що має стимулювати їхнє виконання. Вимоги підготувати роботи на конкурси чи виставки часто супроводжуються аргументами про незадовільні підсумкові оцінки у разі відмови від участі. Вимоги носити чорно-білу шкільну форму аргументуються посиленнями на неіснуючі положення статуту школи. Вимоги до всіх учнів класу завести зошити з однаковими

обкладинками, без картинок, мають аргумент: «Так сказала Марія Іванівна». Вимоги вимикати світло у класах всупереч нормативним документам щодо санітарного стану приміщень і охорони прав дітей, а також погодним умовам, що не забезпечують нормального освітлення, аргументуються необхідністю економії. На природні запитання про те, чому вимоги, які ставляться до учнів одного класу не поширюються на учнів інших класів слідує відповідь, що вчителів не цікавлять вимоги до учнів інших класів чи відсутність подібних вимог у інших школах. Витяги із міжнародних документів про права дитини, стенди із якими прикрашають шкільні холи, дуже мало впливають на стиль спілкування між вчителем і учнем. Так у реальному житті на першому етапі громадянської соціалізації у дітей формується переконання у тому, що норми права, про які іноді згадується при вивченні окремих шкільних предметів, не мають відношення до реального життя. То ж і орієнтуватися на ці норми вони не вчаться.

Фундамент для толерантного ставлення до «вибіркового правосуддя», для тотальної симуляції в усіх сферах діяльності також закладається у школі. Якщо учень прогуляв урок із власної ініціативи, до нього застосовуються відповідні санкції. Якщо ж під час уроків учні кількох класів з дозволу адміністрації зайняті переглядом фільму, за який потрібно заплатити 30-35 грн., або займаються підготовкою концерту до зустрічі з депутатом, очевидно, ні у свідомості адміністрації і вчителів, ні у свідомості учнів це не асоціюється із правопорушенням, тим більше із його корупційною складовою. Відкриті уроки, що періодично проводяться вчителями, стають для учнів першим і реальним усвідомленням різниці між тим, що є і тим, що потрібно продемонструвати для публіки. Процес підготовки до такого заходу часто нагадує дресирування із розподілом ролей і заготовлених відповідей, репетиціями окремих фрагментів, до речі, за рахунок інших уроків. То ж із раннього віку учні готуються до того, щоб сприймати симулятивні дії влади з розв'язання проблем як дійсні, бути глядачем у політичному театрі.

Отже, реалії повсякденного шкільного життя сьогодні визначаються культом носіїв влади різних рівнів; використанням важелів примусу для формування підданського, а не партнерського типу відносин між носієм влади (представником адміністрації, вчителем) та учнем; застосуванням протиправ-

ного примусу для «забезпечення дисципліни», поряд із нехтуванням іншими нормами, які є обов'язковими; пристосуванням школи, учнів і батьків до несприятливих умов; примусом до пристосування, суб'єктом якого є школа, а об'єктом – учні та батьки. Усе це закладає в свідомості учнів фундамент активної форми несвободи та психології виживання. Сучасна школа виховує не громадянина держави, а вірнопідданого для влади. Внаслідок загального зниження рівня якості шкільної освіти, відсутності у її структурі спеціальних політико-освітніх та громадянсько-освітніх дисциплін, неможливості застосовувати навіть наявні фрагментарні знання у шкільному середовищі цей етап соціалізації у наших реаліях виглядає не просто втраченим, а має явні негативні результати. Якщо у європейських університетах подальша громадянська соціалізація відбувається шляхом зміцнення фундаменту, закладеного школою, то перед українськими викладачами-гуманітаріями спершу постає проблема викорінення тих рис свідомості, що протягом шкільних років сформували «*homo sovieticus*». Але ресурси для цього фактично відсутні.

Отже, політико-правова освіта та громадянське виховання в Україні є типовим симулякром, у якому кожен може бачити бажані для себе складові. Заяви представників влади про те, що ми є носіями «європейських цінностей» та захищаємо ці цінності в умовах агресії, значна кількість публікацій з проблем громадянського виховання у педагогічних виданнях та викладених у мережу ІНТЕРНЕТ сценаріїв шкільних заходів з правового виховання, нормативні положення з питань шкільного самоврядування та успіхи у його впровадженні, що є темою виступів на конференціях – усе це створює враження масштабної роботи, спрямованої на виховання громадянина демократичної держави. Відсутність реальних кроків з боку держави у вигляді розробки відповідної стратегії та хоча б впровадження відповідних дисциплін, як першого кроку на шляху її реалізації, вказує на нерозуміння владою проблеми, або ж на активне небажання її розуміти. У школі не створені умови для застосування у реальному житті навіть тих фрагментарних знань, які учні можуть отримати. Політико-правова безграмотність освітян, які самі виховані у дусі «*homo sovieticus*», відтворюється ними у

майбутніх поколіннях. Завдяки цьому розрив між базисним і модальним типом особистості в українському суспільстві не зменшується.

Для вирішення цієї проблеми необхідно декілька передумов. 1. Визначити стратегію виховання громадянина та впроваджувати її через систему освіти й інші соціальні інститути – справа держави. У жодному випадку держава не може відмежуватись від політичної освіти і виховання громадян у дусі визначеної стратегії розвитку суспільства чи делегувати закладам освіти повноваження вирішувати, потрібно чи не потрібно вчити і виховувати та як це робити. То ж держава має розробити таку стратегію і визначити шляхи її реалізації. 2. Здійснювати постійний тиск на державу та брати безпосередню участь у розробці і впровадженні такої стратегії мають інтелектуали-гуманітарії, усвідомлюючи власні професійні обов'язки, елітарну та соціальну місію. 3. Ключовим стратегічним вектором має стати тотальна політико-правова та громадянська освіта вчителів і викладачів, доповнена запровадженням реальних механізмів самоврядування у навчальних закладах та контролю за дотриманням прав тих, хто прийшов отримувати освітні послуги

ЛІТЕРАТУРА

1. Baum, Gerhart Rudolf: Politische Bildung in der Demokratie: Zur Situation der politischen Bildung in der Schule / Gerhart Rudolf Baum. – Bonn, 1982. – 179 s.
2. Проект Концепції громадянської освіти та виховання в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: old.mon.gov.ua/img/zstored/files/doc_30112012.do.
3. Нормативні документи з питань нац.-патр. виховання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uon.cg.gov.ua/index.php?id=12515&tp=1&pg=>
4. Джуринский, А. Н. Поликультурное воспитание в современном мире / А. Н. Джуринский. – М.: Владос, 2002. – 256 с.
5. Програма дисципліни «Я у світі» 3-4 клас [Електронний ресурс]. – Режим доступу: bhv-osvita.com/Navch...1.../ya_u_sv_1-4.pdf
6. Основи здоров'я: підруч. для 5-го кл. загальноосвіт. навч. закладів / Т.С.Бойченко, С.В.Василенко, Н.І.Гущина та ін. – К.: Генеза, 2013. – 208 с.
7. Навчальна програма з правознавства – Освіта.UA [Електронний ресурс]. – Режим доступу: osvita.ua/doc/files/news/309/30993/29.doc
8. Положення про раду загальноосвітнього навчального ... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: n-osvita.com.ua/.../polozhennya-pro-radu-zagal

ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ

УДК 327 (470)(075.8)

Крисенко О.В.

Харківський національний
університет ім. В.Н. Каразіна

ВПЛИВ І ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ІНТЕРЕСИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ В РЕГІОНІ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Розглядаються передумови формування зовнішньої політики Російської Федерації щодо регіону Східної Європи. Аналізуються поточні форми зовнішньої політики Російської Федерації по відношенню до регіону Східної Європи. Систематизуються та обґрунтовуються інструменти і ресурси зовнішньополітичного та геостратегічного впливів Російської Федерації в регіоні Східної Європи.

Ключові слова: Східна Європа, зовнішня політика, геополітика, Російська Федерація, політичний вплив.

Крысенко А.В.

ВЛИЯНИЕ И ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКИЕ ИНТЕРЕСЫ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ В РЕГИОНЕ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

Рассматриваются предпосылки формирования внешней политики Российской Федерации в отношении региона Восточной Европы. Анализируются текущие формы внешней политики Российской Федерации в отношении региона Восточной Европы. Систематизируются и обосновываются инструменты и ресурсы внешнеполитического и геостратегического влияния Российской Федерации в отношении региона Восточной Европы.

Ключевые слова: Восточная Европа, внешняя политика, геополитика, Российская Федерация, политическое влияние.

Krysenko O.

THE IMPACT AND FOREIGN POLICY INTERESTS OF THE RUSSIAN FEDERATION IN EASTERN EUROPE

Preconditions of foreign policy of the Russian Federation formation in relation to the Eastern European region are examined. The current forms of foreign policy of the Russian Federation in relation to the Eastern European region are analyzed. Tools and resources of foreign policy and geo-strategic influence of the Russian Federation in relation to the Eastern European region are systematized and substantiated.

Keywords: Eastern Europe, foreign policy, geopolitics, Russian Federation, political influence.

Осмилення сучасної зовнішньополітичної та геополітичної динаміки в регіоні Східної Європи є неможливим без аналізу 1) актуалізації російського впливу на країни Регіону та 2) певної трансформації «східноєвропейської політики» Російської Федерації в період після окупації нею окремих територій України. Спроби розглянути ці аспекти зовнішньої політики

Російської Федерації на сучасному етапі її реалізації є спорадичними та здебільшого розглядаються російськими дослідниками: А. Зубовим, Д. Треніним, Д. Травніним, Ф. Лукьяновим, С. Карагановим та ін. Останнє робить «російський погляд» на «політику Путіна» до певної міри залежним від рівня ідеологічного сприйняття політично-імперської матриці сучасного політичного порядку денного в системі керівних органів та інститутів влади в Росії. Серед українських дослідників нинішня

«східноєвропейська політика» Російської Федерації не є актуалізованим предметом дослідження, а спроби дослідити окремі її фрагменти носять здебільшого хаотичний характер. Мета статті – схематично розглянути східноєвропейську політику Російської Федерації як самостійний напрямок геополітичної експансії, що ґрунтується на комплексі зовнішньополітичних інтересів та механізмів впливу.

1. Передумови зовнішньої політики Росії щодо регіону Східної Європи.

За своєю феноменологією «Східна Європа» є типовим комплексним поняттям, зануреним у географічне, цивілізаційне, геокультурне, символічне та інші контексти інтрепретції. Країнова композиція цього регіону традиційно є досить гнучкою і залежить від історичної кон'юнктури і зовнішньої по відношенню до «пасивного регіону» геополітичної суб'єктності. Існують різні підходи до набору країн, що інтерпретаційно потрапляють в «Східну Європу» (класифікація ООН, національні географічні традиції, екстраполяція політичної спільноти ЄС на європейську географію – «східна політика ЄС», «Східне партнерство» та ін.).

Варто зазначити, що конструювання або винайдення Східної Європи багато в чому, на думку Л. Вульфа, натхненного концептуальними побудовами Е. Саїда [1], «Східна Європа» є продукт «орієнтальної уяви» європейських інтелектуалів і являє собою конституюваного «іншого» в процесі формування власного образу цивілізованої західної Європи [2]. Якщо заглибитися в інтерпретацію конструктів символічного розшарування та домінування, то логічним буде дійти висновків про те, що символічна географія регіону до певної міри є токсичною, а саме усвідомлене перебування в «Східній Європі», в певному сенсі, є цивілізаційним «прокляттям» в структурі політичного порядку європейського Модерна. Фактично перебуваючи в матриці Східної Європи, суб'єкт повинен репрезентувати свою європейськість, доводити рівень власної європейськості до рівня нормативної європейськості.

Особливу інституційну специфіку представляє національне будівництво в державах регіону «Східної Європи». Історичне різноманіття державних форм і практик, а також їхня геополітична динаміка в Східній Європі поглиналися і редукувалися імперським ландшафтом (XIX-XXI ст.). Більшість держав на сході Європи були

приречені на включення в імперське державне будівництво – Російська імперія Романових, Австро-угорська імперія Габсбургів, Оттоманська Імперія та, в пізній стадії регіонального розвитку, геополітичний контроль Радянського Союзу над Східною Європою. Варто зазначити, що імперії як структури геополітики і біополітики є більшою мірою структури владнополітичного простору, що здебільшого відтворюються на організації насильства і грабежу, ніж концентрації свободи та інновацій. Відповідно до концепцій С. Роккана і Ч. Тіллі, саме відмінний від західної Європи історичний досвід державного будівництва та імперсько-територіальні форми організації простору Східної Європи визначили інверсії національного і державного розвитку країн і націй у цьому регіоні в XIX-XX століттях [див., наприклад, 3].

Водночас геополітична морфологія і міфологія Східної Європи являють собою й історичну пастку, в певному сенсі це пастка «балканізації» Східної Європи (категорія, що узагальнена Р. Коллінзом [4]). Специфіка геополітичних і геокультурних конфліктів у Східній Європі полягає у тому, що вони виникають, відбуваються та розвиваються в антропологічному просторі порубіжжя (прикордоння). Цей простір (або мозаїка просторів) являє собою фронтірну, в цивілізаційному сенсі, «територію поміж колективним Заходом і історичною Росією (можливо, в майбутньому, Російсько-китайський союз) [див. 5; 6]. У класичному геополітичному сенсі, порубіжність (не варто плутати з маргінальністю та периферійністю) Східної Європи добре ілюструє концепція Хартленда, що була запропонована Х. Маккіндером та узагальнюється геополітичною формулою – контроль над Східною Європою дає контроль над Хартлендом; контроль над Хартлендом дає контроль над Світовим островом (тобто Євразією та Африкою); контроль над Світовим островом дає контроль над світом [див. 7].

В історичній ретроспективі соціокультурна і соціоантропологічна специфіка (матриця) «російського погляду» на Східну Європу багато в чому визначає проєкцію сучасного «східноєвропейського порядку» в російській зовнішній політиці. Можна стверджувати, що Росія ніколи не мала адекватної східноєвропейської політики, що і, в кінцевому рахунку, зумовлювало традиційну конфліктність і експансивність російського впливу в цьому регіоні. Знаходячись під впливом імперської

інституційної (владно-політичної) матриці, масова і колективна свідомість російського суспільства конструюється російськими медіа-структурами в фарватері уявного міжелітного консенсусу (російські еліти – західні еліти – східноєвропейські еліти). Східна Європа в російській повсякденності використовується для конструювання зовнішнього іншого/чужого. Багато в чому російська історична пам'ять про Східну Європу – це конструкційна редукція до імперського/радянського минулого, або до раціонально обмеженого особистого досвіду. Така соціокультурна специфіка виражається у генерованій в середовищі східноєвропейських інтелектуалів формул: «Російський лібералізм закінчується на національному питанні» або питаннях національної самопрезентації Східної Європи (на українському питанні, польському питанні, «прибалтійських питаннях» і т.д.). За своєю геокультурною суттю ця специфіка є складовою російського імперіалізму в Східній Європі. Цей імперіалізм висловлювався та «вів діалог» своєю концептуально-політичною мовою реальної політики (геополітики) і наразі продовжує відтворюватися в синкретичному історичному симбіозі військових доктрин і політичних концепцій російської апропріації Східної Європи: «Західні окраїни російської імперії»; «Близьке зарубіжжя»; «Пострадянський євросхід»; «Панславізм»/«Східнослов'янське православ'я» «Руський мир»; «Співвітчизники» та ін.

2. Поточні форми зовнішньої політики по відношенню до регіону Східної Європи.

Зазначимо, що попри високий рівень конфліктності між Російською Федерацією та східноєвропейськими країнами, російська політика щодо регіону Східної Європи (як окрема або відособлена частина зовнішньої політики) на сучасному етапі є реактивною і інерційною стосовно «західного впливу в Східній Європі». Як демонструє політична практика, багато в чому ця «політика» не так «Велика гра» з Заходом за вплив над цим регіоном, як здебільшого – пошук/конструювання власних інтересів. Стратегічні інтереси і стратегічна поведінка Росії в регіоні Східної Європи продовжують залишатися в парадигмі геополітичного реалізму (серед іншого варто згадати, 1) «доктрина вето» щодо розширення НАТО «на схід»; 2) питання геополітичного домінування на просторі своїх колишніх «територій»; 3) Східна Європа як ресурс для

«діалогу» з Заходом; контроль над простором регіону для контролю над транзитом на Захід; 4) контроль над Східною Європою для контролю над політичними процесами всередині ЄС / НАТО; перспективний простір / трамплін для експансії російських бізнес-груп в Європу та ін.).

Зовнішня політика РФ на сучасному етапі є безумовною реалізацією «політики Путіна» (що, не завжди ґрунтується на діалозі/консенсусі російських еліт) й значною мірою спрямована на пошук військово-силового і політичного балансу/протистояння Заходу і Росії (антиамериканізм, «європейський інфантілізм» і опора на «духовні скріпи»). Росія як регіональна наддержава, в особі В.Путіна та владного політичного пулу, зосереджена на конструюванні «зон впливу» і територій пріоритетного контролю в регіоні Східної Європи. За своєю суттю, «політика Путіна» це побудова радіальних зон впливу, де територіальна близькість до російських кордонів прямо пропорційна силі російського впливу або контролю (а, відповідно, і обсягам державних ресурсів, які Росія здатна залучити для їх реалізації). Контроль над простором Східної Європи в російській доктрині взаємного стримування (НАТО vs ОДКБ) в певному сенсі являє собою для путінської Росії «боротьбу за радянську спадщину» і інструмент для реінтеграції пострадянських територій, виправлення «геополітичної катастрофи ХХ ст.».

Варто зазначити, що фактично починаючи з самого розпаду Радянського Союзу і утворення СНД, починають оформлюватися прямі та опосередковані стратегії російського контролю (впливу) над регіоном/державами Східної Європи. Базовою стратегією є *військова стратегія*: військовий мілітаризм, концепція керованих криз і обмеженої військової експансії (Молдова, Грузія, Україна і наступні). А також впроваджуються не менш «жорсткі стратегії»: *енергетична стратегія*: «батіг та пряник» для транзитерів і споживачів; *економічна стратегія*: вимушена кооперація і поглинання, бізнес-експансія; *геокультурна стратегія*: «кордони руського світу проходять по кордонах вживання російської мови», «канонічне православ'я», «контроль над елітою/виховання проросійської еліти», «медіа-експансія» («Russia Today», «Россия 24» та ін.). *геополітична стратегія*: побудова/просування проросійських інтеграційних проектів на просторі Східної Європи (ЄЄП, МС, ЄврАзЕС, СНД та ін.). Стосовно кожної з окремих країн Східної Європи

Росія традиційно обирає ексклюзивний набір стратегій і інструментів впливу і контролю, а також обсяг і набір ресурсів для їх успішної та довготривалої реалізації.

3. Інструменти і ресурси впливу Росії в регіоні Східної Європи.

1. *Державно-олігархічне партнерство як інструмент російського впливу* являє собою досить малодосліджений феномен, однак, як показує політична практика російські олігархи і російська держава «діють в унісон» у зовнішній політиці, а російський бізнес часто-густо виконує функцію рушійної сили та засобу геополітичного контролю/ зовнішнього впливу.

2. *Загроза військової експансії на території держав регіону Східної Європи* є безвідмовний інструмент впливу на політику держав, ослаблених військовими конфліктами (за участю Росії). Альтернативою цієї загрози служить пропозиція «від якої окремі країни не здатні відмовитися» – військовий і політичний патронат (в т.ч. за допомогою «ядерної парасольки») над окремими країнами, в першу чергу, над Білоруссю та Вірменією.

3. *Конструювання і реактуалізація територіальних суперечок і претензій* (делімітація і демаркація кордонів, територіальна окупація, незаконна анексія та ін.). Досить новим елементом цього напрямку є: «паспортизація меншин» на суверенних територіях держав регіону, а також інспірація пошуку «друзів Росії» або винайдення співвітчизників (підтримка лояльних політичних сил/персоналій/бізнесів у державах Європи (в першу чергу, пострадянської Східної Європи).

4. *Інформаційна політика, політичний лобізм і громадська дипломатія*. Історична політика і коммеморація як боротьба «за справжню історію» або спроби «не дати переписати історію», але в дійсності це стратегії міфологізації спільної східноєвропейської історії, що ставлять на меті реставрувати консервативний російсько-імперський і радянський погляди на простір Східної Європи (як в науковій історіографії, так і в повсякденній феноменології).

5. *Економічний, транзитно-транспортний і енергетичний шантаж*. Економічні системи країн Східної Європи (особливо пострадянської Східної Європи) перебувають в транзитному стані розвитку й значною мірою через власну інституційну слабкість та несталість залежать від режиму сприяння/санкцій Російської Федерації. Розхитування

економічної стабільності української економіки в 2013-2014 рр., було фактором, за рівнем негативних наслідків, близьким до військової агресії.

6. *Проросійський організований криміналітет*. Зрощування кримінальних структур із інститутами держави та проникнення кримінальних неформальних практик у правоохоронну систему роблять організований криміналітет одним із стрижневих засобів впливу на країни Східної Європи. ФСБ дуже активно використовує експансію груп організованого криміналітету в разі необхідності дестабілізації внутрішньополітичної ситуації в державах Східної Європи або створенні сприятливого фону для ослаблення суспільнодержавних інститутів зазначених країн.

Висновки.

Ресурсний набір впливу Росії в регіоні/окремих державах Східної Європи досить серйозно звужився впродовж пострадянської історії. Російське домінування втратило статус політичної, економічної та культурної «модернізації» регіону Східної Європи, а інтеграційні проекти за участю Росії втратили значну частину привабливості і престижу (за винятком тих проектів, які пов'язані з доступом на товарні та сировинні російські ринки). Частина держав зазначеного регіону інтегрувалися в ЄС і НАТО, що практично наразі нівелювало більшу частину стратегій і інструментів російського впливу. Для держав, які продовжують перебувати в транзитно-прикордонному стані Російська Федерація використовує стратегії «обмеженого військового втручання» («гібридна війна» – Молдова, Азербайджан, Грузія, Україна та стратегії патронату «нерівноправних відносин» – Білорусь, Вірменія.

Специфіка російського впливу в окремих державах Східної Європи багато в чому є ексклюзивною і історично зумовленою успішним історичним досвідом територіальної експансії та кооптації еліт. Ресурсні та дипломатичні межі російського впливу в регіоні Східної Європи особливо чітко позначилися після військової агресії проти України в 2014 р. (незаконна анексія Криму та окупація окремих районів Донбасу). Водночас варто зазначити, що ключовим фактором і ресурсом російського впливу в східноєвропейській політиці залишається особисто Володимир Путін і проблеми «слабкої прогнозованості» цього чинника

зовнішньої політики. Саме це питання стримує середньострокове та довгострокове прогнозування подальшого розвитку та трансформації російського впливу і зовнішньої політики в Східній Європі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Саїд Е.В. Орієнталізм / Едвард В. Саїд; пер. з англ. В. Шовкун. – К.: Основи, 2001. – 511 с.
2. Вулф Л. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / Ларі Вулф; пер. з англ. С. Біленького. – К: Вид-во Часопис «Критика», 2009. – 592 с.
3. Tilly C. Stein Rokkan's Conceptual Map Of Europe / C. Tilly; Center for Research on Social Organization University of Michigan. – CRSO Working Paper. – No.229. – 23 p.

4. Коллинз Р.«Балканизация» или «американизация»: геополитическая теория этнических изменений / Р. Коллинз // Логос. – 2005. – № 1(46). – С. 19-64.
5. Krysenko O. Borderland of Central Eastern Europe in World-System Perspective / O.V. Krysenko // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. праць. – 2011. – Вип. 102. Ч. 2. – С. 99-104.
6. Крысенко А.В. Перспективы концептуализации пограничья Центрально-Восточной Европы: взгляд из Украины / А.В. Крысенко // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 103. Ч. 2. – С. 29-31.
7. Маккиндер Х.Дж. Демократические идеалы и реальность / Х.Дж. Маккиндер // Маккиндер Х. Дж. – Полис. Политические исследования. – №2. – 2011. – С. 134-144.

УДК 321.011

Гайко О.С.

Харківський національний
університет імені В.Н.Каразіна

АБСОЛЮТИСТСЬКИЙ СУВЕРЕНІТЕТ І НАЦІОНАЛЬНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ: ВИТОКИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ

Розглядається процес формування держав сучасного типу (національних держав), який являє собою поступову трансформацію від абсолютистського суверенітету до національного суверенітету. Зосереджено увагу на тому, що процес централізації державної влади відбувався на тлі демократизації при переході від абсолютистського суверенітету до національного суверенітету.

Ключові слова: абсолютистський суверенітет, національний суверенітет, держава сучасного типу, національна держава.

Гайко О. С.

АБСОЛЮТИСТСКИЙ СУВЕРЕНИТЕТ И НАЦИОНАЛЬНЫЙ СУВЕРЕНИТЕТ: ИСТОКИ ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ГОСУДАРСТВ

Рассматривается процесс формирования государств современного типа (национальных государств), который представляет собою постепенную трансформацию от абсолютистского суверенитета к национальному суверенитету. Сосредоточено внимание на том, что процесс централизации государственной власти происходил на фоне демократизации государственной власти при переходе от абсолютистского суверенитета к национальному суверенитету.

Ключевые слова: абсолютистский суверенитет, национальный суверенитет, государство современного типа, национальное государство.

Gaiko O.

**ABSOLUTIST SOVEREIGNTY AND NATIONAL SOVEREIGNTY:
THE ORIGINS OF THE NATION-STATE**

The process of state formation of the modern type (nation-states), which represents the gradual transformation of the absolutist sovereignty to national sovereignty. It is focusing on the fact that the process of centralization of state power took place against the background of democratization of state power in the transition from the absolutist sovereignty to national sovereignty.

Keywords: *absolutist sovereignty, national sovereignty, the state of the modern type, the nation-state.*

Витоки держав сучасного типу (національних держав) безпосередньо пов'язані не лише з концептуалізацією теорії суверенітету, а й з встановленням абсолютистської монархії в результаті структурних економічних і соціально-політичних трансформацій XV-XVII ст. в країнах Західної Європи, які сприяли подоланню середньовічного універсалізму та феодального партикуляризму. Другим фактором, що детермінував появу централізованих абсолютистських режимів, є трансформація військової організації (наслідок появи і розповсюдження вогнепальної зброї), яка спричинила посилення абсолютистської піхоти на тлі послаблення феодальної кавалерії. Протягом Нового часу відбувався процес трансформації від абсолютистської монархії до республіки (що актуалізувало розвиток теорії суверенітету) при збереженні й посиленні тенденції до централізації державної влади.

Обґрунтування ідеї формування держав сучасного типу (національних держав) як трансформації абсолютизму і збереження логіки розширення повноважень державної влади в поєднанні із процесом демократизації міститься в роботах Б. Жувенеля, Ж. Денжуа, Ж. Марітена, Х. Аренд та макросторичних дослідженнях Ч. Тіллі, В. Мак-Ніла.

Оформлення національних держав, які за результатами Американської і Великої французької революцій починають уособлювати суверенітет, що є основою нинішньої системи міжнародних стосунків та міжнародного права і національних законодавств, відбувається в період Пізнього Середньовіччя і знаходить своє відбиття у доктрині двох тіл короля. Ця доктрина значною мірою розкрита в роботі Ернста Канторовича «Два тіла короля. Опис політичної теології Середньовіччя» («*The King's Two Bodies: A Study in Mediaeval Political Theology*»), яка вплинула на

вивчення символіки королівської влади в Середньовіччі і в Новий час.

Основна ідея Е. Канторовича полягає в тому, що в епоху Середньовіччя, головним чином в рамках англійської і французької юридичних наук, з'являється ідея про те, що король в одній постаті уособлює юридичне і фізичне тіло.

Юридичне тіло короля являє собою особливі якісні властивості, які не мали жодного стосунку до короля як до конкретної особи, однак уособлювали інститут монархії. Фізичне тіло короля розглядалося як тіло конкретної особи, відповідно, зі смертю короля фізичне тіло зникало.

Таким чином, зі смертю конкретного короля його юридичне тіло продовжує функціонувати, що слугує джерелом легітимності прийнятих правителем законів і юридично забезпечує претензії нащадків на владу, що ставало фундаментальним питанням для європейських династій в Середньовіччі і на початку Нового часу. Саме юридичне тіло короля сакралізувалося юридичною наукою [1].

Ідея юридичного тіла короля у Франції в епоху правління Луї XV безпосередньо пов'язується з нацією і формується в результаті необхідності укріплення позицій монарха в боротьбі з претензіями регіональної знаті на владу, що підштовхує французьких юристів формулювати вчення про те, що нація є формою власного тіла короля [2, с.67]. Відповідно до цієї доктрини вимоги революціонерів щодо представництва народу в органі законодавчої влади були абсурдними, оскільки представленість короля в Генеральних Штатах автоматично забезпечувало представництво народу, а страта монарха під час Революції означала спробу страти нації, що не могло бути реалізовано ані фізично, ані юридично, оскільки смерть фізичного тіла короля не призводила до ліквідації його юридичного тіла.

Тобто знищення короля і монархії в цілому не пориває монархічну легітимність через існування юридичного тіла короля, що добре розуміли революціонери. Для розв'язання вищенаведеної проблеми революціонери не поривають із нацією як пережитком *Ancien Régime*, а переносять суверенітет монарха на суверенітет народу через націю, що замінює попереднє ототожнення «король-нація» на «народ-нація», що не лише розриває зв'язок із попередньою традицією і забезпечує новий тип політичної легітимності, але й дає можливість повноцінного втілення республіканського проекту (що відіграло важливу роль для «батьків» революції, які опиралися на республіканські традиції і прагнули відтворити під час Революції політичні форми республіканського Риму) і спричинює формування сучасної моделі держави-нації.

Формування держави-нації спричинило появу нової проблеми – забезпечення представництва нації в органах державної влади (зокрема, в найвищому законодавчому органі Республіки). Єдиним можливим варіантом була виборність конкретних представників народу (депутатів), які представляли би конкретні групи населення і приймали би рішення від його імені (за англійським зразком), однак ця логічна ідея вступала в протиріччя із радикальним проектом народного суверенітету Ж.-Ж. Руссо, який був одним із основних натхненників Великої французької революції, оскільки філософ, критикуючи англійський парламентаризм, чітко обґрунтовує ідею про те, що при делегуванні народом власних суверенних прав ухвалювати рішення депутатам народ втрачає суверенітет, оскільки парламентарі приймають рішення на власний розсуд (навіть переслідуючи найбільш шляхетні прагнення) від імені народу, останній не може впливати чи змінювати рішення власного представника.

Вищенаведену проблему вирішив абат Сийєс, який виділив *pouvoir constituant* (влада яка конститує, тобто нація) і *pouvoir constitué* (влада яка конститується) і виніс *pouvoir constituant* за межі політичної сфери [3].

Нація стає «спільнотою спільнот» [4], однак вона не стає державою, а являє собою політичну цілісність, у якій найважливішу роль починає відігравати держава. Відповідно, держава не має власних прав як таких, на неї переносяться права політичної спільноти. Остання ідея доведена до свого логічного апогею марксистською теорією,

яка розглядала державу і право як інструмент забезпечення власної легітимності пануючим класом, в зв'язку з чим розширення впливу і ескалація конфлікту, спричинені експлуатованими класами (в першу чергу пролетаріатом), мали би призвести до конфлікту між політичною спільнотою і державою, в результаті якого легітимність останньої була би просто втраченою, що дало би змогу сформувати на перших етапах державу і систему права, які обслуговували інтереси класу пролетаріату (який в свою чергу черпав легітимність з політичної спільноти), а в подальшому мало призвести до втрати в необхідності існування самої держави.

Французька революція у формі нації утверджує політичну єдність народу, яка може бути репрезентована парламентом. К. Шмітт в цьому контексті слушно зауважує: «Ідея репрезентації основана на тому, що народ існує в якості політичної єдності, володіє вищим і піднесеним, більш інтенсивним видом буття на відміну від природного існування якої-небудь групи людей, які спільно проживають [5, с. 49]

Поява національного суверенітету встановлює уніфікацію законів і політичних практик у конкретних державах. Абсолютистський суверенітет контролював різноманітні території, які з огляду законодавства, політичних традицій, привілеїв аристократії, структури оподаткування і т. д. часто, окрім єдиного суверена, не мали між собою нічого спільного. Поява ж національного суверенітету формує єдине національне законодавство і проводить уніфікацію всіх органів державної влади, які починають функціонувати як налагоджена бюрократична і раціональна машина. Місцеві відмінності або повністю ліквідуються, або залишаються в незначній мірі. Починає функціонувати регулярна національна армія, до якої рекрутуються громадяни країни, що сприяє появі мереж державних лікарень і шкіл, які функціонують у рамках державних програм і фінансуються з державного бюджету.

Велика французька революція відбувалась під республіканськими гаслами, однак після встановлення республіки в ній не знайшлося місця для республіканських цінностей, що призвело до підміни республіки державою [6]. На сьогоднішній день категорії «республіка» і «держава» в юридичній і політичній науках втратили своє первісне значення, і термін «республіка» вживається для характеристики форми державного правління (як протилежність

монархії). Традиційно республіка розглядалася як спільнота людей, об'єднаних спільними інтересами і прагненням їх реалізувати, тобто республіка являє собою інструмент для реалізації спільно визначених інтересів. Держава ж наділена суверенним правом панувати над населенням і являє собою утворення, що не формується населенням (як республіка), але яке інкорпорує населення, ставлячи його перед фактом про необхідність виконання законів.

Таким чином, з XIX століття остаточно формується національний суверенітет, як наслідок появи держави-нації. Національний суверенітет являє собою таку послідовність: народ-нація-держава. Народ уособлює у собі сукупність різноманітних інтересів і практик, у середині якого можуть знаходитися протиріччя і конфлікти і зводиться до приватної сфери. Нація представляє єдність і демонструє прагнення до гомогенності і представляє політичну сферу. Таким чином, конкретні групи можуть мати антагоністичні стосунки, знаходячись у приватній сфері, але відчують єдність у політичній сфері. Держава, як вже було зазначено вище, репрезентує політичну цілісність (націю), черпаючи з останньої власну легітимність [4]. Хоча не завжди втрата зв'язку між політичною спільнотою і державою призводить до втрати легітимності органів державної влади і до встановлення нового режиму через низку причин, одна з яких – надзвичайний стан.

Специфіка національного суверенітету позначилася на формуванні двох традицій його інтерпретації. Перша традиція розглядає національний суверенітет як синонім державного суверенітету, підкреслюючи особливий характер держави-нації порівняно із попередніми формами державного суверенітету (наприклад, із абсолютним суверенітетом). Друга традиція розглядає національний суверенітет як право націй, які не мають власної держави, претендувати на власну незалежність, або автономію у складі конкретної держави. Тобто нації, яка з певних причин не змогла стати нацією-державою, гарантується нормами міжнародного права можливість стати нацією-державою. Вперше це положення було відображено в Уставі ООН в 1945 р. з ініціативи Радянського Союзу, оскільки радянські юристи послідовно розвивали ленінське вчення про право націй на самовизначення і в Декларації про надання незалежності колоніальним державам і народам, прийнятою Генеральною Асамб-

леєю ООН в 1960 р. Хоча подібні ідеї існували в юридичній науці і використовувалися у сфері міжнародних стосунків з XIX ст. Оскільки держава черпає власну легітимність з політичної спільноти (нації), то і відповідальність за порушення міжнародних угод чи принципів має нести нація, однак проблема ускладнюється тим, що в складі однієї держави можуть знаходитися декілька націй (що характерно для такої держави, як Австро-Угорщина, якій так і не вдалося зробити те, що зуміла реалізувати Франція, – розчинити сукупність різноманітних етнічних, культурних і лінгвістичних груп, утворивши гомогенну французьку націю, натомість в Австро-Угорщині спостерігається протилежна ситуація – окремі етнічні і лінгвістичні групи поступово формують власні нації, знаходячись у складі держави, і впливають на формування політичної єдності із власними етнічними і лінгвістичними групами, які знаходяться за межами Австро-Угорщини). Ця проблема була реалізована завдяки перенесенню відповідальності на ту націю, яка знаходилася в привілейованому становищі. За результатами Версальських домовленостей, після завершення Першої світової війни, Австро-Угорщина зникла з політичної мапи Європи, а значні етнічні території Австрії і Угорщини були передані сусіднім державам, зокрема новоутвореній Польщі і Чехословаччині; це пояснювалося тим фактом, що австрійські німці і угорці в Австро-Угорщині були державотворчими (привілейованими) націями.

Впровадження принципу права націй на самовизначення вступає в пряме протиріччя з принципом територіальної цілісності, ці логічні проблеми є прямим наслідком появи нації-держави, в якій основним джерелом влади проголошувався народ у вигляді гомогенної нації. Відповідно, проблема визнання чи не визнання за конкретною нацією права стати нацією-державою перестає бути юридичним, а стає винятково політичним питанням, яке апелює до юридичних норм винятково після ухвалення політичного рішення. В зв'язку з цим виникає нова проблема: якщо юридична складова права націй на самовизначення наповнена внутрішніми протиріччями, а рішення ухвалюється політичним шляхом, то хто саме приймає рішення, ким/чим була уповноважена сторона, що приймає рішення, і чому адресат цього рішення має його виконувати? Відповіді на ці прості запитання спричинили появу низки

теоретичних проектів від послаблення ролі національних держав і, відповідно, національного законодавства як наслідка глобалізації до появи держави-жандарма, яка спираючись на власну силу і реалізуючи стратегії національної безпеки, формує світовий порядок. Всі теоретичні проекти, тією чи іншою мірою, маніфестують ідею про логічне завершення проекту держави-нації, що призводить до низки проблем і небезпечних для національної безпеки явищ. Важливо звернути увагу на одному принциповому моменті – Велика французька революція не сформувала якісно новий тип суверенітету, революціонери видозмінили абсолютистський суверенітет, але залишили його структуру, що продовжує породжувати і сьогодні низку проблем і протиріч, пов'язаних із національним суверенітетом.

Таким чином, процес формування держав сучасного типу (національних держав), який відбувався протягом всього

Нового часу не пориває з абсолютистською традицією, а являє собою поступовий процес трансформації від абсолютистського суверенітету до національного суверенітету.

ЛІТЕРАТУРА

1. Kantorowicz, E. *The King's Two Bodies: A Study in Medieval Political Theology* / E. Kantorowicz. - NJ: Princeton University Press, 1997. – 568 p.
2. Мере Ж. Принцип суверенітету. Історія та основи новітньої влади / Ж. Мере. – Л.: Кальварія, 2003. – 216 с.
3. Арентт Х. О революції / Х. Арентт. – М.: Издательство «Європа», 2011. – 464 с.
4. Маритен Ж. Человек и государство / Ж. Маритен. – М.: Идея-Пресс, 2000. – 196 с.
5. Шмитт К. Государство и политическая форма / К. Шмитт. – М.: Изд. дом Гос.ун-т – Высшей школы экономики, 2010. – 272 с.
6. Жувенель Б. Власть: Естественная история ее возрастания / Б. де Жувенель. – М.: ИРИСЭН, Мысль, 2011. – 546 с.

УДК 330.113.4

Валесян С.В.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ТЕХНОЛОГІЇ ВЛАДИ ІСТОРИЧНОГО КАПІТАЛІЗМУ: ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК МІЖ ЛОГІКОЮ НАКОПИЧЕННЯ КАПІТАЛУ ТА ТЕРИТОРІАЛІЗМОМ

Розглядаються основні сутнісні характеристики накопичення капіталу та логіки територіальних завоювань з точки зору світ-системного аналізу. Досліджуються базові стратегії капіталізму протягом останніх п'ятисот років, роль накопичення капіталу у формуванні сучасних міжнародних відносин та аналізуються функції міжнародних інститутів у сучасній світ-системі.

Ключові слова: світ-система, накопичення капіталу, територіалізм, гегемонія, світовий порядок

Валесян С.В.

ТЕХНОЛОГИИ ВЛАСТИ ИСТОРИЧЕСКОГО КАПИТАЛИЗМА: ВЗАИМОСВЯЗЬ МЕЖДУ ЛОГИКОЙ НАКОПЛЕНИЕ КАПИТАЛА И ТЕРРИТОРИАЛИЗМОМ

Рассматриваются основные сущностные характеристики накопления капитала и логики территориальных завоеваний с точки зрения мир-системного анализа. Исследуются базовые стратегии капитализма на протяжении последних пятисот лет, роль накопления капитала в формировании современных международных отношений и анализируются функции международных институтов в современной мир-системе.

Ключевые слова: мир-система, накопления капитала, территориализм, гегемония, мировой порядок

Valesyan S.

THE TECHNOLOGY OF POWER OF HISTORICAL CAPITALISM: THE RELATIONSHIP BETWEEN THE LOGIC OF CAPITAL ACCUMULATION AND TERRITORIALISM

The article describes the main characteristics and intrinsic logic of capital accumulation and territorial gains in terms of world-systems analysis. Special attention is paid to the basic strategies of capitalism over the past five hundred years, the role of capital accumulation in the formation of international relations and analyzed the function of international institutions in the modern world-system.

Keywords: world-system, capital accumulation, territorialism, hegemony, world order

Соціальні дослідження ХХ століття характеризуються перш за все аналізом того, що пов'язує спосіб економічного виробництва та його вплив на структуру політичної взаємодії у міждержавних відносинах. Звичайно, можна припустити, що ми продовжуємо марксистський дискурс щодо питання зв'язку способу виробництва та ідеологічної надбудови у вигляді політичних інститутів тощо. Але на початку ХХ століття, економічні відносини зазнали таких трансформацій, що структура капіталізму ХІХ ст., проаналізована К.Марксом, у багатьох відношеннях втрачає свою актуальність. Перш за все, це стосується ролі держави в економічних процесах. Якщо капіталізм ХІХ ст. апелював до міжнародної системи золотого стандарту та принципу *laissez-faire*, то в моделі ХХ ст. ми бачимо переважно державне втручання в економіку та перехід до централізованої системи фінансів: «Цей режим пов'язується зі становленням особливого етапу капіталістичного розвитку, який характеризується інвестиціями в основний капітал та який створює потенціал для постійного розвитку виробництва та масового споживання. Для втілення цього потенціалу була необхідна відповідна державна політика та дії, соціальні інститути, норми та моделі поведінки. «Кейнсіанство» описується як спосіб регулювання, який дозволив фордистському режиму повністю розкрити свій потенціал» [1, с.40].

Упродовж минулого століття було немало спроб осмислення суті капіталістичних відносин, але для нас важливим є розуміння капіталізму як траєкторії розвитку, синтезу політичних та економічних відносин упродовж останніх шестисот років. Саме такий часовий відрізок важливий для розуміння капіталізму як циклічної та самовідтворювальної системи відносин. Важливо розуміти, що саме слово «капіталізм» тут вживається як система перманентного

накопичення капіталу, тому що в докапіталістичних історичних системах технології накопичення не мали перспектив через цілу низку технічних перешкод. Дуже складний і тривалий процес накопичення капіталу майже завжди блокувався на той чи іншій стадії, навіть якщо капіталіст мав у своєму розпорядженні основну частину економічних та політичних інструментів: «Наш уявний капіталіст завжди потребував використання робочої сили; це означало, що була необхідність існування людей, яких можна було б зацікавити такою роботою або примусити її виконувати. Після того як робітників знаходили та товари були вироблені, останні потрібно було якимось чином продати, що вимагало наявності системи розподілу і групи покупців з необхідними засобами для придбання товарів. Товари потрібно було продати за ціною більшою, ніж загальні витрати (з точки зору продажів), понесені продавцем.... Висловлюючись сучасною мовою, необхідно було отримати прибуток. Власник прибутку повинен був здатний зберегти цей прибуток до появи розумної можливості вкласти його, після чого весь процес повторювався з моменту виробництва» [2, с.77]. Такого роду оборот капіталу міг здійснитися тільки за всіх необхідних умов накопичення, головними серед яких є: вільний ринок праці, ринок капіталу, широкий ринок збуту товарів та гарантування прав на приватну власність з боку держави. Проте у досучасний період повний цикл накопичення не було можливості здійснити через відсутність усіх вищезазначених умов для накопичення капіталу: «Однак у реальності у досучасний період цей ланцюг процесів (який іноді називають оборотом капіталу) рідко коли замикався. Перш за все, ланки товарного ланцюга в історичних соціальних системах минулого розглядалися як ірраціональні і/або аморальні тими, хто мав політичну й моральну владу. Але навіть і без втручання влади у вказаний процес він зазвичай

зривався через відсутність одного або декількох елементів процесу – накопичених активів у грошовій формі, робочої сили, яка повинна бути використана виробником, мережі розподільних організацій, споживачів-покупців» [2, с.77].

Дуже показова в цьому сенсі провальна місія лорда Джорджа Маккартні, який прибув до Китаю у 1793 році з метою налагодження торгових зв'язків між Британською Імперією та Китаєм. Спроби Англії встановити дипломатичні відносини з китайською імперією на основі прийнятих в європейському світі принципів, започаткованих в кінці XVIII – на початку XIX ст., не увінчалися успіхом. Тільки після низки об'єднаних військових експедицій європейським країнам вдалося силою налагодити відкриті торгові стосунки з китайською імперією. Всі причини, пов'язані з небажанням Китаю включитися у світ-систему, пояснювалися особливою культурною моделлю, яка не включала в себе європейський принцип раціональності [3, с.52].

Розвиток капіталізму потребує деякого ряду умов не тільки економічного характеру, як було зазначено вище, але й деяких політичних тенденцій, які були притаманні лише західноєвропейській системі міжнародних відносин наприкінці Середніх Віків. Перш за все це пов'язано з розпадом системи феодальних відносин, яка характеризувалась розподілом між містом і селищем, зростанням торгівлі у містах і ослабленням ролі католицизму в міжнародній політиці. Саме такі умови сприяли створенню умов для стійкого накопичення капіталу та встановлення стабільних торгових зв'язків між Європою та Азією.

На думку Дж. Арігі, першими центрами накопичення капіталу були міста-держави: Генуя та Венеція, оскільки купці саме цих держав притримувалися універсальної формули К.Маркса для накопичення капіталу: Гроші – Товар – Гроші. «Поняття системних циклів накопичення, узяті нами з історичного спостереження Броделя за повторюваними фінансовими експансіями, логічно впливає з цієї строго інструментальної моделі капіталізму зі світом торгівлі та виробництва і підкреслює її. Тобто фінансові експансії свідчать про ситуацію, коли вкладення грошей у зростання торгівлі і виробництва перестає забезпечувати таке саме надходження коштів до капіталістичної стратегії, як і чисто фінансові угоди. У такій ситуації капітал, вкладений у торгівлю і виробництво, прагне повернутися до своєї

грошової форми і більш прямим накопиченням, як у скороченій формулі у Маркса $G - G$ » [1, с.47].

Така модель є характерною виключно для капіталізму, але не для ринкової економіки загалом. Такий, на перший погляд, дивний поділ капіталу та ринку є елементом тріступеневої моделі економіки Ф.Броделя, яка розглядає ринкову економіку як природну та притаманну будь-якому соціуму модель обміну товарами. Своєю чергою капіталізм є своєрідною антитезою ринку. Світова ринкова економіка в різноманітті горизонтальних ринкових зв'язків між різними економічними суб'єктами вийшла з глибини низового шару матеріального життя задовго до появи капіталізму над шаром ринкової економіки: «Вище нього [нижнього «поверху»], в зоні переважно ринкової економіки, множилися горизонтальні зв'язки між різними ринками; якийсь автоматизм зазвичай з'єднував там попит, пропозицію і ціну. Нарешті, поруч з цим шаром або, вірніше, над ним зона «антиринку» представляла царство спритності і права сильного. Саме там і розташовується зона капіталізму переважно – як вчора, так і сьогодні, як до промислової революції, так і після неї» [4, с. 220].

Ніде, крім Європи, такі умови та елементи капіталізму не створювали такого потужного поєднання, яке підштовхнуло європейські держави до територіального завоювання світу і створення всесильного і по-справжньому глобального капіталістичного світу-економіки. З цієї точки зору, дійсно важливим переходом, який потребує пояснення, є не перехід від феодалізму до капіталізму, а перехід від розсіяної до зосередженої капіталістичної влади. І найбільш важливим аспектом цього було унікальне поєднання держави й капіталу, яке ніде не було більш сприятливим для капіталізму, ніж в Європі. Саме децентралізована модель роздрібної феодальної влади забезпечила більш-менш безпечне накопичення капіталу, аніж у централізованих бюрократичних імперіях, на зразок Персії або Китаю.

Ф. Бродель підкреслює, що основною особливістю історичного капіталізму протягом його *longue durée*, тобто всього його існування, були «гнучкість» та «еклектичність» капіталу, а не конкретні форми, прийняті останнім в різних місцях і в різний час: «Підкреслимо ще раз це найважливішу для загальної історії капіталізму якість: його випробувану гнучкість, його здатність до

трансформації і до адаптації. Якщо, як я вважаю, існує певна єдність капіталізму від Італії XIII століття до сьогоdnішнього Заходу, то якраз тут його слід поміщати і спостерігати» [4, с. 432].

Головною рисою капіталізму як адаптивної та гнучкої системи є ідентифікація с державними інститутами. Капіталізм знаходиться на підйомі лише тоді, коли ідентифікує себе з державою, коли сам стає державою. Під час першої великої фази його розвитку в містах-державках Італії – Венеції, Генуї, Флоренції, чия влада належала фінансовій еліті. У Голландії XVII ст. регенти-аристократи управляли країною в інтересах і навіть за прямими вказівками купців і великих фінансистів. На сьогodнішній день пострадянські країни тільки підтверджують цю тезу, маючи при владі повністю інтегровану бізнес-еліту у всі політичні інститути країн минулого Радянського Союзу. Зворотним боком цього процесу інтеграції капіталізму та держави була міждержавна конкуренція за мобільний капітал. Як зазначав Макс Вебер у своїй «Історії господарства», в античності, як і в епоху пізнього Середньовіччя, європейські міста були розсадниками «політичного капіталізму». І в ту, і в іншу епоху самостійність міст поступово руйнувалася більшими політичними структурами. Але якщо в епоху античності ці втрата самостійності означала кінець політичного капіталізму, то в епоху раннього Нового часу вона означала переростання капіталізму в нову світову систему: «У давнину, самостійність міста була поглинена бюрократично організованою державою, в якій політичному капіталізму вже не знаходилося місця ... але практично нові міста були настільки ж мало вільними, як і античні міста часів римського панування. Різниця полягає лише в тому, що тепер вони підпали під владу конкуруючих між собою національних держав, які проводять безперервну мирну й військову боротьбу за панування. Ця конкуренція і створила надзвичайно сприятливі умови для розвитку сучасного капіталізму. Кожна держава прагнула залучити вільний капітал, і цей останній диктував умови, на яких він погоджувався служити. Таким чином, замкнута національна держава створює умови для подальшого існування капіталізму, і останній зберігається до тих пір, поки національна держава не поступиться місцем більш глобальній системі» [5, с. 305].

Міждержавна конкуренція за мобільний капітал може набувати дуже небезпечних масштабів та може поставити під сумнів саме існування мобільного капіталу. Так, якщо міждержавна конкуренція набуває форми гострої і тривалої збройної боротьби, немає ніяких причин, щоб витрати міждержавної конкуренції для капіталістичних підприємств не перевищували витрати централізованого правління, які вони понесли б у світовій імперії. Навпаки, за таких обставин прибутковість капіталістичного підприємства у цілому може бути підірвана і в кінцевому підсумку зруйнована в результаті постійно зростаючого перерозподілу ресурсів на користь військового підприємства та постійно зростаючого руйнування мереж виробництва й обміну, за допомогою яких капіталістичні підприємства присвоюють надлишки і перетворюють такі надлишки в прибуток. Водночас конкуренція між капіталістичними підприємствами не обов'язково веде до постійної сегментації політичної сфери на окремі юрисдикції. І знову це багато в чому залежить від форми та інтенсивності конкуренції, в цьому випадку – між капіталістичними підприємствами. Якщо ці підприємства вплетені в щільні мережі трансдержавного виробництва й обміну, сегментація цих мереж на дискретні політичні юрисдикції може завдати руйнівного впливу на конкурентне становище всіх капіталістичних підприємств по відношенню до некапіталістичних інститутів. За цих обставин капіталістичні підприємства цілком можуть мобілізувати політичні зв'язки для ослаблення, а не для посилення або відтворення політичного поділу світ-економіки. Іншими словами, конкуренція між державами і між підприємствами може набувати різних форм, і ці форми дуже впливають на функціонування сучасної світ-системи як способу правління і способу накопичення. Недостатньо показати історичний зв'язок між конкуренцією держав і конкуренцією підприємств. Також необхідно визначити, яких форм вони набувають, і як вони змінюються з часом. Тільки так можна повною мірою зрозуміти еволюційну природу сучасної світ-системи і роль, яку зіграли послідовні світові гегемонії у створенні і перестворенні системи для вирішення постійного протиріччя між «нескінченим» накопиченням капіталу і порівняно стабільною організацією політичного простору.

У цьому сенсі Дж.Аріггі виділяє дві логіки або технології влади: капіталізм і територіалізм. Правителі, які ототожнюють владу з протяжністю та населеністю своїх володінь і вважають багатство / капітал засобами або побічним продуктом прагнення до територіальної експансії, а капіталістичні правителі, навпаки, ототожнюють владу зі ступенем свого контролю над рідкісними ресурсами і вважають територіальні придбання засобами і побічним продуктом накопичення капіталу: «Перефразовуючи загальну формулу капіталістичного виробництва у Маркса ($G - T - G'$), можна визначити відмінність між двома логіками влади за допомогою формул $Ter - G - Ter'$ і $G - Ter - G'$ відповідно. Згідно з першою формулою, абстрактна економічна влада або гроші (G) являє собою засіб або проміжну ланку в процесі, спрямованому на придбання додаткових територій ($Ter - Ter = + \Delta Ter$). Згідно з другою формулою, територія являє собою засіб або проміжну ланку в процесі, спрямованому на придбання додаткових засобів платежу ($G - G = + \Delta G$)» [1, с. 75].

Таким чином, у територіалістській стратегії контроль над територією і населенням є метою, а контроль над мобільним капіталом – засобом зміцнення держави і ведення війни. У капіталістичній стратегії відносини між цілями і засобами перевертаються: контроль над мобільним капіталом є метою, а контроль над територією і населенням – засобом. Ця антиномія нічого не говорить про силу примусу, що використовується в прагненні до влади за допомогою тієї чи іншої стратегії. Логічну структуру державних дій по відношенню до територіальних придбань і накопичення не слід змішувати з дійсними результатами. Історично капіталістична і територіалістська логіки влади діяли не ізольовано одна від одної, але в зв'язку одна з одною в рамках певного просторово-часового контексту: «У підсумку, дійсні результати суттєво, навіть діаметрально відрізнялися від того, що було притаманне кожній логіці, що розуміється абстрактно. Так, історично найбільш сильна тенденція до територіальної експансії сходила до осередку політичного капіталізму (Європа), а не найбільш розвиненої і сформованої територіальної імперії (Китай)» [1, с. 76].

Вперше в історії синтез територіалізму та капіталізму ми зустрічаємо на прикладі британського імперіалізму. Він мав три основні і тісно пов'язані складові: поселенсь-

кий колоніалізм, капіталістичне рабство і економічний націоналізм. Всі три складові відігравали важливу роль для реорганізації світового політичного простору, але поселенський колоніалізм, судячи з усього, був найбільш важливий. Британські правителі багато в чому спиралися на приватну ініціативу своїх підданих в ослабленні переваг тих іноземних колоністів, які приступили до заморської експансії раніше британських підданих.

Кожна з основних стадій накопичення капіталу мала свою унікальну технологію влади, не змінюючи самої структури накопичення. Якщо Об'єднані Провінції мали унікальні умови після утворення Вестфальської системи міжнародних відносин та об'єднали світ у єдину світ-систему за допомогою торгових потоків, то британський капіталізм приєднав до цієї тактики ще й територіальні завоювання та промислову революцію. Промислова революція та розвиток воєнних технологій, забезпечили Британській імперії владу не тільки над торговими потоками, але і можливістю контролювати та заселяти необхідні території.

Однією із ознак кризи сучасного американського циклу накопичення є не тільки відсутність можливого конкурента на геополітичній арені та неможливість подальшої географічної експансії капіталу, але й своєрідний регрес технології геополітичного домінування, який втілюється у старих прийомах голландської системи накопичення, а саме у відсутності територіальних претензій до інших держав та домінуванні транснаціональних корпорацій у міжнародній торгівлі. На відміну від британського колоніалізму, американська система апелювала до системи національного самовизначення та світового уряду у вигляді Організації Об'єднаних Націй: «Саме як розширення і заміна Вестфальської системи за британської гегемонії ґрунтувалася на стратегіях і структурах світового правління і накопичення, які швидше відповідали стратегіям і структурам імперської Іспанії в XVI столітті, ніж голландській гегемонії, так і розширення і заміна цієї системи за американської гегемонії супроводжувалися «регресом» до стратегій і структур світового правління і накопичення, які були схожі зі стратегіями і структурами голландської, а не британської гегемонії. У цьому сенсі, «антиімперіалізм» є одним із таких тотожностей. Хоча Сполучені Штати сформувалися в результаті

безпрецедентного «внутрішнього» територіалізму, ні голландська, ні американська гегемонія не ґрунтується на територіальній «світової імперії», на якій ґрунтувалася британська гегемонія» [1, с. 75].

Отже, американський цикл накопичення, орієнтований преш за все на розширення Вестфальської системи та розширення ролі транснаціональних корпорацій, відмовляється від тактики територіалізму на користь наддержавних інститутів. Головна тенденція другої частини американського циклу накопичення (до 1980 року) полягала у відриві транснаціональних корпорацій від національних економік.

Внаслідок своєї транстериторіальної і функціональної спеціалізації, кількість транснаціональних компаній, що процвітали за американської гегемонії, було незрівнянно більша, аніж в періоди попередніх гегемоній: «...на 1980 рік кількість транснаціональних компаній перевищувало 10 000, а кількість їх зарубіжних філій – 90 000. За іншими оцінками, на початок 1990-х років ця кількість виросла до 35 000 і 170 000 відповідно.... До 1970 року, коли настала криза американської гегемонії, втіленої в світовому порядку «холодної війни», транснаціональні компанії створили світову систему виробництва, обміну й накопичення, які не підкорялися жодній державі і здатну підпорядкувати своїм «законам»

будь-якого члена міждержавної системи, включаючи Сполучені Штати» [1, с. 120].

Поява цієї системи вільних підприємств або транснаціональних корпорацій, тобто вільних від обмежень, що накладаються на процеси світового накопичення капіталу територіальною закритістю держав, була найбільш важливим результатом американської гегемонії. Вона стала новою поворотною точкою в процесі розширення та заміни Вестфальської системи і, можливо, початком відмирання сучасної міждержавної системи, як основної характеристики світової могутності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арриги Дж. Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени / Джованни Арриги. – М.: Территория будущего, 2006. – 472 с.
2. Валлерстайн И. Исторический капитализм. Капиталистическая цивилизация / Иммануил Валлерстайн. – М.: Товарищество научных изданий КМК, 2008. – 176 с.
3. Киссинджер Г. О Китае / Генри Киссинджер. – М.: АСТ, 2014. – 635 с.
4. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв.: В 3-х т. Т. 2: Игры обмена / Фернан Бродель. – М.: Прогресс, 1988. – 632 с.
5. Вебер М. История хозяйства. Город / Макс Вебер. – М.: КАНОН-пресс-Ц: Кучково поле, 2001. – 576 с.

STATE AND PROSPECTS OF THE EUROPEAN UNION POLITICAL ADVANCEMENT

The article focuses on the political dimension of the European Union through the SWOT-analysis methodology, which enables to determine the main four directions: strengths, weaknesses, opportunities and threats. The overview of the key vectors for the EU political development is outlined and presented, and recommendations as for their transformation and modernization are proposed.

Keywords: *European Union, SWOT-analysis, global governance, international organization, integration.*

Запорожченко Р.О.

СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОГО ПРОСТОРУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Аналізується політичний вимір Європейського Союзу з використанням методу SWOT-аналізу, що дозволяє визначити основні чотири напрямки: сильні сторони, слабкі сторони, можливості та загрози. Визначено та представлено огляд на ключові вектори політичного виміру ЄС та запропоновано рекомендації щодо їх трансформації і модернізації.

Ключові слова: *Європейський Союз, SWOT-аналіз, глобальне управління, міжнародна організація, інтеграція.*

Запорожченко Р.А.

СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ПОЛИТИЧЕСКОГО ПРОСТРАНСТВА ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА

Анализируется политическое измерение Европейского Союза с использованием метода SWOT-анализа, позволяющего определить основные четыре направления: сильные стороны, слабые стороны, возможности и угрозы. Определен и представлен обзор на ключевые векторы политического измерения ЕС и предложены рекомендации по их трансформации и модернизации.

Ключевые слова: *Европейский Союз, SWOT-анализ, глобальное управление, международная организация, интеграция.*

For many years, the European Union has been forming as a supranational system of political governing. However, the current state of institutional strengthening of the EU is characterized by anti-integrational views that are defined as «euro-scepticism» and «europessimism». In addition, it is appropriate to mention the spread of radicalism, promotion of the right and left parties with anti-integration rhetoric, reducing the political activity of citizens, political nihilism.

The research by Ukrainian (N. Vinnykova, G. Muzychenko T. Sergienko) and foreign (D. Held, H. Bellamy, C. Weston) scientists is based on the analysis of certain aspects / issues of the European Union, while not using an integrated approach. Therefore, we consider this relevant to use a comprehensive study of the political dimension of the EU based on SWOT-analysis - an innovative and effective method in modern political science.

Therefore, the aim of our research is to determine the key issues affecting the political space of the EU, based on SWOT-analysis.

The choice of SWOT-analysis as a method proved that it is used to assess the strengths, weaknesses, opportunities and threats that appear in the project, organization or business enterprise [1]. SWOT-analysis consists of four basic parameters that determine the required characteristics inherent in the organization / product / project: Strengths – internal project properties, which give preference to other projects, Weaknesses – internal project properties that weaken it, Opportunities – external factors that give additional benefits to the project, Threats – probable external factors that affect the project and may complicate its implementation.

The strength of the European Union is a strong domestic market that integrated the economies of the Member States into the general economic and business area. In addition, the introduction of Schengen zone open borders between states, and provides opportunities for continuous circulation of capital. These actions are aimed not only at the EU but also at those European countries that are not part of it (Iceland, Norway and Liechtenstein) but have close economic relations with the EU and cooperate within the European Economic Area. An important factor is also the working of EU agencies – independent, decentralized agencies, which are specialized and collaborating with leading institutions around the world. For example, these are «European Agency for Maritime Security» [2], «European Defense Agency» [3], «Europol» [4] and others.

Among weaknesses there should be noted the so-called «democratic deficit» by which we mean reducing political activity of citizens of the EU. The last elections to the European Parliament in 2014 [5] showed the lowest turnout. The average turnout across the EU was 42.61%. In Central and Eastern Europe, it was the lowest, Croatia – 25.24%, Czech Republic – 18.20%, Poland – 23.83%, Hungary – 28.97%, Slovakia – 13.05%, Slovenia – 24.55 %. In the so-called «Big Five» the results were on average about 45%, Germany – 48.10%, France – 42.43%, UK – 35.60%, Italy – 57.22%, Spain – 43.81 %. One of the main reasons for this low turnout is distrust to the national government, from which the deputies to the European Parliament are elected. As N. Vinnykova states, «Among the causes of electoral absenteeism in European elections is a major deterioration in the European Union's image in the public mind, a low level of trust to the EU institutions, and limited opportunities to participate in developed

European political decisions for citizens» [6, p. 50].

The consequence of low electoral activity is growing popularity of left and right parties, which using populist and nationalist slogans, build their own image and go to the European Parliament. Recent elections show that the share of parties with nationalist ideology increases. Thus, between 2009 and 2014 right and left parties (Europe for freedom and democracy, the European United Left / Nordic Green Left) had a total of 66 seats, while in 2014 the number of seats increased to 100 [5]. Therefore, throughout the European Union, one can observe the increasing role of nationalism in each country that in the framework of the crisis, migration, military conflicts near the boundaries of the EU, terrorist acts is popularizing the parties of left and right direction.

An important problem in the inner space of the EU is the dominance of the intergovernmental approach in making decisions over-functional. The last word in decision-making rests with the leaders of the EU member states that are considered representative of the citizens of the country at the supranational level. In addition, an important role is played by the geopolitical status of a particular state, which does not want to give it up. Accordingly, the decision may go against the wishes of the public, but will not do any damage to the image of the country. By intergovernmental approach, a system of specific "rules" that must comply with all of its players builds up. In addition, an extensive bureaucracy creates persistent barriers to rapid response and flexibility of the EU institutions.

However, there are possibilities of solving problems through systemic transformation of the EU political space and the introduction of a new model of cooperation between member states. After all, the problems of bureaucracy system, policy making and maintaining a uniform policy that satisfies all members of the European Union threaten to delegitimize the political system.

It is also necessary to examine the integration component. Indeed, the rapid expansion of the EU in 2004 led to the destructuralization of the internal market and the EU was conditionally divided into two parts: the economically strong countries (South-Western and Central Europe) and economically weak (Southeast Europe). So the issue of introducing a new concept of integration into the EU, among which we should set a model called «flexible Europe is becoming relevant». This concept is based on a differentiated

approach to the development and decision-making tendencies opposed federalization of the European Union.

The main threats should first include the increase in distrust among the citizens of the European Union and its institutions. For example, as for 2015 40% of EU citizens trust the European Parliament while 45% express distrust. Among the arguments for distrust citizens outlined the following: the remoteness of the European Parliament from European citizens (39%), distrust to MPs (21%), the negative impact of decisions taken by Parliament on the economic growth of the member state (17%) [7, p. 66]. Another study on the importance of the voice of the citizen in the EU shows the following: 40% of respondents agree that «their voice is important», while 53% say that «their voice is ignored» and, therefore, is not important [8, p. 9].

An example of such distrust is the recent referendum in Britain regarding leaving the European Union, which was named «Brexit». It launched a «domino effect» that would entail other countries are not satisfied with the general policy of the EU. The result of such actions could be the destabilization of the internal market, which will affect the economic and business sphere. In addition, it would mean a de facto division of Europe in the South-West and North-Central led by France and Germany respectively. These trends may reflect the concept of «core Europe», which addresses the allocation of spheres of influence in Europe for a tandem led by France and Germany, which in the future should have a positive impact on decision-making, political stability and the formation of common EU policies.

Another threat is the rise of populism, which is a toolkit for the parties of right and left wing for the passage of both to national parliaments and the European Parliament. Using populist parties create their own image, gradually filling the political arena with ideas of right and left direction, such as the National Front (France), Movement for a better Hungary (Hungary), the Party of Freedom (the Netherlands), SYRIZA (Greece).

Also it is worth noting that a gradual process of reducing confidence in the European Union and its institutions, shifting the ideological trajectory of voters, increasing nationalism in EU countries, expanding the bureaucracy and the further course of integration help to delegitimize the political system.

Among the strengths of the foreign policy vector, we should note the extensive network

system of the EU in the world. In order to remain an important actor of geopolitical processes in the world, have an impact and opportunities for cooperation directly (without intermediaries), the European Union creates its own offices worldwide [9]. Currently, the EU is represented in 99 countries and 6 international organizations. In particular, there is a representative in Ukraine [10]. It is also important that member states that do not have national representation in any country may be represented by an agency of the European Union, which is in this country.

Using the principle of multilateralism is another strong point of the EU. Indeed, this approach to external economic space allows each subject of the relations to have privileges in relation to other subjects and use them. Thus, each interested party will maximize the use of resources and opportunities for further expansion of cooperation and interaction. The next strength is the internal system of collective security that allows the European Union to avoid military conflict within its own borders. Military intervention in the EU «Yugoslavian conflict» was the last, and then in the European Union there were no military confrontation. This stability takes place, on the one hand, through the EU rapid reaction forces, on the other – due to the ability to solve urgent problems by the principle of «soft power».

Weaknesses are shown as follows. Firstly, this is a migration crisis and the failure to address it. After all, military conflicts in the Middle East in 2015 created a migration issue for the European Union. According to the European Parliament, only in 2014 it received more than 600,000 applications for asylum [11], in addition comes a huge number of illegal migrants. The reaction to these developments was the introduction of special EU quota system under which each member state must take a certain number of workers. The idea of quotas has become another problem, because it is a mandatory procedure that is not used in Central and Eastern Europe and popular protests are taking place and popularity of far-right forces is increasing. According to research by the American agency «PewResearchCenter» 59% of respondents (EU citizens) associate terrorism with migration of recent years [12].

Secondly, this is a failure of «neighborhood policy». The institutions of the European Union are not cooperating with individual countries and with the cooperation of the countries that are united in their own vectors of cooperation. For example, these are the «Eastern Partnership», «Northern Dimension», and

«Mediterranean Union». The problem is that cooperation on a regional dimension with several countries makes it difficult to interact in both institutional framework and political, economic and cultural one

Thirdly, this is a failure of investment and credit policy of the EU towards the developing countries, including the countries of the «Eastern Partnership» and «Mediterranean Union». Much of the investment provided by the European Central Bank [13] and the European Investment Bank [14], is for economic assistance to the countries neighboring the EU, however, problematic development of the economies of these countries are unstable GDP, high inflation, low investment attractiveness do not clearly guarantee to repay loans. That European banks finance export abroad, but do not always get them back instead to develop a clear policy of credit with saving the investment fund for the domestic market.

Fourthly, this is the US factor, which plays a role as an economic and geopolitical one. Almost all the EU member states are members of NATO [15] (the alliance) – an organization that was created on the initiative of the United States. Also, the United States is one of the main investors in the IMF and World Bank, which have the largest share of the vote – more than 16% [16; 17] So the dominance allows them to influence the economic situation in the European Union, after all, the World Bank and the IMF are investors of the Member States of the European Union.

Fifthly, this is the security dimension on the borders of the EU. For the 50-year history of the European Union, they did not manage to create common armed forces – the European army. This is due to the dominance of NATO in Europe, the presence of some armed forces in each EU member state, the creation of rapid reaction forces, comprising nearly 10 thousand people. For rapid reaction, forces for each member state some teams and technique are allocated and they are subject to European Union Military Staff. However, the presence of small amount of strength and differentiated approach to decision-making creates the inability to adequately confront the threats that exist on the borders (the war in eastern Ukraine, the civil war in Syria, a military coup in Turkey, the constant provocation of the Russian Federation).

However, in addition to the strengths and weaknesses in the outer space, there are possibilities, among which we outline the principle of flexible integration. It is a

differentiated approach to decision-making and the development of common policies between the EU Member States. Flexible integration is not reducing to a sample of rights and opportunities of each state but recognition of its national responsibilities and rights that help to better focus on problems and solutions, which are worked out in the way that every interested party remains satisfied.

Another possibility comes from the previous – making horizontal format of decisions. The existence of an intergovernmental approach to decision creates controversy not only at the supranational level of government, but also nationally. More and more EU citizens are dissatisfied with the policy pursued by European institutions. Disgruntled are also national governments of the leading EU countries. Thus, according to statistics of the «PewResearchCenter» on average 45% of EU citizens (UK – 65%, the Netherlands – 44%, Germany – 43%, Hungary – 40%, Italy – 39%, Franc – 39%, Poland – 38%) talk about increasing the powers of national offices in European institutions, increasing the role and significance of national governments in policy decisions and the reduction of the dynamics of integration [18].

The next opportunity is associated with the neighborhood policy conducted by the EU. A necessary component of it should be the institutional connection of each country to design and decision-making. It usually is possessed by every neighborhood policy – it is a strategy of cooperation between the EU and neighboring countries, where the latter should accept the proposed terms and integrate them into its own legal framework, economic, cultural, political sphere. However, the construction of the original dialogue and bilateral cooperation on working out strategies of cooperation provides additional benefits of further integration and creating conditions of trust and mutual respect.

However, there are still threats in the foreign policy area of the European Union. Firstly, this is the continued strengthening of influence in Europe the United States. One of the latest initiatives of the United States was the transatlantic creation of a free trade zone with the EU. This idea is still in development and design, however, there are already held discussions on whether such integration is required for the economies. According to the authoritative agency «Reuters», 58% of Americans are positive about the establishment of free trade among European countries: Italians – 75%, British – 65%, French – 58%, Germans

- 57% [19]. If a Transatlantic Free Trade Area is established it will strengthen the US presence not only in the military sense, but also economically and politically.

Secondly, this is migration policy, which is the «Achilles heel» creating confrontation between the Member States. This results in disagreement introduction of quotas for the reception of migrants for each country, the failure to develop a common policy to address migration issues, growth of nationalist forces, the continued use of the intergovernmental approach to decision-making, rather than functional, and so on.

Thirdly, this is the political crisis in Turkey, a military coup, the beginning of instability and «aggressive» behavior in the foreign space. Turkey has been a candidate for EU membership for more than 50 years, but recent developments have shaken its position in the eyes of European politicians. Moreover, Turkey is located between the Middle East and the European Union and has long held back the flow of migrants to Europe. Thus, according to studies, every year Turkey hinders more than 500,000 illegal immigrants who try to enter the EU [20]. The persistence of the «Turkish question» strained relations and active diplomatic policy of the Turkish authorities of the Russian Federation poses a serious threat to the EU in the southeast Mediterranean direction.

Fourthly, this is the information space. Using modern technologies enables interaction of citizens and authorities. However, despite the Eurostat results, we can say that there are two main problems. The first one is a small percentage of using the Internet for interaction with public authorities (on the average, this figure varies within 25-40% [21, pp. 179-185]). The second problem is the unprotected internal information space of the EU. Because of this, the problem of public awareness of the EU in political decisions vectors of development, domestic and foreign policies arises. Moreover, in Europe the information resources of the United States and Russia are well represented.

Conclusions. The European Union is a supranational system of political governance that in recent years faced with problems of internal and external origin. The EU is characterized by strengths (internal market, the principle of decentralization of the world, multilateralism) and weaknesses (dominance of intergovernmental approach to decision-making, reduce of political activity, failure of neighborhood policy, migration issues, the impact of the US). However, there are

opportunities to optimize the political system, increasing influence in the region, and to resolve internal political problems in the internal space and external.

Firstly, this is refusal of the intergovernmental approach to decision-making and the transition to a functional approach using horizontal model. Each member state should be a self-governing and autonomous structural unit of the EU and its powers, rights and opportunities. The decision will be made taking into account the interests of each country, not a separate group of states that have their own geopolitical tastes and economic strength. In addition, it is important to use a differentiated approach in designing and making decisions that will help to focus on national issues, increase the role of national governments and to listen to the public.

Secondly, this is developing a common immigration policy to different applicable horizontal model of decision-making. Each member state should present their ideas to address migration issues. Indeed, the use of quotas, forcing to receive refugees will only delegitimize EU institutions and accordingly increase distrust to the national governments.

Thirdly, this is rejection of the concentration of power in the EU institutions, further integration and increased bureaucracy. Instead, it is necessary to focus on the transformation of modern institutional framework of the European Union. Examples of such changes can serve as models introducing «flexible Europe», which advocates the preservation of independent rights and powers of each member state and implements differentiated approach to decision making.

Fourthly, this is changing the strategy of cooperation with neighboring countries. It is necessary to involve each state most institutionally and to work with it directly, without combining with other countries and propose a European strategy for cooperation.

Finally, we outline that the transformation of political space EU needs further research and attention in order to implement complex methods. Therefore, it is relevant to analyze not only political space of the European Union, but also economic, cultural and social ones. These comprehensive studies will make it possible to more clearly understand the challenges that the EU faces today.

REFERENCES

1. Quincy R. SWOT Analysis: Raising capacity of your organization [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://socialwork.rutgers.edu/Libraries/Huamin/Brochure_2.sflb
2. European Maritime Safety Agency [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.emsa.europa.eu/>
3. European Defence Agency [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eda.europa.eu/>
4. European Police Office [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.europol.europa.eu/>
5. European Parliament / Results of the 2014 European elections [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.europarl.europa.eu/elections-2014-results/en/election-results-2014.html>
6. Вінникова Н.А. Трансформаційні виклики радикалізації європейської системи політичного представництва / Н. А. Вінникова // *Politicus: Науковий журнал*. – 2016. – Вип. 2. – С. 48-54.
7. European Parliament Eurobarometer (EB/EP 84.1) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.europarl.europa.eu/pdf/eurobarometre/2015/2015_parlemeter/eb84_1_synthese_analytique_partie_II_en.pdf
8. Standard Eurobarometer (№ 82) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb82/eb82_first_en.pdf
9. European Union External Action [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eeas.europa.eu/index_en.htm
10. Представництво Європейського Союзу в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/index_uk.htm
11. EU legal framework on asylum and irregular immigration [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2015/551333/EPRS_BRI%282015%29551333_EN.pdf
12. European opinions of the refugee crisis in 5 charts [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2016/09/16/european-opinions-of-the-refugee-crisis-in-5-charts/>
13. European Central Bank [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ecb.europa.eu/>
14. European Investment Bank [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eib.org/>
15. North Atlantic Treaty Organization [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nato.int/>
16. IMF Members' Quotas and Voting Power, and IMF Board of Governors [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.imf.org/external/np/sec/memdir/members.aspx>
17. The World Bank and the Emerging World Order. Adjusting to multipolarity at the second decimal point [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ciaonet.org/attachments/18025/uploads>
18. Brexit vote highlighted UK's discontent with EU, but other European countries are grumbling too [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2016/06/24/brexit-vote-highlighted-uks-discontent-with-eu-but-other-european-countries-are-grumbling-too/>
19. The public supports a transatlantic trade pact – for now [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://blogs.reuters.com/great-debate/2013/02/19/the-public-supports-a-transatlantic-trade-pact-for-now/>
20. Illegal migration to EU rises for routes both well-worn and less-traveled [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2016/03/18/illegal-migration-to-eu-rises-for-routes-both-well-worn-and-less-traveled/>
21. Eurostat regional yearbook 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/7018888/KS-NA-15-001-EN-N.pdf/6f0d4095-5e7a-4aab-af28-d255e2bcb395>

УДК 32:316.64+316.722

Колісниченко Р.М.
Кіровоградський інститут
ПрАТ «ВНЗ «МАУП»

МІЖЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ВІДМІННОСТІ СВІТОВОЇ ГЛОБАЛІСТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ

Здійснено аналіз відмінностей у ставленні до глобальних проблем з боку населення західних та східних країн. Досліджено міжцивілізаційний контекст суспільного відношення до міжнародного тероризму, злиднів, голоду і нестачі питної води, збройних конфліктів, глобальних змін клімату, економічної нестабільності, поширення інфекційних захворювань, збільшення світового населення, розповсюдження ядерної зброї та обмеженості енергетичних ресурсів.

Ключові слова: глобалістична свідомість, глобальні проблеми, міжцивілізаційні відмінності.

Колесниченко Р. Н.

МЕЖЦИВИЛИЗАЦИОННЫЕ ОТЛИЧИЯ МИРОВОГО ГЛОБАЛИСТИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ

Осуществлен анализ различий в отношении к глобальным проблемам со стороны населения западных и восточных стран. Исследован межцивилизационный контекст общественного отношения к международному терроризму, бедности, голоду и нехватке питьевой воды, вооруженным конфликтам, глобальным изменениям климата, экономической нестабильности, распространению инфекционных заболеваний, увеличению мирового населения, распространению ядерного оружия и ограниченности энергетических ресурсов.

Ключевые слова: глобалістическое сознание, глобальные проблемы, межцивилизационные различия.

Kolisnichenko R.

INTERCIVILIZATIONAL DIFFERENCES OF GLOBAL GLOBALISTION CONSCIOUSNESS

The analysis of the differences in relation to the global problems of the population of western and eastern countries is given. Civilizations are studied in the context of public relations to international terrorism, poverty, hunger and lack of drinking water, armed conflicts, global climate change, economic instability, the spread of infectious diseases, an increase in world population, the spread of nuclear weapons and the limited energy resources.

Keywords: globalistion consciousness, global issues, the differences between civilizations.

Важливою передумовою забезпечення належної обізнаності суспільства відносно глобальної проблематики є наявність стійкого інтересу до світових негараздів, розуміння їх значення, достатньо вмотивованої зацікавленості у подоланні світових небезпек, що лежить в основі розвитку глобалістичної свідомості.

Усвідомлення особливостей становлення глобалістичних поглядів представників західної та східної цивілізацій відкриває можливість збагнути основні політико-культурні причини сучасного загострення більшості глобальних проблем, що доводить високу актуальність ґрунтовного наукового дослідження міжцивілізаційних відмінностей глобалістичної свідомості людства.

Особливості розвитку суспільної свідомості сучасних цивілізацій досліджували В. Ільїн, Ю. Кулагін, В. Петрушенко, інші науковці [1; 2]. Цивілізаційні ознаки політичної свідомості людства вивчали О.Бабкіна, М. Головатий, В. Горбатенко, Ф. Фукуяма, С. Хантінгтон, інші вчені [3; 4; 5; 6; 7]. Втім, особливості розвитку глобалістичної свідомості західної та східної цивілізацій залишаються недостатньо проаналізованими.

Метою статті є дослідження міжцивілізаційних відмінностей світової глобалістичної свідомості. Цілі статті охоплюють послідовний порівняльний аналіз розвитку воєнно-політичної, соціально-економічної, екологічної та гуманітарної складових глобалістичної свідомості населення західних і східних держав у контексті розуміння серйозності глобальних проблем.

Під глобалістичною свідомістю прийнято розуміти специфічну форму суспільної свідомості, що відображає ставлення до глобальних проблем людства [8, с. 122]. З

метою вивчення оцінок населенням важливості глобальних проблем британською соціологічною службою «YouGov» протягом листопада – грудня 2015 р. було проведено опитування громадян 17 країн світу. Держави, в яких проводилося соціологічне дослідження, розподілені на відповідні групи: західні країни (Великобританія, Данія, Німеччина, Норвегія, США, Фінляндія, Франція, Швеція) та східні країни (Австралія, Гонконг, Індонезія, Китай, Малайзія, Об'єднані Арабські Емірати, Саудівська Аравія, Сінгапур, Таїланд), серед яких виділено країни з відносно низьким рівнем життя населення (Індонезія, Китай, Малайзія і Таїланд). Аналіз результатів опитування дає можливість виявити рівень усвідомлення населенням значення глобальних викликів, ставлення до них з боку різних народів, сформувані основи бачення регіональних, соціально-економічних та інших особливостей глобалістичної свідомості людства (табл. 1) [9; 10].

Таблиця 1.

Розподіл відповідей на запитання «Які з наступних проблем Ви вважаєте серйозними загальносвітовими проблемами?» [9; 10].

(за даними опитування компанії «YouGov», проведеного у 17 країнах), %

Група країн \ Проблема	Усі країни	Західні країни	Східні країни	Країни з низьким рівнем життя
Міжнародний тероризм	71	76	67	65
Злидні, голод і нестача питної води	59	62	56	57
Збройні конфлікти	53	60	46	41
Зміна клімату	52	53	51	53
Економічна нестабільність	48	43	53	60
Поширення інфекційних захворювань	39	35	41	45
Збільшення світового населення	34	39	30	30
Розповсюдження ядерної зброї	32	37	30	29
Обмеженість енергетичних ресурсів	31	30	33	40

Задля всебічного аналізу глобалістичної свідомості респондентів під час опитування до наведеного переліку світових проблем варто було б додати глобальні економічні диспропорції, нерівномірність розподілу матеріальних благ, які за змістом є близькими до проблем бідності, голоду, забезпечення питною водою, економічної нестабільності, проте мають свою специфіку і могли б чіткіше відобразити ставлення мешканців передусім розвинених держав до надання допомоги бідним країнам, стимулювання їхнього економічного розвитку, налагодження справедливих світових

соціально-економічних відносин. Зазначений перелік глобальних проблем також доцільно було б доповнити отруйними забрудненнями навколишнього середовища, які поряд із кліматичними змінами, як відомо, теж належать до найбільших загроз планетарній екосистемі, проблемами розвитку освіти, демократії, захисту прав людини.

Тим не менше, всі наведені під час опитування проблеми мають глобальний характер, несуть у собі загрозу всьому світові і потребують зусиль усього людства для їх вчасного розв'язання. Важко переоцінити важливість розуміння людьми

значення кожної з перелічених глобальних проблем, переважна більшість з яких постійно загострюється, набуває нових форм, що призводить до чисельних людських жертв, руйнувань, зниження якості життя, виснаження й деградації природних ресурсів, розбалансування усталеної десятиліттями системи світової ядерної безпеки. Ознакою гуманізаційної глобалістичної свідомості є визнання серйозності всіх наведених світових проблем, усвідомлення їх планетарного масштабу, основних причин, можливих для всього людства наслідків вчасної невирішеності, способів розв'язання тощо.

Утім, згідно з результатами соціологічного дослідження, на думку більшої частини респондентів, до значущих глобальних з усіх перелічених проблем належать лише міжнародний тероризм, злидні, голод, нестача питної води, збройні конфлікти та кліматичні зміни. Глобальність масштабу економічної нестабільності, поширення інфекційних захворювань, збільшення світового населення, розповсюдження ядерної зброї та обмеженості енергетичних ресурсів, на жаль, ігнорується більшою частиною опитаних. Таким чином, більшість респондентів визнають глобальне значення лише чотирьох із дев'яти перелічених проблем, хибно не вважаючи більшу частку наведених глобальних загроз серйозними світовими проблемами.

Виходячи з того, що найменш популярну з перелічених загроз – проблему обмеженості енергетичних ресурсів до серйозних глобальних проблем відносить 31% опитаних, випливає логічний висновок, що частка респондентів, яка може визнавати глобальний характер усіх наведених проблем теж становить не більше 31%. Тобто, до гуманізаційної глобалістичної свідомості, у її повному розумінні, можуть належати лише менше третини (не більше 31%) опитаних, що свідчить про низький загальний рівень обізнаності відносно планетарних небезпек, їх поверхневе оцінювання, переважання серед респондентів нейтрального та деструкційного типів глобалістичної свідомості.

Усвідомлення сутності й значення глобальних проблем є одним із найважливіших показників розвитку відповідних складових глобалістичної свідомості, що відображають ставлення суспільства до певних видів світових викликів. Згідно з даними опитування, складові частини глобалістичної свідомості респондентів у міру зменшення ступеня визнання глобального характеру

світових проблем розташовуються таким чином: воєнно-політична, соціально-економічна, екологічна та гуманітарна.

Найвищий ступінь усвідомлення існування глобальних проблем зафіксовано в межах об'єкта воєнно-політичної складової глобалістичної свідомості, що відбиває ставлення до міжнародного тероризму, збройних конфліктів і розповсюдження ядерної зброї. Для респондентів з усіх регіонів найбільш важливою світовою проблемою виявився міжнародний тероризм, з серйозністю характеру якого погоджуються 71% опитаних. Першочерговість значення терористичної загрози відносно інших глобальних викликів знаходить пояснення у наслідках кривавих терористичних атак, що активно висвітлюються світовими ЗМІ, концентрують на собі активну увагу громадськості, викликають найсильніший сплеск суспільних емоцій, пов'язаних із здивуванням смертельною небезпечністю світу, співчуттям до загиблих, різким засудженням організаторів терактів, масовою появою страху стати жертвою тероризму й втратити власне життя. Адже страх перед смертю, як відомо, є однією з найсильніших емоцій людини, здатних значною мірою визначати її загальну емоційну спрямованість, хід мислення і поведінку.

У західних державах терористична загроза сприймається з більшою серйозністю (на 9%), ніж у східних країнах, очевидно, значною мірою через те що об'єктами терористичних актів, які активно висвітлюються у глобальному інформаційному просторі, частіше за все виявляються громадяни держав саме західного світу, котрі вважаються найбільшими ворогами найнебезпечніших на планеті ісламських терористичних угруповань.

У східних країнах з низьким рівнем життя спостерігається дещо нижчий рівень визнання тероризму глобальною проблемою, ніж у більшості східних держав, що може бути пов'язано із гіршою якістю соціального забезпечення, вищою актуальністю проблем соціально-економічного характеру, таких як бідність, економічна нестабільність, поширення захворювань і забезпечення енергоносіями. Натомість громадяни розвинених східних держав більшого значення надають питанням тероризму, збройних конфліктів та розповсюдження ядерної зброї. Тобто, чим багатшими є країни, тим більше їхні мешканці цінують безпеку свого життя і відповідальніше

ставляться до терористичних та інших воєнно-політичних викликів. Ця тенденція підтверджує необхідність активнішого міжнародного стимулювання соціального розвитку незаможних східних держав як дієвого чинника послаблення агресивності, нівелювання мотивацій населення щодо участі у смертоносних злочинах терористичних угруповань, воєнних діях та подолання загроз тероризму й військових агресій.

У цілому 53% респондентів погоджуються із серйозністю глобальної проблеми збройних конфліктів, яка за рівнем суспільного визнання є третьою серед перелічених світових небезпек. Це підтверджує існування у більшості опитаних інтересу до воєнних дій, які відбуваються на планеті, розуміння руйнівних наслідків воєн, прагнення до забезпечення миру передусім у своїй країні. При цьому у західних державах існування світової проблеми збройних конфліктів визнають на 14% більше респондентів, ніж у східних країнах. Виявлена регіональна відмінність у сприйнятті глобальних воєнних викликів, очевидно, зумовлена зростаючою занепокоєністю громадян більшості європейських країн і США питанням військової агресії в Україні з боку Російської Федерації, зухвалі дії якої становлять суттєву загрозу для воєнної безпеки Європи і світу. Населення західних країн, в яких проводилося опитування, є одним із найзаможніших у світі, тож цінність безпеки життя, зокрема воєнної безпеки є для нього значно вищою, ніж в інших, особливо найбідніших країнах. Не можна не враховувати і історично сформовану ментальну войовничість східних народів, що знаходить відбиття на сучасному стані розвитку глобалістичної свідомості. До того ж війна на території розвинених європейських держав з розвинутою інфраструктурою гіпотетично мала б більш руйнівні наслідки, ніж для істотної частини східних країн зі значно слабшими показниками економічного розвитку.

Аналогічні регіональні особливості має розподіл відповідей респондентів щодо глобальної проблеми розповсюдження ядерної зброї, до якої громадяни європейських держав ставляться з більшою (на 7%) серйозністю, порівняно з мешканцями східних країн. Причинами цього, окрім вищенаведених, вірогідно, є дещо вищий ступінь інформованості населення західних країн відносно сучасних тенденцій у сфері світової ядерної безпеки, що досягається завдяки діяльності розгалуженої мережі

західних ЗМІ, закладів освіти, громадських організацій та інших інститутів політичної соціалізації. З існуванням глобальної ядерної загрози погоджуються менше третини (32%) опитаних, скоріше за все тому, що більшості респондентів можливість застосування ядерної зброї видається сумнівною, малоімовірною, чим доводиться недостатність роз'яснювальної діяльності наведених інституцій у напрямку інформування населення світу про справжнє значення сучасних воєнно-політичних викликів.

За рівнем розуміння характеру світових проблем другою після воєнно-політичної є соціально-економічна складова глобалістичної свідомості, в межах якої відображаються проблеми бідності та економічної нестабільності. Бідність є одним із найбільш негараздів людства, від міри вирішеності яких залежить розв'язання низки воєнно-політичних, гуманітарних та інших складних світових проблем. Злидні, голод і нестачу питної води вважають глобальною проблемою 59% респондентів, що відводить їй друге за значенням місце в світі після терористичної загрози. Важливість для опитаних вказаної проблеми зумовлена простотою її розуміння, значною світовою поширеністю як самої бідності, так і загальнодоступної інформації про неї.

У західних країнах світова проблема злиднів, голоду і нестачі питної води визнається більшою кількістю (на 7%) опитаних, ніж у східних державах, що може бути пов'язано з кращою загальною інформованістю населення Європи і США відносно визначеної глобальної проблематики. Одним із чинників цієї тенденції є домінування в світі європейських і північно-американських мас-медіа, вищий загальний рівень розвитку західного інформаційного простору, за допомогою якого відбувається оперативніше поширення суспільно корисної інформації щодо сучасних світових небезпек. Не виключено, що однією з причин порівняно високої оцінки значущості проблеми бідності є розуміння частиною респондентів західних регіонів, що світові злидні є передумовою посилення воєнних, зокрема терористичних, загроз, які викликають найбільшу тривогу Заходу.

Серед респондентів східних країн дещо вищий рівень занепокоєння проблемами бідності спостерігається у країнах з низьким рівнем життя, що пояснюється більш масовим поширенням злидненості, голоду і незабезпеченості чистою водою у цих країнах.

Менше половини (48%) опитаних погоджуються із глобальним характером проблеми економічної нестабільності, найбільш відчутними негативними проявами якої можуть бути нестійкість зростання економіки, фрагментарність, різка контрастність глобального економічного розвитку та періодичні світові фінансово-економічні кризи. У цьому контексті глобальна економічна нестабільність є однією з основних причин проблеми бідності, соціальної незахищеності значної частини людства. Невизнання більшістю респондентів економічної нестабільності глобальною проблемою свідчить про далеко неповне розуміння причинно-наслідкових зв'язків трансформації найважливіших світових загроз.

Найвищий (60%) рівень сприйняття загальнопланетарного масштабу економічної нестабільності має місце у найбідніших східних країнах, найнижчий (43%) – у західних державах. Зазначена регіональна специфіка у ставленні до вказаної проблеми доводить, що вагомим чинником формування ставлення респондентів до економічної нестабільності є існуючий рівень економічного розвитку їх країн. Відповідно, чим нижчі показники економічного зростання, тим вищим є прагнення опитаних до досягнення світової економічної стабільності. Це може означати, що у подоланні диспропорцій економіки світу найбільше зацікавленими залишаються переважно ті країни, які мають найскромніші матеріальні можливості та здійснюють найменший вплив на координацію глобальної економічної системи. Таким чином, підтверджується гостра потреба глибшого усвідомлення громадянами розвинених країн доцільності гармонізації глобальної економіки, справедливого вирівнювання світового економічного розвитку.

Третьою за рівнем визнання світових проблем є екологічна складова глобалістичної свідомості, що охоплює відображення глобальних кліматичних змін та обмеженості енергетичних ресурсів. Серйозне ставлення до глобальних змін клімату демонструють 52% опитаних, які за важливістю цієї проблеми поставили її на останнє четверте місце серед перелічених світових проблем, визнаних більшістю респондентів. Основною причиною розуміння більшою частиною опитаних значення змін клімату, напевне, є ознайомлення з наслідками глобального потепління, підвищення рівня світового океану, деградації світової

екосистеми, почастищення й посилення масштабності ураганів, повеней, інших стихійних лих. Адже останніми роками інформаційні повідомлення про різноманітні стихійні лиха перетворилися на майже постійні рубрики новин світових ЗМІ.

Регіональні відмінності оцінки змін клімату є незначними. Респонденти західних країн виявляють на 2% вищий рівень усвідомлення планетарних загроз кліматичних змін порівняно зі східними країнами, що, вочевидь, пояснюється кращою інформованістю відносно стану навколишнього середовища, зумовленою якістю європейської екологічної освіти й інформаційної політики. У східних країнах з низьким рівнем життя населення стурбованість кліматичними змінами на 2% сильніша, ніж у східних регіонах у цілому, причиною чого, ймовірно, є висока уразливість бідних країн до наслідків забруднення навколишнього середовища і змін клімату. Так, найвищу увагу (61%) до кліматичних викликів серед найбідніших держав приділяють громадяни Китаю, на частині території якого часто з'являється шкідливий для здоров'я смог [9; 10].

Як зазначено вище, найменш важливою для опитаних виявилася проблема обмеженості енергетичних ресурсів, глобальний характер якої визнають лише 31% респондентів. Це означає, що понад дві третини опитаних не розуміють, що обмеженість світових запасів нафти, природного газу, інших економічно важливих енергоресурсів є однією з основних причин загострення воєнних протистоянь, відомими прикладами яких є війна в Іраку, територіальні суперечки навколо островів Південно-Китайського моря та цілої низки багатьох інших територій і акваторій планети. Очевидним є і нерозуміння того, що дефіцит енергоресурсів здатний ускладнювати світові економічні, соціальні, екологічні труднощі, оскільки несвоєчасна забезпеченість доступними енергоносіями закономірно отримує вкрай негативно позначається на тенденціях світового економічного розвитку, якості глобальної екологічної політики.

У східних державах, порівняно із західними країнами, спостерігається на 3% вищий рівень визнання опитаними світового значення обмеженості енергетичних можливостей планети, що передусім пов'язано з оцінками респондентів найбідніших країн, де рівень уваги до зазначеної проблеми на 7% вищий, ніж в цілому у східному регіоні.

Тобто сприйняття енергетичної проблеми формується під визначальним впливом економічних чинників: чим бідніша країна, тим вищою є ступінь розуміння значення проблеми обмеженості енергоресурсів. Причиною цієї закономірності, скоріше за все, є енергетична залежність країн, що розвиваються, обмежені можливості бідних держав для придбання конче необхідних енергоносіїв, завдяки чому актуальність проблем енергозабезпечення зростає для більшості їх населення. Зокрема, респонденти Китаю, розвиток енергоємної економіки якого вступає у тісну залежність від світових цін на нафту, висловлюють найбільш відповідальне у світі ставлення (56%) до планетарної проблеми забезпечення енергоресурсами [9; 10].

Громадяни західних держав меншою мірою визнають проблему обмеженості енергоресурсів, не зважаючи на те, що саме такі держави, переважно задля забезпечення енергоносіями, свого часу розпочинали загарбницьку війну в Іраку і сьогодні продовжують активно контролювати видобуток нафти на території цієї країни. Таким чином, найбільше прагнучи до запобігання тероризму, недопущення збройних конфліктів, збереження миру, більшість західних респондентів не розуміють основних причин глобального політичного напруження, однією з яких є зростаюча енергетична проблема. Наслідком такого нерозуміння виявляється тенденційна ескалація світового протистояння, що виливається у несправедливі війни, окупаційні порядки, жахливі терористичні акти тощо. Отже, в інтересах усього світу є якнайшвидше усвідомлення більшістю громадян передусім західних країн реального значення світових енергетичних проблем у контексті забезпечення світової безпеки, формування відповідального ставлення населення планети до сучасних глобальних викликів у сфері взаємовідносин людини і природи, розуміння необхідності їх своєчасного справедливого вирішення.

За рівнем суспільних оцінок значення глобальних проблем найменш розвинутою виявилася гуманітарна складова глобалістичної свідомості, в межах якої відображаються проблеми поширення інфекційних захворювань та демографічного зростання. Більшість опитаних (61%), не зважаючи на світове поширення мутованих вірусів атипових гострих аспіраторних інфекцій, летальних наслідків захворюваності, їх широкого висвітлення у ЗМІ, на жаль, не

надають проблемі інфекційних хвороб глобального значення, засвідчуючи недостатню інформованість щодо світових проблем охорони здоров'я.

У найбідніших східних країнах рівень визнання світової важливості проблеми інфекційних захворювань є на 10% вищим, ніж у західному регіоні, де зафіксовано найнижчий ступінь (35%) розуміння вказаної проблеми. Існуючий розрив у ставленні до глобальної небезпеки хвороботворних інфекцій, вірогідно, зумовлений регіональними особливостями поширення відповідних захворювань, які через брак матеріальних ресурсів, якісних медикаментів, кваліфікованого медичного обслуговування найбільш масштабними виявляються у країнах з низьким рівнем життя населення. Успішність лікування таких захворювань у найбідніших країнах світу не рідко залежить від обсягів іноземної гуманітарної допомоги, що, як правило, надається розвиненими країнами. Тож, вирішення проблем поширення інфекційних хвороб потребує гуманізації глобалістичної свідомості всього людства, виховання відповідальнішого ставлення з боку, перш за все, громадян розвинених держав, політична поведінка яких здійснює найбільш вагомий вплив на ефективність глобальної боротьби з небезпечними інфекціями.

Лише 34% респондентів розглядають зростання світового народонаселення як серйозну глобальну проблему, що доводить нерозуміння двома третинами опитаних основних причин світової екологічної кризи, кліматичних змін, глобальних проблем соціально-економічного розвитку, загострення міжцивілізаційного напруження.

Ставлення до демографічного зростання є чітким каталізатором глибини осмислення респондентами змісту й причин більшості проблем глобального розвитку, що, як виявляється, залишається на низькому, поверхневому рівні. Висловлюючи згоду з існуванням світових проблем, що трактується як найважливіші, респонденти демонструють необдуманість основних чинників їх загострення, через що втрачають можливість сформулювати й втілити в життя стратегічне бачення шляхів подолання більшості глобальних труднощів. Так, нерозуміння більшою частиною людей значення проблем перенаселення планети провокує подальше продовження зростання чисельності людства, що тягне за собою посилення всіх без винятку світових викликів.

У західному регіоні з існуванням глобальної демографічної проблеми погоджуються на 9% більше респондентів, ніж у східних державах, що може бути пояснене вищою компетентністю населення західних країн відносно глобальної демографічної загрози, відчутним впливом східних релігійних традицій, орієнтованих на багатодітність, велику сім'ю, через що надмірна кількість дітей у сім'ях громадян східних держав подекуди може взагалі не розцінюватися проблемою.

Висновки. З викладеного випливає впевненість у високій актуальності підвищення рівня усвідомлення демографічних та інших глобальних загроз як у східних країнах, де спостерігаються найвищі темпи зростання населення, так і у західних, від яких залежить дієвість стимулювання соціально-економічного розвитку слаборозвинених регіонів. Значною перспективністю відзначається здійснення подальших досліджень дієвих шляхів об'єктивного інформування населення світу щодо причин, особливостей і негативних наслідків загострення глобальних проблем сучасності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ільїн В.В. Актуальні проблеми сучасності / В.В. Ільїн, Ю.І. Кулагін // Філософія: Підручник: В 2 ч. Ч.ІІ.– К.: «Альтерпрес», 2002. – 480 с.
2. Петрушенко В. Л. Філософія: Курс лекцій. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти III – IV рівнів акредитації. 2-е вид., виправлене і доповнене / В.Л. Петрушенко. – К.: «Каравела»; Львів: «Новий світ-2000», 2002. – 544 с.
3. Політологія: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенко. – К.: Видавничий центр «Академія», 1998 – 368 с.
4. Головатий М. Ф. Політична психологія: підруч. / М.Ф. Головатий; 2-е вид. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 400 с.
5. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С.Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка; 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
6. Фукуяма Ф. Примат культури / Френсіс Фукуяма // «І». – 2001. – № 21. – С. 48-57.
7. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? / Сэмюэль Хантингтон // Полис. Политические исследования. – 1994. – № 1. – С. 33-48.
8. Колісніченко Р. М. Глобалістична свідомість: поняття, структура, типологія / Р. М. Колісніченко // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. – Сер. 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. – 2012. – Вип. 9. – С. 117-124.
9. Global survey: Britain among least concerned in the world about climate change. YouGov [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://yougov.co.uk/news/2016/01/29/global-issues/>
10. Which, if any, of the following do you consider to be serious problems facing the world as a whole? YouGov [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://d25d2506sfb94s.cloudfront.net/cumulus_upload_s/document/a7dgdmj6is/Results_160208.pdf

УДК 348.71

Литвин О.Е.

Харківський національний
університет імені В. Н. Каразіна

ПРОБЛЕМА СЕКУЛЯРИЗАЦІЇ ТА ДЕСЕКУЛЯРИЗАЦІЇ У СУЧАСНОМУ СВІТІ

Розглянуто основні ознаки класичного секуляризованого політичного режиму сучасності. Здійснено аналіз проблем і слабких моментів цієї теорії та прослідковано поступовий перехід до нової форми взаємодії релігії і політики всередині держави. Визначені основні причини розвитку та форми поширення десекуляризації. Визначено сучасні форми поширення впливу релігії на політику та сформульовані ознаки процесу десекуляризації у державі.

Ключові слова: секуляризація, релігія, приватизація релігії, десекуляризація.

Литвин Е.Э.

ПРОБЛЕМА СЕКУЛЯРИЗАЦИИ И ДЕСЕКУЛЯРИЗАЦИИ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Рассмотрены основные признаки классического секуляризованного политического режима современности. Проведен анализ проблем и слабых моментов данной теории и прослежен постепенный переход к новой форме взаимодействия религии и политики внутри государства. Определены основные причины развития и формы распространения десекуляризации. Определены современные формы распространения влияния религии на политику и сформулированы признаки процесса десекуляризации в государстве.

Ключевые слова: секуляризация, религия, приватизация религии, десекуляризация.

Lytvyn O.

THE PROBLEM OF SECULARIZATION AND DESECULARIZATION IN THE MODERN WORLD

The article examines the main features of the classical secular political regime. The special attention is paid to the analysis of principal issues and weak points of the theoretical concept. The gradual transition to the new form of religion and politics interaction within the modern state is investigated. The main sources of development and the key forms of desecularization are defined. Current patterns of religious impact on politics and features of the desecularization process in the modern state are formulated.

Keywords: secularization, religion, privatizing of religion, desecularization.

Більшість країн світу сьогодні позиціонують себе як демократичні світські країни, де церква є незалежною від держави, а сама держава керується у власних рішеннях демократично-ліберальними цінностями. В основі світської держави лежить нерелігійна мораль, що була сформована на принципах свободи, рівності та толерантності, що лягли в основу сучасних політичних режимів. Феномен секуляризації, що набув свого поширення за часів Відродження, проявляється не лише в формі відсторонення церкви від законодавчих та виконавчих рішень. У широкому сенсі секуляризацію можна визначити як процес відсторонення церкви від

управлінських рішень, знищення всіх ознак релігійності: патерналістську політику, відсутність плюралізму, регулювання економіки та інше. Аналізом проблеми секуляризації займалися Д. Узланер, Д. Анікін, С. Здіорук, М. Парашевін, Ю. Хабермас, Х. Казанова, В. Карпов. Головна мета статті: виявити ознаки класичної теорії секуляризації, прослідкувати реальну трансформацію теорії та виявити головні причини переходу від секуляризації до десекуляризації.

Під поняттям «секуляризації» Б. Вільсон розуміє «процес, коли сформована релігійна свідомість починає втрачати соціальні ознаки. І. Варга водночас зазначає, що головна відмінність процесу секуляризації полягає в тому, що «державний устрій та соціальні перетворення втрачають власну трансцендентну природу та набувають

суспільно іманентної направленості» [1]. Процес секуляризації створює подвійну форму виокремлення релігії від управлінської сфери: держава відмовляється від релігії у якості чинника впливу на політику, а людина (особистість) відмовляється від постійного звернення до церкви та стає байдужою до постулатів, що стосуються публічної сфери її життя. У такому випадку зникає первинна функція релігії – організаційна: вже немає необхідності регулювати всі публічні сфери та виробляти рекомендації. Релігія зазнає трансформації та поступової приватизації (релігія контролює та впливає лише на особистість).

Приватизація – одна з основних ознак секуляризованого політичного режиму. Соціальний світ переживає модернізацію, адже тепер люди об'єднуються не навколо однієї цінності, а за своїми інтересами, внаслідок чого виникають нові соціальні групи. Водночас у державному управлінні приватизація виникає як негативна реакція уряду на бажання церкви регламентувати політичні рішення за допомогою релігійних канонів, замінити моральні правила та отримати реальну політичну владу [2]. Відтепер церква відсторонялася від формування нормативної основи механізму правового регулювання та залучалася до цього тільки з ініціативи держави, що свідчило про реальне звуження регулятивних функцій церкви у суспільстві [3, с.16-63].

Процес секуляризації (приватизації релігії) створив передумову для виникнення критичної думки, індивід перестав бачити окресленим кимось шлях розвитку, а отже, повинен був самостійно справлятися з викликами. Секуляризовані політичні режими направлені першочергово на інтелектуальний і моральний прогрес індивіда та суспільства. Завдяки існуючим секуляризованим політичним режимам ми можемо простежувати головні ознаки феномена та виокремлювати їх – з них зрештою складається класична теорія секуляризації.

Центральною ознакою секуляризованого політичного режиму у рамках вищезазначеної теорії є плюралізм думок, що виступає формуючим фактором створення «звільнених від релігії територій» (освіти, мистецтва, соціального управління). Усі нові соціальні групи співвідносять себе у світі за допомогою загальної позиції у політичному процесі, де їхня думка може виступати формуючою для суспільства.

Друга ознака секуляризованого політичного режиму – капіталістичний устрій ринку, що формує раціонально-прагматичну свідомість громадянина. Держава визнає потребу в високому кваліфікаційному рівні науково-технічного персоналу для пришвидшеного процесу індустріалізації, що тягне за собою високу раціоналізацію мотивації, де трансцендентне виступає у якості побічного фактора. Релігія переходить у площину приватного життя та регулює лише індивідуальні мотивації людини. Третьою ознакою секуляризованого політичного режиму виступає вивільнення інституту освіти з-під влади церкви та його виділення в окрему соціальну структуру. Спостерігається поступове зростання рівня освіченості населення та його задіяність на ринку праці. Процес секуляризації надає можливість для пошуку результатів, їх висловлення та критики іншими. З цього випливає четверта ознака – політична та соціальна опозиція, яка користується можливостями критики та пошуку альтернативних шляхів розвитку держави [4].

П'ятою ознакою секуляризованого політичного режиму виступає зростаюча тенденція до особистісної відповідальності та індивідуалізму серед населення. Передумовою такої тенденції стала демонополізація релігійних канонів і відсутність уніфікованих морально-етичних установок [5, р. 1051].

Усі ознаки являють собою основу класичної теорії секуляризації, яка охоплює сфери політичного, соціального та економічного. Існуючі моделі сучасних держав відмовилися від інституту церкви як частини апарату державного управління, тому можна говорити, що вони йдуть шляхом секуляризації, але тенденція до «релігійних проявів» та патерналістських установок залишилася. Виникає питання стосовно того, чи існує класична теорія у якості практичного посібника для країни з приводу секуляризації?

Секуляризацію можна визначити шляхом виявлення двох обставин сучасних держав, що виникли у суспільстві та спровокували депопуляризацію релігії (втрату її актуальності серед населення):

- десаκραлізація сприйняття людиною світу;
- раціоналізація мислення – віра у розум, логіку, науку.

Наука та світська мораль доводять власну ефективність при вирішенні соціальних і побутових проблем, а тому

звернення людини до бога перестає мати результат. Але диференціація суспільства, що відбувається, не веде до втрати релігією всієї своєї влади, адже вона переходить на особистісний рівень. Можна виділити кілька моментів, що стосуються теорії секуляризації. По-перше, секуляризацію можна розглядати і як процес (втрати впливу релігійних організацій, звільнення світогляду від релігійної догматики і т.д.), і як факт (тобто щось завершене; і тоді говорять про секуляризованих індивідів у секуляризованому суспільстві) [6, с. 91].

Найчастіше науковці розглядають секуляризацію як процес, що не є помилковим, але виключає певні важливі аспекти. Процес у такому випадку виступає лише формальною складовою, його започаткування не гарантує успішного протікання та завершення, а отже, і не гарантує позбавлення впливу релігії у суспільстві. Водночас секуляризація як факт переконливо показує ступінь результативності та виокремлення релігійних патернів, але виключає можливість дослідження шляхів досягнення успіху (або провалу).

По-друге, секуляризацію розглядають на особистісному та інституційному рівнях. Інституційний рівень розглядає релігію на рівні організацій у державі, а особистісний – на рівні світогляду індивіда. Прийнято вважати, що найвищою формою секуляризації є втрата релігією власної влади над особистісними установками індивіда, а тому обидва рівні є взаємозалежними і являють собою лінійний процес. Але виокремлення релігійних установок з суспільного життя не гарантує вилучення їх зі свідомості індивіда і навпаки. Тому узагальнення процесу секуляризації для всіх країн та уніфікація ознак є неможливими.

Секуляризація – поступальний процес, що може мати результати лише за систематичного поширення та поглиблення власних форм у державі. Процес секуляризації та результат, що буде досягнутий у кінці, однаково важливі для розуміння того, що саме буде відбуватися після, та чи можна говорити про закріплення секулярних ознак у державі.

Робоча гіпотеза стосовно процесу секуляризації як закономірної тенденції для країн Європи не була підтверджена дослідниками. Ю. Хабермас вважає, що це скоріше виключення з загальних правил, ніж певна тенденція. Адже секуляризація (і як процес, і як результат) поступово стала неприйнятною для країн Африки. Причиною

пришвидженої секуляризації може виступати процес глобалізації країн, що був притаманний більшості держав. На підтримку тези про взаємозалежність інтенсивної глобалізації та зменшення ролі релігії висувуються три основних фактори:

- науково-технічний прогрес;
- диференціація соціальних субсистем;
- перехід до постіндустріального суспільства [4].

Але Ю. Хабермас відстоює думку про те, що всі три фактори мали лише опосередкований вплив на процес секуляризації, і саме тому вони не можуть виступати підтверджуючими факторами. Сама секуляризація не передбачає атеїзму серед населення через зменшення ролі релігії. Можна стверджувати, що релігія втрачає ідеологічні ознаки та перестає виконувати регламентуючу функцію у суспільстві. А тому серед дослідників логічним був висновок, що коли релігія відійде на другий план, то вона поступово втратить актуальність взагалі.

Пізніше стало зрозумілим, що цього не відбулося. П. Бергер був одним із перших, хто висунув гіпотезу про відсутність секуляризації (згідно з класичною теорією) у суспільстві взагалі. Основна його критика була в тому, що дослідники керуються неоднозначними емпіричними даними та не можуть стверджувати, що протікання процесу секуляризації є однозначно позитивним. Якщо стосовно інституційного рівня ми можемо чітко прослідкувати, де державні органи відмовилися від церкви як регулятора, то індивідуальний рівень залишається лише суб'єктивно оцінюваним. Значна частина громадян продовжувала висловлюватися позитивно на користь церкви та релігійних течій, хотіла чути роз'яснювальну думку релігійних діячів з приводу певних соціальних і політичних питань для складання у своїй свідомості повноцінної картини [6, с. 92].

Значна кількість звернень до релігії у якості консультативного органу був визначений як основний фактор зворотного до секуляризації процесу – десекуляризації. Релігійність особистості не була глибокою, та суттєво не впливала на самоідентифікацію людини, але залишала можливість для релігійних установ посилити власний вплив на соціально-політичні процеси.

Форма визначення релігійності населення залишається неоднозначною. Якщо ми будемо спиратися на кількісні показники, такі як: знання догматів, дотримання певних

правил, відвідування релігійних установ (церкви) та інші, то ми будемо враховувати лише формально-юридичні показники. Така модель позбавляє нас можливості побачити установки індивіда та його реальний рівень довіри до церкви. Ми не можемо стверджувати, що рівень важливості релігії зменшується або зростає, адже не маємо достовірних даних щодо реального його рівня до або після початку процесу секуляризації. Це стало однією з перших причин появи серед академічної спільноти сумнівів щодо актуальності класичної теорії секуляризації.

Другим слабким місцем теорії секуляризації, окрім відсутності методів аналізу процесу, стає її глобальні претензії – спроби пояснити і спрогнозувати стан релігійності в усьому світі. З самого початку теорію секуляризації можна було (й зараз реально) застосувати лише для опису ситуації в країнах західноєвропейської цивілізації і лише по відношенню до християнства. Свої основні аргументи прихильники цієї теорії шукали лише на основі аналізу ситуації в розвинутих країнах Західної Європи та Північної Америки. У країнах ісламської цивілізації секулярні настрої можна побачити лише серед прогресивних правлячих еліт [6, с. 95].

Порівнюючи структури релігії в ісламських країнах та країнах Заходу, можна побачити, що в ісламських країнах ніколи не було боротьби між світською гілкою влади та релігійною, а тому процес секуляризації, згідно з класичною теорією, ніколи не був їм притаманний. Особливість формалізованої структури в ісламі давала можливість розвитку скоріше синтезованого політичного режиму та поступового проникнення світських демократичних цінностей до цієї релігії. У той час, як світська влада країн Заходу (з переважним сповіданням християнства) боролася за можливість приймати управлінські рішення без втручання релігійної влади ісламські країни розвивалися, активно включаючи релігію у власну владну структуру.

Класична теорія секуляризації стала розглядатися з іншого боку – з боку започаткованого процесу, а не готового результату. А сформовані раніше ознаки класичної теорії зіткнулися з тим, що не доводили успішного закріплення секулярності у державі та повного позбавлення релігійних патернів в управлінні, політиці та соціальному житті. Процес втрати церквою влади в управлінському процесі почав

розглядатися як іманентно притаманний лише декільком країнам, а не світу в цілому. Поступово причини секуляризації світу (такі як перехід до індустріального/ постіндустріального суспільства, високий рівень індивідуалізації, раціоналізація життя та зростаючий вплив науки) почали існувати не «через втрату сили релігії», а у взаємозв'язку з цим. Релігія перестає сприйматися як руйнуюча сила політичного життя, тому що негативні наслідки її втручання були нівельовані з часом. Релігійні групи перестають пред'являти претензії на регулювання дій суспільства та індивідів, натомість починають активну інформаційну діяльність для популяризації релігії та необхідності звернення до неї як духовного керівництва.

Сьогодні можна стверджувати, що процес секуляризації згідно з класичною теорією не відбувся повноцінно у країнах Заходу та не був притаманний взагалі країнам Арабського сходу. У сучасному західному суспільстві ми не лише спостерігаємо певні прояви релігійних патернів, а й поступове зменшення впливу церкви як інституції та збільшення значення релігії як духовного регулятора.

Зростаючий релігійний радикалізм країн Арабського сходу викликав реактивну хвилю серед християнських країн. Тобто. неможливість суспільно-політичних течій не лише попередити, але й пояснити такий стан речей, зумовив активізацію звернень певних груп населення цих країн до пояснень соціально-політичних подій з боку релігії. Церква як єдиний централізований механізм перестає існувати у первинному вигляді, вона пристосовується до потреб індивіда та отримує модерні характеристики (у вигляді гнучкості догм та формальної демократизації). Церква як інститут втрачає власну формальну та номінальну владу, передаючи її релігії як формі символічної влади у сучасній державі.

Стан втрати церквою власної влади над політичним процесом призвів до появи альтернативних релігійних течій, що не були закріплені за установою та мали можливість створити свій новий імідж у суспільстві. Церква вже не впливала на свідомість людини як громадянина, але не втрачала своєї влади на людину як особистість. А тому постійна присутність релігії у повсякденному житті активізувала процес десекуляризації (коли релігія повертає власний вплив у суспільстві). До основних причин такого процесу можна віднести:

- сучасні конфлікти як ті, що мають релігійну основу;
- вплив релігії збільшується всередині національних урядів;
- імміграція робітників, які привносять та зберігають традиційну політичну культуру з релігійними основами [4].

Повернення влади релігії у суспільстві відбувається на основі контрсекуляризації, коли досягнення періоду активного відокремлення церкви від держави визнаються такими, що втратили актуальність та нівелюються. Контрсекуляризація відбиває присутність секуляризованих тенденцій, що викликають природну реакцію у суспільстві (як відторгнення), а отже, можуть бути видозмінені у результаті.

Розуміння слабкості класичної теорії секуляризації зумовило пошуки альтернативних шляхів організації суспільства, де релігія не була б виключена повністю. Саме тому процес десекуляризації не передбачає повного повернення церкви до регламентування політичних і державних рішень, він лише повертає релігію як феномен до публічної сфери. Релігія вже перестає бути особистим вибором кожної людини, вона стає формою ідентифікації, позиціонування людини у суспільстві та створення «своїх» груп. Десекуляризація включає: зближення між колись секуляризованими інститутами і релігійними нормами, відродження релігійних вірувань і практик і повернення релігії у публічну сферу, повернення релігійного змісту в різні культурні підсистеми. Це може відбуватись у формі переходу релігійних свят у перелік державних, перевизначення територій держави за віросповіданням, релігійно зумовлених демографічних змін у суспільстві, збільшення частки релігійних товарів на загальному ринку, перетворення «місць-пам'яті», що пов'язані з релігією на туристичні місця загального доступу [7, с.136]. Процес десекуляризації не має фінальної спроектованої точки. Саме цим він кардинально відрізняється від класичної секуляризації.

Отже, ми можемо говорити про те, що сила класичної теорії секуляризації була лише до того моменту, поки не з'явилася альтернатива цьому процесу. Десекуляризація, як реакція суспільства на встановлені правила була невідкладною та обов'язковою.

Серед основних причин такої стрімкої актуалізації цього процесу можна виділити:

- подрібнення релігійних груп;
- перехід релігії у консультативну площину;
- можливість індивідуально обирати точку зору на роль релігії у власному житті;
- конфлікти на релігійній основі;
- використання державою релігії та церкви у якості консолідатора у нестабільні часи.

Слід зазначити, що десекуляризація у такому вигляді, як вона описана у статті, притаманна лише країнам, що тією чи іншою мірою зазнали впливу класичної теорії секуляризації. Зробити остаточну оцінку того, що саме є ефективним для розвитку держави, неможливо, адже як сам процес збільшення/зменшення популярності релігії у суспільстві, так і загальні результати цього процесу є своєрідними не лише для регіонів, а й для кожної країни. Начасі можна говорити лише про те, що постсекулярний світ спровокував необхідність пошуку синтезованих політичних режимів і способів ведення політики для того, щоб найбільш оптимально узгоджувати релігію як консультативну гілку та світську владу як формую.

ЛІТЕРАТУРА

1. Твалтвадзе А. Г. Секуляризация как фактор общественного прогресса / А.Г. Твалтвадзе [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://religion.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000025/st007.shtml>
2. Аникин Д.А. История религии: конспект лекций / Д.А. Аникин. – М.: Высшее образование, 2008 – 192 с.
3. Здіорук С.І. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні ХХ-ХХІ століття: монографія / С.І. Здіорук – К.: Знання України, 2005. – 552 с.
4. Хабермас Ю. Против «воинствующего атеизма». «Постсекулярное» общество – что это такое? / Ю. Хабермас [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.russ.ru/pole/Protivvoinstvuyuschego-ateizma>
5. Casanova J. The Secular and Secularisms / José Casanova // Social Research. – 2009. – Vol. 76. – No.4. – P. 1049-1066.
6. Парашевин М. Теория секуляризации в европейском научном дискурсе / М. Парашевин // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 2. – С. 90-102.
7. Карпов В. Концептуальные основы теории десекуляризации / В. Карпов // Государство-религия-церковь. – 2012. – №2. – С. 114-164.

УДК 327

Осадча Я.Д.

Харківський національний
університет імені В. Н. Каразіна

РОЛЬ КОНЦЕПЦІЇ ВЕЛИКОГО БЛИЗЬКОГО СХОДУ В БЕЗПЕКОВІЙ ПОЛІТИЦІ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ

Розглянуто сутність та історію появи концепції «Великий Близький Схід» в американському політичному дискурсі. Основну увагу зосереджено на впливі уявної географії на безпекову політику та геополітичні коди держав. Описано взаємодію між символічним рівнем політики та політичними рішеннями, а також трансформацію ментальних меж Близького Сходу.

Ключові слова: Великий Близький Схід, Новий Близький Схід, уявна географія, геополітичні уявлення, геополітичні коди, безпекова політика.

Осадчая Я.Д.

РОЛЬ КОНЦЕПЦИИ БОЛЬШОГО БЛИЖНЕГО ВОСТОКА В ПОЛИТИКЕ БЕЗОПАСНОСТИ СОЕДИНЕННЫХ ШТАТОВ АМЕРИКИ

Рассмотрена сущность и история появления концепции «Большого Ближнего Востока» в американском политическом дискурсе. Основное внимание сосредоточено на влиянии воображаемой географии на политику безопасности и геополитические коды государств. Описано взаимодействие между символическим уровнем политики и политическими решениями, а также трансформацию ментальных границ Ближнего Востока.

Ключевые слова: Большой Ближний Восток, Новый Ближний Восток, воображаемая география, геополитические представления, геополитические коды, политика безопасности.

Osadcha Y.

THE ROLE OF THE «GREATER MIDDLE EAST» CONCEPT IN THE SECURITY POLICY OF THE UNITED STATES OF AMERICA

The essence and the emergence of the «Greater Middle East» concept in American political discourse are analyzed. The attention is focused on the impact of imaginary geography on security policy and geopolitical codes of the state. The interactions between the symbolic level of politics and political decisions, as well as the transformation of the mental borders of the Middle East, are described.

Keywords: Greater Middle East, New Middle East, imaginary geography, geopolitical imaginations, geopolitical codes, security policy.

Символічна географія є досить дієвим інструментом маніпуляції суспільною думкою та виправдання певних політичних рішень. Трансформація репрезентації певних регіонів у науковому та публічному дискурсі відображає наявну структуру панування та світового політичного порядку. Таким чином, може відбуватися зміна колективних уявлень простору, а разом із ними сприйняття «друзів» та «ворогів», котрі становлять небезпеку для інших країн. Безумовно, слід зазначити, що зміна

географічного сприйняття певної території має не лише символічне значення, але й конкретні геополітичні наслідки.

Трансформація поняття «Близький Схід» на «Великий Близький Схід», а згодом – «Новий Близький Схід» у публічному дискурсі Сполучених Штатів Америки відображає зміну геополітичних пріоритетів країни. Безумовно, це стосується нового розуміння зовнішньополітичних інтересів США, котрі включають визначення друзів і ворогів, зон нестабільності, переліку «неспроможних держав» тощо. Та все це слугує меті інтеграції цих зон нестабільності в спільну зону «демократичного миру», котра існує завдяки військовій перевазі США.

Такі політичні науковці, як Джон Егню, Пітер Тейлор, Колін Флінт та інші, визнають наявність сильного зв'язку між уявною географією та реальною політикою країн. Та єдиної точки зору на те, який характер має цей зв'язок, немає. Найбільш популярна точка зору на це питання ґрунтується на тому, що символічні уявлення є джерелом політики та реалізують її. Це можна пояснити тим, що саме на символічному рівні визначається глобальна мета та контекст функціонування політики. Якщо ми говоримо про країни, що розвиваються, то зазвичай контекстом політики відносно них є мета отримати контроль над їх політичним розвитком та ресурсами. Таким чином, у світовій політиці геополітичне уявлення світу є основою для легітимації втручання зовнішніх гравців у внутрішні справи інших країн.

Крім того, геополітичні уявлення (конструйоване бачення світу) є відображенням більш загального поняття – геополітичного бачення країни. Останнє є більш широким поняттям, оскільки в нього входить репрезентація державності, її меж, геополітичні коди та національна місія. Геополітичні коди є набором стратегічних припущень щодо інших країн, котрі має уряд в процесі проведення зовнішньої політики [1].

Таким чином, країна виробляє свою позицію відносно світу та розуміння власної ідентичності. Авжеж сюди додається перелік дружніх і ворожих держав, а також основних викликів і способів боротьби з ними. Саме тому ми можемо говорити про те, що зовнішня політика спрямовується тими елементами в системі вірувань, котрі відображають національні інтереси країни.

У міжнародній політиці геополітичні коди є значним фактором визначення зовнішньої та безпекової політики держав. Національні міфи підтримують ці геополітичні коди та визначають ставлення народу до інших, можливі способи підтримки союзників та боротьби з ворогами тощо. Тож ми бачимо втілення національної ідентичності в географічних поняттях. Безумовно, вони не можуть існувати без географічної репрезентації та символів. А останні, як відомо, можуть піддаватися маніпуляціям та конструюванню [1].

Взаємовідносини безпекової політики з уявною географією досить складні. З одного боку, безпекова політика залежить від конструйованих кодів і зразків. Та з іншого боку, ментальні конструкції можуть

породжуватися саме політичними рішеннями. Окрім конструйованої природи, уявна географія має досить сильну перформативну складову. Безумовно, геополітичні коди та уявлення репрезентуються не лише лінгвістично, а й через естетичні, візуальні практики. Завдяки перформативності геополітичного дискурсу, ми можемо говорити, що він створює об'єкти [2].

Як відомо, дискурс підтримується будь-якими публічними фігурами, незалежно від того, чи вони брали участь у його створенні. Тому при розгляді питання про зовнішньополітичний дискурс Сполучених Штатів слід послугоуватися не лише діями чи заявами офіційних персон, але й діяльністю інших публічних гравців. Політика інтеграції інших держав до своєї зони впливу стала продуктом майже 15 років повторення цієї ідеї в різноманітних видах – в академічному полі, публічному дискурсі, мистецтві. Після падіння Радянського Союзу головним інтересом стало дослідження балансу сил після Холодної війни та різноманітних загроз, котрі виходять від неспроможних держав, можливостей цивілізаційних, етнічних та релігійних конфліктів. Проект заради нового американського століття вже сформулював ідею про те, що Сполучені Штати мають не просто реагувати на загрози, але й активно втручатися в зміну глобальних подій ще до того, як загрозливий сценарій почне розвиватися. Вони ж сформулювали головні напрямки військової місії Сполучених Штатів – створити безпеку та поширити зони демократичного миру, упередити появу нового глобального суперника, захистити ключові регіони, використати у своїх цілях трансформацію війни [2].

І саме Близький Схід є одним із тих регіонів, котрі виставлялися зоною нестабільності та гарячою точкою. Цей імідж створювався, аби виправдати бажання увести країни цього регіону до зони «демократичного миру». З цією метою була сформульована ідея попереджувальної дії, котра була зафіксована у Стратегії національної безпеки 2002 року, та ідея інтеграції (головний принцип зовнішньої та безпекової політики) центру та боротьби з країнами, котрі туди не входять.

Розглянемо тепер процес формування концепції «Великий Близький Схід». З часів Суецької війни стратегічні пріоритети Європи та Сполучених Штатів відносно Близького Сходу значно змінилися. А після Шестиденної арабо-ізраїльської війни та виводу британських військ з Адену на

початку 1970-х років, США взяли на себе головну роль у визначенні долі Близького Сходу. Географічна близькість Європи до ще одного центру сили – Радянського Союзу та почуття провини за колоніалізм в минулому призвели до того, що більшість європейських країн перестали проводити самостійну політику відносно регіону та почали виключно підтримувати рішення США [3, с. 9]. Після падіння Радянського Союзу єдність союзників почала поступово зменшуватись. Тоді ж почалося поширення концепції «Великого Близького Сходу», котре можна пов'язати із закінченням блокового протистояння двох супердержав. Саме тоді США почали цікавитися цим регіоном більш детально завдяки його ресурсному потенціалу та близькому розташуванню до двох значних центрів сили – Росії та Китаю. Саме тому межі регіону штучним чином почали поширюватися на північ та схід, включаючи країни, котрі ніколи не входили до топоніму «Близький Схід». Частково цей процес слугував меті попередити втручання інших сильних гравців до цього регіону та зробити його осередком американської гегемонії [1]. Окрім того, групування абсолютно різних за своїми характеристиками країн в одну категорію може свідчити про необхідність створення для них єдиного іміджу, котрий в подальшому буде використовуватися для легітимації певної політики відносно цих держав.

Однак у той же час Європа перестала залежати від Сполучених Штатів у стриманні СРСР і почала проводити свою політику відносно певних країн, зокрема, Лівії, Іраку та Ірану. В 1990-ті роки європейські країни починають провадити не лише економічну діяльність на Близькому Сході, але й політичну. Саме тому їм потрібна була політична воля, аби захищати власні інтереси. Регіональна стабільність та енергетична захищеність стали головними рушіями близькосхідної політики. Однак інтереси ЄС та США не збігалися у питаннях забезпечення безпеки Ізраїлю, попередження розповсюдження зброї масового винищення, а також забезпечення стабільного економічного розвитку в країнах Близького Сходу [3]. Аби не допустити значної міграції та радикалізації мас, Європа була зацікавлена у стабільному економічному розвитку цього регіону. Але у США такої потреби не було, адже немає географічної близькості до Близького Сходу. Таким чином склалася

суперницька парадигма вирішення питань щодо цього регіону.

Після трагедії 11 вересня ЄС були невдоволені стратегією попередження тероризму, висловленою адміністрацією Буша. Крім того, старий світ підозріло віднісся до бажання США змінити політичний режим в Іраці (навіть ті країни, котрі підтримували застосування військової сили задля того, щоб змусити Саддама Хусейна виконати вимоги резолюції ООН щодо нерозповсюдження зброї масового винищення) [3, с. 11].

Та ключову роль у зовнішній політиці Сполучених Штатів концепція «Великого Близького Сходу» отримала за часів Буша. І хоча цим поняттям активно користувалися вже в 2001 році, його сутність була чітко сформульована аж у 2004 р. разом із проголошенням так званої Ініціативи для Великого Близького Сходу. Сутність американської політики згідно з Ініціативою полягала в тому, щоб демократизувати політичні режими в країнах Близького Сходу та проводити більш ефективну боротьбу з транснаціональним тероризмом. Безумовно, тепер ми можемо говорити про те, що обидві ці мети не виправдали себе та не були реалізовані повною мірою. На жаль демонтаж світських авторитарних режимів не зробив держави Близького Сходу демократичними, а лише відкрив можливість приходу до влади ісламських екстремістів [4].

Таким чином, якщо в традиційне поняття «Близький Схід» зазвичай включали країни Перської затоки, а також Єгипет, Ізраїль, Ємен, Йорданію, Ліван, Сирію та частково Туреччину, то «Великий Близький Схід» включає в себе також Афганістан, Пакистан, країни північної Африки, Кавказ та навіть середньоазіатські республіки. Тож ми бачимо, наскільки це поняття стало розмитим і широким.

У 2004 р., коли адміністрація Буша намагалась запровадити Ініціативу для Великого Близького Сходу, було визначено основні вектори американської політики відносно цього регіону. Зокрема, Ініціатива передбачала, що країни Великої вісімки мали допомогти країнам Великого Близького Сходу у встановленні стабільних демократичних політичних режимів, економічному зростанні, побудові громадянського суспільства та впровадженні гарного управління. Однак ця ініціатива не була проривною як це зазначалося Сполученими Штатами, бо майже повністю повторювала вже існуючі програми допомоги як з боку США, так і з боку інших європейських країн.

Це свідчить про те, що адміністрація Буша не мала зацікавленості у реальній зміні статусу-кво і використовувала цю Ініціативу як інструмент підтримки дружніх режимів та боротьби з ворожими. Стандартні підходи до встановлення демократичних режимів, котрі були сформульовані ще за часів модернізаційної парадигми та знову з'явилися в тексті Ініціативи, так і не довели своєї ефективності ні в країнах Близького Сходу, ні на пострадянському просторі. Крім того, сумнів викликає сама ідея створення єдиного підходу для всіх країн Великого Близького Сходу, котрі дуже відрізняються за соціокультурними, історичними умовами, а також політичними режимами [5, с. 3].

Безумовно, на офіційному рівні стверджується, що переформатування ментального простору Близького Сходу здійснювалося виключно з гуманітарною метою, аби зробити регіон більш спокійним та мирним, виключити етнічні конфлікти [6]. Зрозуміло, що кордони держав на Близькому Сході були створені штучно колоніальними адміністраціями західних країн. Немає сумніву в тому, що кордони мають надвелике символічне значення, однак водночас неможливо створити такий малюнок кордонів (навіть ментальних), котрий би задовольнив абсолютно всі етнічні групи, котрі живуть в державах Близького Сходу. Саме тому таке виправдання західного втручання у внутрішні справи регіону видається неаргументованим.

Що стосується справжніх витоків такої політики, то інтелектуальне підґрунтя для експансії США на Близький Схід підготував Збігнев Бжезінський, коли у своїй книзі «Велика шахівниця» назвав Близький Схід «Євразійськими Балканами». Тобто вони є контрольною точкою у боротьбі за Євразію. До цих «Балкан» було включено Кавказ, Центральну Азію, Іран, Туреччину та Афганістан. Саме Туреччина та Іран, на думку Бжезінського, є двома найсильнішими державами регіону, котрі в той же час можуть страждати від гострих етнічних конфліктів і внутрішніх протиріч. І якщо хоча б одна з них буде дестабілізована, це призведе до дестабілізації всього регіону.

Таким чином, Бжезінський виходить на ще одну ключову характеристику «Євразійських Балкан», а саме – наявний там вакуум влади. Через це на США покладається роль арбітра та головного джерела стабільної влади на цій території. Політичні режими на Близькому Сході є нестабільними, тому вони весь час мають звертатися

за допомогою до більш сильних гравців, котрі починають боротися між собою у спробах стати регіональним гегемоном. Саме це робить Близький Схід подібним на Балкани.

Отже, Близький Схід цікавий не лише з точки зору енергетики та наявності родовищ корисних копалин, але й як місце зіткнення історичних і геополітичних амбіцій Росії, Туреччини, Ірану та Китаю. Внутрішня нестабільність регіону робить його особливо вразливим перед інтересами зовнішніх гравців, саме тому Бжезінський вважає, що США мають встановити контроль над «Євразійськими Балканами» [7, с. 73].

Окрім цього, бажання Сполучених Штатів проводити власну гегемоніальну політику за кордоном тісно пов'язано з доктриною американської винятковості, котра була розроблена Алексісом де Токвілем у XIX столітті. Саме тому наразі неокolonіальна імперіалістична політика проводиться під галсами демократизації та свободи. Залишається лише одне лише питання – чи є демократичною сама стратегія демократизації Близького Сходу? Саме ідея насильницького встановлення демократичного ладу та бажання добиватися свого воєнними інтервенціями призвело до посилення радикальних настроїв та появи сильного терористичного підпілля. Зовнішня політика Штатів відносно Близького Сходу завжди спиралася на двох китах – необхідності підтримувати територіальну цілісність Ізраїлю та бажанні контролювати світовий ринок нафти [8]. Саме тому добитися встановлення демократичних і водночас сильних і стабільних політичних режимів не вдалося.

Змін не вдалося добитися ще й тому, що практичні заходи, зазначені в Ініціативі, були незначними та вибірковими. Наприклад, вони включали в себе допомогу в організації виборів, котра стосувалася лише процесу реєстрації виборців і підготовки кадрів, та не включала моніторинг процесу голосування та підрахунку голосів. Саме тому провідні інтелектуали критикували плани Ініціативи. Крім того, критикувалося саме поняття «Великого Близького Сходу», адже туди увійшли країни, котрі були згруповані за ознакою наявності опозиції діям США (там, де вона була найсильнішою та де був дуже поширений ісламський фундаменталізм). Ніяких інших географічних, культурних чи економічних причин для такого групування країн не існує. Саме тому ми бачимо, що «Великий Близький Схід» є

інструментом для приборкання політичних ворогів Сполучених Штатів [9].

Згодом з'явилося ще одне поняття – «Новий Близький Схід», яке було запропоновано в 2006 р. Державним секретарем США Кондолізою Райс у Тель-Авіві. Це поняття мало замінити «Великий Близький Схід». Держсекретар заявила, що новий проект Близького Сходу територіально буде здійснюватися з Лівану. Критики вважають, що ця концепція була елементом створення простору нестабільності та насильства на території Лівану, Палестини, Сирії, Іраку, Ірану та Афганістану. Сполучені Штати бажали запустити сили конструктивного хаосу, щоб змінити розстановку сил у регіоні на користь США, Великобританії та Ізраїлю. Тоді планом була балканізація та пацифікація Близького Сходу. Та не тільки цей регіон був цікавий для США. Близький Схід мав застосовуватися як засіб для дестабілізації становища в Центральній Азії. Афганістан, Пакистан та країни Близького Сходу мали бути основою для поширення американського впливу на азійський регіон [6].

Таким чином, ми бачимо, як безпекова політика Сполучених Штатів Америки трансформувалася разом із запровадженням нових топонімів та включенням до них більшої кількості країн. Цей процес не є односпрямованим, оскільки формування нових геополітичних уявлень безпосередньо впливає на політичні рішення, та в той же час конструювання нових образів відбувається заради виправдання певної політики та впровадження нових геополітичних кодів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Guney A. The «Greater Middle East» as a «Modern» Geopolitical Imagination in American Foreign Policy / A. Guney, F. Gokcan // *Geopolitics*. – 2010. – Vol. 15. – №1. – P. 22-38.
2. Bialasiewicz L. Performing Security: The Imaginative Geographies of Current US Strategy / L. Bialasiewicz, D. Campbell, S. Elden, S. Graham, A. Jeffrey, A. J. Williams // *Political Geography*. – 2007. – №26. – P. 405-422.
3. Kaye D. D. Mind the Gap: The United States, Europe and the Middle East / D. D. Kaye. – Netherlands Institute of International Relations «Clingendael». – Hague, 2004. – 55 p.
4. Фененко А. Междержавная конкуренция на Ближнем Востоке. Факты и тенденции / А. Фененко // *Международные процессы*. – Т. 12. – №3 (38). – 2014. – С. 34-54.
5. Ottaway M., Carothers T. The Greater Middle East Initiative: Off to a False Start / M. Ottaway, T. Carothers // *Policy Brief*. Carnegie Endowment for International Peace. – 2004. – №29. – P. 1-7.
6. Nazemroaya M. D. Plans for Redrawing the Middle East: The Project for a «New Middle East» / M.D. Nazemroaya [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.globalresearch.ca/plans-for-redrawing-the-middle-east-the-project-for-a-new-middle-east/3882>
7. Бжезинский З. Великая шахматная доска / З. Бжезинский. – М.: Международные отношения, 2009. – 280 с.
8. Shakdam C. What Ever Happened To Bush's Greater Middle East Initiative? / C. Shakdam [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mintpressnews.com/ever-happened-bushs-greater-middle-east-initiative/198496/>
9. Achcar G. Greater Middle East: the US Plan / G. Achcar [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mondediplo.com/2004/04/04world>

УДК: 327

Шевченко М.І.

Київський національний університет культури і мистецтв

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ І ПРАКТИКИ ТОЛЕРАНТНОСТІ У СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

Досліджено толерантність як необхідний елемент сучасних міжнародних відносин у контексті концепції мультикультуралізму. Розглядаються витoki мультикультуралізму з метою дослідити місце феномена толерантності у сучасному суспільстві. Окреслено різні підходи до визначення самої толерантності та її зв'язки з поняттям терпимості та політкоректності. Проаналізовано основні моделі побудови толерантної картини світу. Доводиться, що формування толерантної картини світу є необхідним для успішного розвитку системи міжнародних відносин сучасності, а сама толерантність є умовою самозбереження культури людства.

Ключові слова: толерантність, мультикультуралізм, терпимість, політкоректність, асиміляція, міжкультурний діалог.

Шевченко М.І.

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ И ПРАКТИКИ ТОЛЕРАНТНОСТИ В СОВРЕМЕННЫХ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ

Исследована толерантность как необходимый элемент современных международных отношений в контексте концепции мультикультуралізма. Рассматриваются истоки мультикультуралізма с целью исследовать место феномена толерантности в современном обществе. Обозначены различные подходы к определению самой толерантности и ее связи с понятием терпимости и политкорректности. Проанализированы основные модели построения толерантной картины мира. Доказывается, что формирование толерантной картины мира необходимо для успешного развития системы международных отношений современности, а сама толерантность является условием самосохранения культуры человечества.

Ключевые слова: толерантность, мультикультуралізм, терпимость, политкорректность, асиміляція, міжкультурный діалог.

Shevchenko M.

MULTICULTURALISM AND PRACTICES OF TOLERANCE IN MODERN INTERNATIONAL RELATIONS

The the tolerance as a necessary element in modern international relations in the context of the concept of multiculturalism is researched. The author examines the origins of multiculturalism to explore the place of the phenomenon of tolerance in modern society. Different approaches to the definition of the tolerance and its relationship with the concept of toleration and political correctness are outlined. The basic model of building a tolerant world picture is analyzed. Was proved that the forming of a tolerant world picture is essential for the successful development of our system of international relations, and the tolerance is a condition of self-preservation of the human culture.

Keywords: tolerance, multiculturalism, toleration, political correctness, assimilation, intercultural dialogue.

Мультикультуралізм – досить «молоде» поняття, що увійшло в науковий обіг лише з другої половини ХХ століття. Його формою стала концепція мультикультуралізму як реакція на зміни, які відбувалися в більшості

країн Західної Європи. Цих змін зазнали здебільшого колишні метрополії – держави, що колись володіли численними колоніями. Руйнування колоніальної системи спричинило розвиток трудової імміграції мешканців колишніх колоній до цих країн, адже рівень життя останніх залишався на порядок вищим, ніж у перших. Країни-метрополії, у свою чергу, не чинили опору цим процесам,

адже самі страждали від недостатньої кількості робочої сили.

Різні виміри проблеми мультикультуралізму досліджуються в роботах С. Бенхабіба, С. Бондарука, І. Воронова, П. Гречко, Н. Гончаренко, О. Гриценко, О. Гукаленко, І. Іванова, В. Кимлічка, О. Лісничук, В. Малахова, О. Матети, Є. Мягкої, А. Перотті, Н. Победи, Р. де Кодака, В. Тихонова, Ю. Габермаса, С. Хангтінгтона та багатьох інших. Проте більшість учених не зосереджує свою увагу на дослідженні мультикультуралізму у контексті сучасних міжнародних відносин. Серед тем, які найчастіше стають предметом аналізу, варто назвати проблеми ідентичності, толерантності, демократизації, права меншин тощо.

Метою статті є експлікація особливостей мультикультуралізму у сфері міжнародних відносин на сучасному етапі.

Варто насамперед зазначити, що всі ми є свідками сучасної ситуації, за якої носії різних культур змушені співіснувати на одній території за наявності внутрішнього спротиву та неприйняття «культурою-господарем» культури, яку вона «приймає». Однак слід зазначити, що сам мультикультуралізм виник не відразу після падіння колоніальної системи та розквіту еміграції. Перша хвиля еміграції до країн Західної Європи переважно складалася із жителів колишніх колоній, а тому мігранти як мінімум володіли мовою країни, до якої перебиралися, та були знайомі з її політичним ладом. Завдяки цьому вони легко приживалися на новому місці, виконуючи низькокваліфіковану роботу, за бажання та можливості вони могли здобути необхідну освіту та влаштуватися на більш престижні посади. Тому ці мігранти намагалися максимально злитися з культурою та соціальним життям країни, до якої прибули, заради можливості «вкорінення» та подальшого розвитку.

Як зазначає С. Терепиший, «з кожним роком соціальне буття людства усе більш інтенсифікується – розширюються комунікативні зв'язки та різноманіття технологій, історичний процес розвивається за прискореним сценарієм, подолання дистанцій стає усе більш доступним та швидким. Безліч процесів, що починають або ж почали об'єднувати низку політичних, економічних та культурних суб'єктів в одну світову структуру в науковій спільноті прийнято іменувати глобалізацією. Остання є досить складним та дискусійним явищем – апологети глобалізаційного сценарію

акцентують увагу на великій кількості переваг, що відкриваються перед людством внаслідок інтеграції, антиглобалісти ж, доводять, що світова уніфікація вигідна лише нікчемно малій частці населення планети, усі інші ж переживають новий етап експлуатації та бідності» [1, с. 356].

Масштабна хвиля еміграції, що відбулася на зламі 70-80 років ХХ століття, принципово відрізнялася від попередньої, саме їй ми завдячуємо створенню концепції мультикультуралізму та актуалізації ідеї толерантності. У зв'язку з модернізацією та автоматизацією виробництва, а також періодичними кризовими явищами в економіці, стан нижчих прошарків населення в розвинутих країнах Європи значно погіршився. Це спричинило появу фактичної заборони на в'їзд до цих країн робочої сили з низьким рівнем кваліфікації. В результаті більш поширеною стала нелегальна еміграція, тимчасова еміграція з метою швидкого заробітку, а також збільшилася кількість біженців, які не мали на меті інтеграцію у чужорідну культуру та лише чекали повернення на батьківщину.

Нелегальні емігранти здебільшого також не були націлені на злиття з новим для них культурним середовищем. Якщо емігранти першої хвилі працювали переважно у великих колективах та мали певний соціальний статус то нелегальні емігранти другої хвилі опинилися у ситуації, коли їхня праця була затребувана лише у низько- або некваліфікованому сегменті, у зв'язку з чим їх соціальний статус практично досягав нуля.

Це призвело до поширення так званого конфлікту культур всередині країни, до якої прибували емігранти. З одного боку, вони починали об'єднуватися у стихійні групи, всередині яких вони могли й далі розвивати свою автентичну культуру, уникаючи інтеграції. З іншого – корінне населення цих країн, у свою чергу, досить часто проявляли вороже ставлення до вихідців з інших соціокультурних середовищ. Тому у великих містах починали з'являтися цілі квартали та райони, жителі яких говорили лише рідною мовою, дотримувалися традицій власної культури, згідно з яким також виховували своє молоде покоління.

Сформовані таким чином соціокультурні умови сприяли утворенню концепції *мультикультуралізму*, яка не просто констатує наявність та співіснування різного типу культур, але й нагадує про їхні відмінності, про необхідність толерантності та щонайменше терпимості заради

уникнення «соціального вибуху» та успішного сумісного життя та розвитку. Починаючи з 1971 року, цей термін став характеризувати багатокультурну державу, яка приймає мігрантів та з повагою ставиться до інших культур [2, с. 4]. Для прикладу, уряд Канади вирішив ввести політику мультикультуралізму з метою пов'язати між собою різні культури: доміантні культурні прошарки та культури меншин у країні (перш за все, англомовне та франкомовне населення). Вслід за Канадою такі країни, як Великобританія та Нідерланди, також почали здійснювати політику мультикультуралізму, що дозволяло визнати та закріпити співіснування різних культур у межах одного середовища – країни.

Як зазначає Л. Горбунова, «Поняття «мультикультуралізм» входить до наукового обігу в 1957 році, коли постала потреба охарактеризувати політику Швейцарії, спрямовану на формування єдиної нації з різних етнокультурних спільнот, у тому числі меншин, які історично мешкали на цій території. У США мультикультуралізм виник як інтелектуальна реакція на відому концепцію та політику «плавильного котла» (інтеграція через асиміляцію), що панувала в ХХ столітті. В науково-політичному вжитку цей термін укоренився в 1971 р., коли в Канаді уряд прем'єр-міністра П'єра Е.Трюдо прийняв Офіційний акт про мультикультуралізм. Окрім США і Канади, мультикультуралізм є державною політикою Австралії. В Європі ідеї мультикультуралізму офіційно визнали Велика Британія, ФРН, Франція, Нідерланди, Швеція, Фінляндія та інші країни» [3, с. 186].

Як зазначає російський дослідник В. Малахов, «слово «мультикультуралізм» провокує непорозуміння. Воно не було однозначним вже в пору свого виникнення, а за півтора десятиліття його використання в публічних дебатах обросло найсуперечливішими, аж до взаємно виключних, значеннями: від комунітаристської критики лібералізму до етноцентристського і расоцентристського мотивованого ізоляціонізму, від лівацького жесту субверсії по відношенню до існуючих структур панування до неоконсервативного постмодернізму» [4, с. 47].

У сучасному пострадянському дискурсі переважає думка про поразку «проект» мультикультуралізму. «Складається враження, що дуже популярна донедавна в Західній Європі дискусія про мультикультуралізм поступово вичерпується, так і не давши будь-які практичні результати. Ідеальні

ліберальні моделі інтеграції мігрантів в європейське суспільство, котрі передбачали, здавалось, відповідну ясну і ефективну політику, виявлялись утопією кожного разу, як тільки аналіз зачіпав реалії існування переселенців з «третього» світу з представниками «домінуючої культури». Проблеми масової міграції в країнах Заходу виявилось багато в чому не вирішеними в ситуації кризи ідентичності самих європейців в умовах глобалізації і формування об'єднаної Європи» [5, с. 38].

В. Малахов робить висновок, що «ідеологія мультикультуралізму – скоріше перешкода на шляху формування мультикультурного суспільства, ніж засіб такого формування. Хто б її ні відстоював, правозахисники, педагоги і соціальні працівники, або керовані кон'юнктурними міркуваннями етнічні підприємці, мультикультуралізм, зведений в ідеологію, блокує демократичний плюралізм, підміняючи громадянське суспільство сукупністю автономних і конкуруючих одна з одною «культурних спільнот» [4, с. 48].

Інший російський автор І. Гобозов ще більш різкий в оцінках: «Політика мультикультуралізму провалилася, провалилася і політика асиміляції. Тому час від часу в західноєвропейських країнах спалахують конфлікти іммігрантів з владою. І народи Західної Європи, що раніше дотримувалися принципу толерантності, все більше і більше обурюються поведінкою іммігрантів і в політиці підтримують ті партії, які виступають проти імміграції. Таким чином, мультикультуралізм та асиміляція іммігрантів зазнали краху. У взаємовідносинах іммігрантів і націй, які створили держави, настала криза. І чим більше буде іммігрантів, тим більше ця криза буде поглиблюватися. А як свідчать останні події в арабському світі, потік іммігрантів неможливо зупинити. Все це є результатом нав'язаної США глобалізації. І якщо ця глобалізація не буде істотно скоригована, то неважко передбачити безпросвітне майбутнє людства» [6, с. 20].

У той же час багато західних учених підтримують цей концепт. Адже у сучасному світі етнічні меншини вимагають усе більшого визнання своєї культурної ідентичності та культурних практик. Як підкреслює У. Кімліка, «таким є важливий тренд, що змінює сьогодні політичне життя навколо нас. Вимоги політики, що враховує культурне різноманіття, культурно включеної політики, не просто декларуються, але й у

багатьох випадках приймаються та втілюються у життя» [7, с. 9]. Тому сьогодні всі ми стаємо свідками народження нових мультикультурних моделей держав. Однак цей процес є далеко не однозначним та залишається таким як для різних держав, так і для різних соціальних груп всередині однієї держави [див.: 8, с. 293].

Головною ознакою останніх десятиліть стали культурні суперечності між мусульманами та представниками Західної цивілізації, що посилюються з загостренням проблеми тероризму. Спостерігається використання радикальними мусульманами культури у якості політичного інструменту. У своїй праці «Мультикультуралізм без культури» дослідниця Е. Філіпс демонструє спотворення образу культури критиками, коли йдеться про використання членами меншин незахідних угруповань культури в якості виправдання власних дій [див.: 9, с. 98].

Відмінності між культурами, що співіснують у межах однієї держави, не зникають. Саме тому такою важливою є поважне ставлення до інших культур – основа толерантності, оскільки це стає єдиним дієвим способом уникати конфліктних ситуацій на цьому ґрунті. Сьогодні, на жаль, можна спостерігати зростання національних проблем, що стосуються економічної та соціальної інтеграції культурних меншин, а також напруженість світу перед лицем тероризму.

Як зазначає К. Цюхнер, «не можна заперечувати, що ми живемо в мультикультурному світі. Але так було завжди. Потоки людей (мігрантів, біженців, заробітчан, туристів) і образів різних культур, багаторазово посилюються за останні десятиліття, вони не є чимось новим – просто змінилися (нехай різко) їхній масштаб і інтенсивність. Проте тільки в кінці 1960-х - початку 1970-х років громадськість і наукові кола стали усвідомлювати, що деякі групи мають право висловлювати свою думку, тоді як інші – ні. Мультикультуралізм в інтелектуальному дискурсі був спочатку тісно пов'язаний з цими «іншими», «неосновними», «німими» групами» [10, с. 117].

Х. Аббасі підкреслює, що сучасному «світові-після-11-вересня» властиві проблеми соціальної нерівності та національної самобутності. І з ними не можуть впоратися «ані обмежена мультикультурна модель інтеграції, ані більш ґрунтовна модель космополітизму» [цит. за : 2, с. 6]. Принципова відмінність між поняттями

мультикультуралізму та космополітизму полягає в тому, що перший наголошує на збереженні самобутності культур. Важливим тут також є співвідношення культури та міграції. На відміну від мультикультуралізму, прихильники космополітизму вважають, що людина вільна у виборі власної культури, і цей вибір не повинен залежати від національної приналежності. Культурний розвиток особистості має бути позбавленим будь-яких меж. Прихильники космополітизму проголошують домінуючий характер прав індивіда над будь-якою культурою.

Для сучасності не менш важливою стала проблема потужних міграційних потоків та життя мігрантів у нових країнах. У. Кімліка підкреслює, що «сьогодні широка спільнота різних держав занепокоєна зростанням іммігрантів в їхні країни. Це відображають численні заходи, скеровані на обмеження в'їзду іммігрантів, їхню ізоляцію чи асиміляцію» [8, с. 287].

У зв'язку з цими процесами, формування установок толерантної свідомості та поведінки, віротерпимості та миролюбності набувають особливо важливого значення та гострої актуальності. Це зумовлено соціальною напругою у суспільстві та розвитком міжетнічних і міжконфесійних конфліктів. Забезпечення мирного співіснування великої кількості різних культурно-етнічних спільнот стає завданням №1 світової спільноти загалом.

Можемо солідаризуватися з А. Родіним, який висловлює таку думку: «вчені та інтелектуали з різних країн і «культур» зустрічаються на конференціях і семінарах, проте вони залишаються великою мірою залежними від національних інститутів і фондів, а іноді, як у Росії, і безпосередньо від влади. Я думаю, що потрібно докласти зусиль зі створення міжнародних дослідницьких та освітніх центрів, незалежних від будь-яких політичних організацій. Така форма відповідала б тій змістовній спільній роботі, яка вже ведеться, і не дозволяла б національним політикам привласнювати результати цієї роботи і використовувати їх тільки в приватних інтересах своїх держав. У рамках таких інститутів можна було б не тільки вивчати, порівнювати і зіставляти різні культури на зразок музейних експонатів, а й систематично зіштовхувати ці культури наживо у відкритому діалозі при вирішенні важливих для всіх проблем» [11].

Коли ми говоримо про толерантність як таку, то неминуче стикаємося з дискусійністю самого поняття в межах наукової спільноти. З одного боку, низка дослідників, які схиляються до думки, що толерантність є ніщо інше, як терпимість відносно «чужого», «чужорідного» (С. Ільїнська, В. Соловйов). Інші дослідники (М. Мchedлов, Н. Іванова, В. Буденкова), більш позитивно тлумачать це поняття, наділяючи толерантність ознаками взаємоповаги, конструктивного діалогу, пошуку спільного у відмінному. Спираючись на ці точки зору, можемо сформулювати визначення толерантності як природної позитивної установки індивіда відносно різноманітного диференційованого соціуму, що оточує його. Зміст толерантності полягає у конструктивно-позитивній оцінці та відмові від протистоянь.

Ідеї міжкультурного діалогу теоретично збирають кращі риси як асиміляції, так і мультикультуралізму, тобто, при збереженні інтересу до індивідуальної особистості, визнається факт культурного різноманіття, а також діалог на основі рівної гідності й спільних цінностей. Однак залишається відкритим питання про рівноцінне поєднання можливості вільного розвитку та дотримання традицій і звичаїв, особливо у випадку, коли вони конфліктують. Чи не породжує визнання свободи як головної цінності західноєвропейської культури, що є більш значимою, ніж традиція, нову форму дискримінації?

Таким чином, побудова толерантної картини світу у контексті теорії та практики мультикультуралізму та створення комунікативних практик формування толерантності на всіх рівнях міжкультурної взаємодії має надзвичайно важливе значення для розвитку успішних міжнародних відносин в умовах глобалізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Терепиший С. О. Освіта та зв'язок культур в контексті глобалізаційних змін освітнього ландшафту / С. О. Терепиший // Гілея: науковий вісник. – 2015. – Вип. 101. – С. 365-369.
2. Бабич І. Теория и практика мультикультурализма / И. Бабич, О. Родионова // Исследования по прикладной и неотложной этнологии. Вып. 215 – М.: ИЭА РАН, 2009. – 49 с.
3. Горбунова Л. Мультикультуралізм як теоретична та практична проблема: орієнтири для освіти. Круглий стіл в редакції журналу «Філософія освіти» / Л. Горбунова та ін. // Філософія освіти. – № 1-2 (8) – 2009. – С. 184-225.
4. Малахов В. Зачем России мультикультурализм? / В. Малахов // Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ / Под ред. В. Малахова и В. Тишкова. – М., 2002. – С. 48-60.
5. Воронков В. Мультикультурализм и деконструкция этнических границ / В. Воронков // Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ / Под ред. В.С. Малахова и В.А. Тишкова. М.: Институт этнологии и антропологии РАН, 2002. – С. 38-47.
6. Гобозов И.А. Несостоявшийся мультикультурализм / И.А. Гобозов // Философия и общество. – 2011. – № 3. – С. 5-20.
7. Kymlicka W. Cultural responsive policies / W. Kymlicka // United nations development programme. Human development report office. – 2004. – № 5. – P. 2-47.
8. Kymlicka W. Immigration, multiculturalism and the welfare state / W. Kymlicka, K. Banting // Ethics and International Affairs. – 2006. – № 20 (3). – P. 281-304.
9. Abbasi Kh. Book review: Multiculturalism without culture / Kh. Abbasi, A. Phillips // Graduate Journal of Social Science. – 2008. – Vol. 5 (1). – P.446-449.
10. Цюрхер К. Мультикультурализм и этнополитический порядок в постсоветской России: некоторые методологические замечания / К. Цюрхер // Полис. Политические исследования. – 1999. – № 6. – С. 105-118.
11. Родин А. Мультикультурализм и новое просвещение / А. Родин // Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. – 2002. – № 5. – С. 3-25.

УДК 323.28

Целуйко М.Є.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ЗОВНІШНЯ СТРАТЕГІЯ ІДІЛ

Досліджуються основні напрями і методи зовнішньої діяльності ІДІЛ, які вона реалізує від початку проголошення халіфату. Визначаються загальна стратегія і пріоритетність дій на зовнішніх територіях ІДІЛ на підставі аналізу ситуації у кожному з восьми публічно оголошених зовнішніх вілайтів (провінцій). Розкривається політика ІДІЛ на зовнішніх територіях, а також схожі риси і специфічні особливості кожного вілайту.

Ключові слова: *Ісламська держава Іраку і Леванту, вілайт, зовнішня діяльність.*

Целуйко М.Є.

ВНЕШНЯЯ СТРАТЕГИЯ ИГИЛ

Исследуются основные направления и методы внешней деятельности ИГИЛ, которые оно реализует, начиная с провозглашения халифата. Определяются общая стратегия и приоритетность действий на внешних территориях на основе анализа ситуации в каждом из восьми публично провозглашенных вилайтов (провинций). Раскрывается политика ИГИЛ на внешних территориях, а также схожие черты и специфические особенности каждого вилайта.

Ключевые слова: *Исламское государство Ирака и Леванта, вилайт, внешняя деятельность.*

Tseluyko M.

ISIL'S EXTERNAL STRATEGY

The main directions and methods of ISIL's external activity being implemented since chaliphate proclamation are examined in the article. General strategy and priority of activities at the external territories are defined based on each of eight publicly proclaimed wilayats (provinces) internal situation. Expands ISIL's policy on foreign territories and similarities and specific characteristics of each wilayat.

Keywords: *Islamic state of Iraq and the Levant, wilayat, external activity.*

Еволюція організації, яка зараз називає себе «Ісламська держава», від самого початку існування відбувається в експансіоністському напрямі. Від угруповання «Джамаат ат-Таухід валь-Джихад» йорданця аз-Заркаві, що з'явилося в Іраку у 2003 р. і було одним із багатьох подібних груп, відбулося розширення до організації «Ісламська держава Іраку» у 2006 р., в яку ввійшли деякі інші терористичні групи Іраку і очолили єгиптянин аль-Масрі та іракець Омар аль-Багдаді. З початком збройного конфлікту у Сирії «Ісламська держава Іраку» бере у ньому активну участь і розширює свої завойовницькі цілі ще й на цю територію. У 2013 р. вона змінює назву

на «Ісламська держава Іраку і Леванту» (Левант – історична назва регіону Сирії-Палестини), а у 2014 р. – на «Ісламська держава», глобалізуючи таким чином свої цілі. Проте ми зупинимося на попередній назві – ІДІЛ, вважаючи її більш відповідною сучасному стану організації. Сьогодні вона контролює територію на кордоні Сирії та Іраку з населенням у кілька мільйонів осіб, на якій встановлює структуру керування на основі власного трактування законів Шаріату. Також вона діє у кількох десятках країн, реалізуючи свої зовнішні цілі. Просторова необмеженість цих цілей, певні успіхи у зовнішньому і внутрішньому розвитку і неймовірна активність роблять цю організацію небезпечною у світовому масштабі з потенціалом до довготривалого існування у різних модифікаціях.

Така ситуація привернула увагу багатьох дослідників у різних країнах до діяльності

ІДІЛ. Відомими є роботи Річарда Баррета, Брайяна Перкінса, Харлін Гамбхір, Арона Зеліна, Майрбека Ваचाгаєва, Натанієля Барра, Пола Роджерса, Бориса Волхонського, Надіма Шехаді, Брайяна Дженкінса та інших. Головна увага у цих роботах зосереджена все ж таки на діяльності ІДІЛ у Сирії та Іраку, але не менше значення, на нашу думку, має її зовнішня діяльність, яка може готувати платформу для подальшого існування організації у разі втрати основної території в Сирії та Іраку. Саме з'ясуванню основних напрямів і методів зовнішньої активності, які реалізує ІДІЛ від початку проголошення халіфату, присвячена стаття.

Починаючи з часу оголошення ІДІЛ про створення світової ісламської держави (29 червня 2014 р.), вона активно реалізує зовнішню стратегію, спрямовану на розширення власної присутності у світі. Контролюючи частину території Сирії та Іраку, вона орієнтується на встановлення влади над частинами територій інших держав, шляхом створення там своїх провінцій (вілаятів). Американський дослідник Вашингтонського інституту близько-східної політики Аарон Зелін вважає, що головним пріоритетом її діяльності є побудова власної держави – халіфату, що виражено у її відомому лозунгу «*baqıya va tatamaddad*» (той, що лишається і розширяється) [1].

Для поширення цієї ідеї у світі і збільшення кількості прихильників розбудови ісламського халіфату ІДІЛ активно використовує широку медіа-мережу, створену ісламістами протягом існування організації. Вона складається з Інтернет-сайтів, що транслюють новинну інформацію про успіхи і розширення діяльності ІДІЛ, пропагандистські відеоролики і фільми, відео- та аудіозвернення лідерів та інших членів організації. Медіа-центри розраховані на іноземну аудиторію і використовують понад десяток мов. За їхньою допомогою у червні 2014 р. на ісламістських сайтах і у Твіттері поряд із проголошенням ісламського халіфату пролунав заклик до мусульман усього світу підтримати халіфат і дати клятву вірності так званому халіфу (лідеру ІДІЛ Абу Бакру аль-Багдаді). Ця подія стала катализатором процесу розширення присутності ІДІЛ в інших регіонах (переважно Азії та Африки). Пролунали публічні визнання створеного халіфату, аль-Багдаді у якості халіфа і були дані йому клятви вірності (байя) з боку різних терористичних груп або окремих

їхніх членів. Байя є певною мірою традиційним аналогом правового договору та, згідно з мусульманським правом, укладається між народом (або його представницьким органом) і правителем з приводу умов правління і визнання правителя. Хоча поява у різних країнах бойовиків, що визнавали себе прибічниками ІДІЛ, вже відбувалася раніше (більшість з них їхали воювати в Ірак або Сирію), заява аль-Багдаді у червні 2014 р. прискорила цей процес, надавши йому більш організованої і публічної форми.

У результаті за два роки окреслилася група країн, у яких діючі там терористичні угруповання заявили про своє бажання увійти до складу оголошеної ІДІЛ так званої «ісламської держави». Як вважає дослідник Інституту з вивчення війн Харлін Гамбхір, ІДІЛ проводить кампанію зі створення нових філіалів паралельно у трьох географічних кільцях. Внутрішнє кільце включає до себе Йорданію, Ізраїль і Палестину, Ліван, Ірак і Сирію, де зосереджені її основні зусилля із захисту земель «халіфату». Кільце «ближнього зарубіжжя» складається із земель, що історично належали арабським правителям і простягаються від Марокко на заході до Пакистану на сході. Тут ІДІЛ намагається розширити свій вплив для того, щоб компенсувати втрати у внутрішньому кільці. Кільце «дальнього зарубіжжя» охоплює більш широку сферу, включаючи країни Європи, Сполучені Штати Америки, Південно-Східну Азію, де ІДІЛ намагається розв'язати більш широкомасштабну війну [2].

Зовнішні філіали не рівнозначні за своєю силою, активністю і значенням для ІДІЛ. Серед них є офіційно визнані «халіфом» і оголошені в якості провінцій «ісламської держави». На сьогодні їх вісім. Це вілаяти у Саудівській Аравії, Ємені, Лівії, Сінаї, Алжирі, Північному Кавказі, Нігерії і так званій вілаят Хорасан, що включає територію в Афганістані і Пакистані. Причинами створення цих вілаятів стали стратегічне (Ємен, Алжир, Північний Кавказ) або символічне (Саудівська Аравія, Сінаї) значення територій, або ж велика активність діючих там угруповань і реальне контролювання ними частини території (Лівія, Нігерія). Однак серед них теж є більш або менш значущі вілаяти, яким, відповідно, приділяється більше або менше уваги з боку ІДІЛ. Найбільше організація пов'язана з регіональними провінціями в Алжирі, Лівії, Саудівській Аравії, Сінаї, Ємені і Хорасані.

Керівництво ІДІЛ стверджує, що спілкується з місцевими групами і затверджує оперативні концепції у кожному регіоні. Групи, що контролюють віляяти, безпосередньо підпорядковуються ІДІЛ [3]. До найбільш надійних і перспективних віляятів і відправляється більше стратегічних ресурсів (фінансування, зброя, кадри та ін.).

Також є угруповання, що дали клятву вірності і бажають увійти до складу «ісламської держави», проте через певні причини вони ще не є прийнятими. Найбільш активні серед них діють на території Сомалі, Туніса, Філіппін, Індонезії. У цих угрупованнях діють місцеві та іноземні бойовики, що прибули з Іраку та Сирії, колишні члени терористичної мережі «аль-Каїда». Вони у загальному плані координують свою діяльність з ІДІЛ і мають перманентний діалог.

Крім того, у багатьох країнах діють невеликі групи осіб, що симпатизують або так чи інакше пов'язані з представниками ІДІЛ. Вони зрідка здійснюють теракти від імені ІДІЛ (наприклад, у Парижі, Брюсселі). Всі ці актори допомагають ІДІЛ поляризувати і радикалізувати населення відповідної країни, поширювати повідомлення про її успіхи і силу, організувати бойовичу підтримку як у цілому у зовнішньому світі, так і на певних бажаних для ІДІЛ територіях.

Для того, щоб оцінити зовнішню стратегію ІДІЛ, подивимося на ситуацію у найбільш значущих для неї територіях – віляятах. У листопаді 2014 року лідером ІДІЛ аль-Багдаді публічно було оголошено про створення п'яти зовнішніх віляятів [4].

Найбільш перспективною територією для встановлення своєї присутності за межами Сирії та Іраку стала Лівія. Громадянська війна, що триває в країні, розділила її на окремі географічні зони та перетворила керівну сферу на анархію із конкуруючими між собою озброєними політичними силами й окремими збройними організаціями, в тому числі й ісламістського характеру [5]. Такі умови дуже підходили ІДІЛ, у чиїх лавах було багато лівійців. Навесні 2014 р. вони повертаються додому, рекрутують місцевих бойовиків і створюють організацію «Рада Шури ісламської молоді», яка публічно заявила про себе як про нові сили безпеки м. Дерна (на східному узбережжі країни) та пообіцяла встановити правління на базі шаріату (норми поведінки, зафіксовані в ісламських священних текстах) [6]. У вересні до Лівії приїжджає представник ІДІЛ йеменець Абу аль-Бара

аль-Азді, який невдовзі стане керівником першого лівійського віляяту. Про свою вірність ІДІЛ «Рада Шури» оголосила вже у жовтні 2014 р. та була перейменована у віляят Барка (східна узбережна область Лівії – Кіренаїка). Трохи пізніше були створені віляят Тарабулус із центром у м. Сірт (західне узбережжя – Тріполітанія) із ісламістів, які перейшли на бік ІДІЛ, з пов'язаних з Аль-Каїдою організацій, здебільшого з Ансар аль-шаріату, а також проголошено віляят Фізан на півдні країни у пустинній території (регіон Фецан). Отже, кадровий склад віляятів включає як місцевих мешканців, лівійців-ветеранів сирійської війни, так і бойовиків-іноземців здебільшого з сусідніх держав (Алжир, Єгипет, Марокко, Туніс, Чад, Малі, Ємен, Саудівська Аравія). Загалом кількість бойовиків ІДІЛ у Лівії оцінюється близько 5000 осіб.

Створені віляяти не є абсолютно автономними і самодостатніми. Не дивлячись на відсутність суміжних кордонів, вони включені в адміністративну структуру ПІЛ, яка намагається відтворити у зовнішньому регіоні як схему керівництва, аналогічну віляятам в Сирії та Іраку, так і основні напрями і методи своєї внутрішньої політики. Керівником віляятів є губернатор (валі), який назначається і знімається безпосередньо «халіфом». У межах віляяту йому належить уся повнота влади. Йому ж підкоряються усі інші посадові особи у цьому регіоні. Структура органів влади віляятів в основному повторює устрій центральної влади. При кожному валі є консультативна рада – Шура. Вона не має законодавчої ініціативи, але бере участь у прийнятті політичних рішень.

Головною структурною одиницею виконавчої влади «ісламської держави» є Диван. Це урядовий орган з певного кола питань (військові, податкові, релігійні тощо), який існував в арабському Халіфаті (7-9 ст.), і зберігається сьогодні в окремих мусульманських країнах (наприклад, у Туреччині). У ІДІЛ Дивани з різних питань створені як на рівні центральної влади, так і на місцях, наприклад, Диван Аль-Хісба – ісламська поліція, Диван Ат-Таалім – департамент освіти [7]. Отже, ІДІЛ, порушуючи наші уявлення про територіальну суміжність державних регіонів і кордонів, намагається будувати саме однорідне державне утворення як у структурному відношенні, так і в ідеологічному плані.

ІДІЛ бере участь у певному керуванні своїх зовнішніх частин, не залишаючи їх без

нагляду. При цьому кількість уваги до різних вілаятів, яка виражена у фінансуванні, тренуванні бійців, участі у прийнятті рішень різна залежно від їхнього значення для центральної влади. Проте є необхідні, з точки зору ІДІЛ, напрями діяльності, які присутні у всіх вілаятах. Це інформаційна політика, методи і цілі збройної боротьби, введення норм Шаріату у політику і соціальну сферу. У кожній провінції обов'язково створюється власне інформаційне агентство і вся інформаційна політика узгоджується з валі, Радою з шаріату та Радою зі ЗМІ, які входять до Шури [6]. Зокрема в Лівії після оголошення байя «халіфу» аль-Багдаді організацією «Рада Шури ісламської молоді», демонструючи свою підтримку халіфату, вона стала активно використовувати символіку ІДІЛ (чорний прапор, написи), проводити агітацію населення. Група почала заповнювати свою офіційну сторінку у Facebook заявами від шаріатського комітету про осіб (включаючи «відступників» лівійського уряду, інших повстанських сил або випадкових громадян), які «покаялися» і приєдналися до групи. Ця тактика використовується ІДІЛ. Було оприлюднено понад сотню таких осіб. Також угруповання почало проводити hisba (звітність) в Дерні, по суті, закликаючи людей до відповідальності за свою «неісламську» поведінку. Наприклад, на Інтернет-сторінках групи особлива увага приділяється тому, як вона конфіскує наркотики та алкоголь [5]. Це відповідає активній інформаційній політиці, яку постійно проводить ІДІЛ, та широкому використанню мас-медіа для популяризації своєї ідеології і методів боротьби. Тут ще слід додати, що «Рада Шури ісламської молоді» почала проводити кримінальні покарання за Шаріатом, включаючи публічні страти. Це також відповідає тактиці ІДІЛ, що спрямована на залякування і фізичне знищення опозиції. Об'єктами, проти яких треба боротися, у першу чергу названі шіїти, мусульмани-суніти, які підтримують альтернативну політичну або збройну силу або не виконують вимоги шаріату, далі – представники державної влади мусульманських країн і вже потім – західні немусульманські країни.

Велика увага приділяється розвитку широкої мережі тренувальних таборів, куди активно залучаються іноземні бойовики. Керівникам цих підготовчих пунктів слід тісно співпрацювати з валі провінцій, де вони розташовуються, з усіх питань, що

виникають (розташування, відносини бойовиків-іноземців з місцевими бойовиками та ін.). Лівія в цьому плані є єдиною зовнішньою територією ІДІЛ, куди з'їжджається велика кількість іноземців. Вона вже використовувалася в якості бази для атак на сусідні країни, зокрема, Туніс. Також робилися публічні заклики ІДІЛ для бойовиків їхати до Лівії, якщо вони не змогли досягнути Сирії, що вказує на довгострокові плани щодо цього вілаяту.

Протягом 2016 р. бойовики лівійських вілаятів проводять численні атаки на систему видобутку і транспортування нафтових ресурсів (термінали експорту, внутрішня нафтова інфраструктура, нафтові родовища) [8]. У такий спосіб ІДІЛ намагається підтримати нестабільність у країні та отримати доступ до прибутку від продажу нафти, як було в Іраку та Сирії. Це також свідчить про наявність перспективних планів щодо Лівії.

Ситуація в Лівії стала моделлю для подальшого завоювання території за межами своєї бази в Іраку і Сирії. Другим значущим для ІДІЛ вілаятом є вілайт Сінай, який розташований в Єгипті на території Сінайського півострова. Організацією, на базі якої було створено вілайт, стала «Ансар аль-Байт Макдіс» (АБМ). Вона виникла у 2011 р. у період громадянської війни, викликаній поваленням президента Х. Мубарака. Її діяльність підсилилася на хвилі військового перевороту 2013 р., змістивши акцент протидії з Ізраїлю на єгипетську владу. Вона відповідальна за численні напади по всьому Єгиптові та є найбільш активною й досвідченою групою в країні за останні десять років. Її склад повністю не відомий. Проте вона вийшла з низки місцевих салафітсько-джихадистських груп, окремі представники з яких були пов'язані з салафітами з Сектору Газа. Пізніше вона стала вербувати представників племен, які найбільше постраждали від війни (наприклад, бедуїни). Також до складу можуть входити колишні члени відомої організації «Брати мусульмани» та інші фундаменталісти [9]. Для ІДІЛ ця організація була привабливою через її високу активність, близькі ідеологічні позиції, географічне розташування. До того ж, якщо на початку свого існування АБМ схилилася до Аль-Каїди, її члени воювали на боці Аль-Каїди в Сирії, то пізніше в неї з'явилися зв'язки і взаєморозуміння з ІДІЛ. Це є можливістю для останньої, так би мовити, відбити дієву силу у свого конкурента. Для АБМ союз з ІДІЛ, на думку

експертів, обумовлений не тільки ідеологічною близькістю, але й фінансовою й матеріально-технічною допомогою [10]. Отже, у жовтні 2014 р. до Сінаю приїжджають представники ІДІЛ та у листопаді група на чолі з її лідером Абу Усамою аль-Масрі оголошує клятву вірності ІДІЛ і змінює назву на вілаят Сінай.

Після того, як вказана група стала представником ІДІЛ в Єгипті дещо змінюється її стратегія боротьби. По-перше, АБМ завжди позиціонувала себе як захисник місцевого населення Сінаю (від Ізраїлю та єгипетської армії), вона уникала акцій проти цивільних осіб, навіть намагалася проводити напади в такий спосіб, щоб обмежити жертви серед цивільного населення. В перші місяці в якості вілаяту, не дивлячись на іноземний протекторат, цілі групи лишалися незмінними для того, щоб не підірвати місцеву підтримку. Ситуація почала змінюватися у січні 2015 р., коли були вбиті більше десятка місцевих цивільних осіб. Наступні акції ставали все більш жорстокими і все частіше спрямовувалися проти цивільних осіб, звинувачених у співробітництві з єгипетськими військовими. З'явилася практика публічних покарань, страт, що притаманно ІДІЛ [11]. До того ж, за словами спеціаліста зі стратегії боротьби з повстанцями Брайана Фішмана, проведена у липні 2015 р. облога міста Шейх Зувейд була яскравим свідченням стратегій, що використовуються бойовиками ІДІЛ у Сирії та Іраку [12]. Це свідчить про процес навчання, передавання досвіду від бойовиків ІДІЛ до членів вілаяту Сінай, використовуючи їхню інфраструктуру, тренувальні бази. Отже, така ситуація демонструє, що після приєднання до ІДІЛ залежність групи Ансар аль-Байт Макдіс від підтримки місцевого населення зменшилася. Вона змінила зовнішню підтримку, а, відповідно, змінилися і методи. Більш нагальними стали інші акції, які відповідали вимогам зовнішнього спонсора. Присутність ІДІЛ на Сінаї також виявляється у наявності активної інформаційної діяльності у її стилі. У пропагандистському матеріалі група позиціонує себе як таку, що реалізує функції держави: від забезпечення їжею до боротьби з наркоторгівлею і контрабандою сигарет [9]. З іншого боку, транслюються публічні розправи з місцевими мешканцями й атаки на військових, що відповідає інформаційній політиці ІДІЛ. Місцева ідеологічна риторика змінилася на глобальну, яка представляє вілаят Сінай як частину великого ісламського халіфату.

Ці території (Лівії і Сінаю) є для ІДІЛ стратегічно найбільш важливими з усіх зовнішніх провінцій. У них вкладається найбільша кількість ресурсів (матеріальні, фінансові, кадрові тощо). Тут найбільша кількість прибічників (як місцевих, так і іноземних), тренувальних баз, площа контрольованої території, найактивніша терористична і військова діяльність. Є потенційна соціальна база у вигляді мешканців інших неконтрольованих або слабо контрольованих центральною владою регіонів Лівії та сусідньої із Сінаєм Палестини. А також, принаймні поки що, більш слабкі позиції найближчого конкурента ІДІЛ – аль-Каїди у вигляді афілійованих з нею місцевих організацій. Важливе значення має близьке географічне розташування цих територій та історичне ставлення їх до арабського світу. На цих територіях проводиться ідентична адміністративна, військова, інформаційна, соціальна політика. Проте і в Лівії, і на Сінаї ІДІЛ має певні проблеми: невдоволення місцевого населення великою кількістю іноземців (особливо у Лівії), періодичні повстання, викликані деспотичним стилем правління, збройні конфлікти з іншими ісламістськими організаціями, здебільшого пов'язаними з «аль-Каїдою», і з державними збройними силами, а також нестача коштів для соціальної політики. Розвиток кожного з цих факторів несе ризик для подальшого закріплення ІДІЛ на відповідних територіях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Zelin A.Y. The Islamic State's model / Aaron Y. Zelin [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.washingtonpost.com/blogs/monkey-cage/wp/2015/01/28/the-islamic-states-model/>
2. Gambhir H. ISIS Global Intelligence Summary / Harleen Gambhir; Institute for the Study of War [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://understandingwar.org/sites/default/files/INTSUM_Summary_update.pdf
3. Major operations in Libya and Sinai [Електронний ресурс] // Dabiq. – No. 7. – 2015. – Режим доступу: <http://media.clarionproject.org/files/islamic-state/islamic-state-dabiqmagazine-issue-7-from-hypocrisy-to-apostasy.pdf>.
4. Ali A.S. Baghdadi welcomes new pledges of IS allegiance / Abdallah Suleiman Ali [Електронний ресурс] // Al monitor: The Pulse of the Middle East. – 14.11.2014. – Режим доступу: <http://www.al-monitor.com/pulse/politics/2014/11/baghdadi-speech-islamic-state-pledges-of-allegiance.html>
5. Wehrey F. Rising Out of Chaos. The Islamic State in Libya / Frederic Wehrey, Ala' Alrababa'h [Електронний ресурс] // Carnegie Middle East Center. – Режим доступу: <http://carnegie-mec.org/diwan/59268?lang=en>

6. Zelin A.Y. The Islamic State's First Colony in Libya / Aaron Y. Zelin [Електронний ресурс] // The Washington Institute for Near East Policy. Policy Analysis. – Режим доступу: <http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/the-islamic-states-first-colony-in-libya>
7. Чугунов Н. Краткий обзор устройства «Исламского Государства» / Никита Чугунов [Електронний ресурс] // Al-Masdar Al-'Arabi. – Режим доступу: <https://www.almasdarnews.com/article/%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D0%BE%D0%B1%D0%B7%D0%BE%D1%80-%D1%83%D1%81%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B9%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0-%D0%B8%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%BC%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE/>
8. Gambhir N. Isis's Campaign in Libya / Harleen Gambhir; Institute for the Study of War [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.understandingwar.org/backgrounder/isis%E2%80%99s-campaign-libya-january-4-february-19-2016>
9. Kingsley P. Egypt faces new threat in al-Qaida-linked group Ansar Beyt al-Maqdis / Patrick Kingsley [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.theguardian.com/world/2014/jan/31/egypt-alqaida-terrorist-threat-ansar-beyt-almaqdis>
10. Gold Z. Wilayat Sinai: The Islamic State's Egyptian Affiliate / Zack Gold [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.inss.org.il/uploadImages/systemFiles/Wilayat%20Sinai%20The%20Islamic%20State%E2%80%99s%20Egyptian%20Affiliate%20%20Zack%20Gold.pdf>
11. Will ISIS find fertile ground in Egypt's Sinai? [Електронний ресурс] // Egypt Pulse. – Режим доступу: <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2014/06/egypt-sinai-isis-connection-ansar-bayt-al-maqdis.html>
12. Fahim K. Jihadist Attacks on Egypt Grow Fiercer / Kareem Fahim, David D. Kirkpatrick [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nytimes.com/2015/07/02/world/middleeast/sinai-isis-tack.html?ref=middleeast&_r=1

ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ В ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

УДК 32: 378,4 (477,54) "1804/1835"

Пересада О.О.
Харківський національний
університет імені В. Н. Каразіна

КОРОТКИЙ ОГЛЯД ДІЯЛЬНОСТІ СПІВРОБІТНИКІВ МОРАЛЬНО- ПОЛІТИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ 1804-1835 ГГ. ЧАСТИНА I

Розглядається морально-політичний факультет Харківського університету, який зіграв важливу роль у розвитку політичної науки в Україні та Російській імперії в 1804-1835 рр. Параметри нової університетської структури були визначені Університетським статутом 1804 р. У статті здійснена спроба узагальнення знань про факультет морально-політичних наук у 1804-1835 рр. Розглянуто стан морально-політичного відділення університету в зазначений період, викладацька діяльність професорів і ад'юнктів відділення.

Ключові слова: Харківський університет, факультет морально-політичних наук, викладання, професори, ад'юнкти.

Пересада А.А.

КРАТКИЙ ОБЗОР ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СОТРУДНИКОВ НРАВСТВЕННО- ПОЛИТИЧЕСКОГО ФАКУЛЬТЕТА ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА 1804-1835 ГГ. ЧАСТЬ I

Рассматривается нравственно-политический факультет Харьковского университета, сыгравший важную роль в развитии политической науки в Украине и Российской империи в 1804-1835 гг. Параметры новой университетской структуры были определены Университетским уставом 1804 г. В статье осуществлена попытка обобщения знаний о факультете нравственно-политических наук в 1804-1835 гг. Рассмотрено состояние нравственно-политического отделения университета в указанный период, преподавательская деятельность профессоров и адъюнктов отделения.

Ключевые слова: Харьковский университет, факультет нравственно-политических наук, преподавание, профессора, адъюнкты.

Peresada O.

1804-1835 KHARKIV UNIVERSITY'S FACULTY OF MORAL-POLITICAL DEPARTMENT. PART I

In the current article, the moral and political department of Kharkiv University which was important in the development of political science in Ukraine and the Russian Empire in 1804-1835 is described. Frameworks of the new university structure were determined by the University charter of 1804. In the article was made an attempt to summarize the knowledge about the department of moral and political science from the 1804-1835. The department of moral and political sciences of the University during the period was reviewed, teaching activities of professors and associate professors of the department were also analyzed.

Keywords: Kharkiv University, department of moral and political sciences, teaching, professors, adjuncts.

У першій частині цієї статті буде розглянуто викладання на трьох кафедрах морально-політичного відділення: богослов'я догматичного і повчального, умоглядної і моральної філософії, права (природного, політичного, народного). Кафедра тлумачення священного писання і церковної історії так і не була зайнята, тому розглянути її виявилось неможливим. У другій частині статті буде розглянута діяльність кафедр цивільного та кримінального судочинства Російської імперії, права стародавніх і сучасних народів, дипломатії і політичної економії. У другій частині буде дана характеристика кафедри цивільного та кримінального судочинства Російської імперії, кафедри права стародавніх і сучасних народів, кафедри дипломатії та політичної економії. Особливу увагу буде приділено співробітникам відділення, діяльність яких мало розглядалася раніше.

Університет складався спочатку з чотирьох відділень: словесного, морально-політичного, фізико-математичного та лікарсько-медичного. На відміну від багатьох західноєвропейських університетів він (із різних причин) не мав у своєму складі Богословська відділення [1, с. 113].

Перший університетський статут був затверджений 5 листопада 1804 р. У 1804 р. в Харківському університеті було відкрито відділення моральних і політичних наук. Згідно з цим статутом, устрій університету має колегіальну форму, засновану на засадах автономії. Рада університету обирає кандидатів на вакантні посади, які згодом затверджуються міністерством. Так само відбувається і з обранням ректора – спочатку вибори всередині університету, після чого затвердження цієї кандидатури міністерством.

Крім професорів, на факультеті мали бути 12 ад'юнктів, які виконували роль помічників професорів. Їх обов'язком було надання всілякої підтримки в наукових дослідженнях професорів. Зазначалося також, що етнічні росіяни повинні були мати перевагу перед іноземцями, при виборі на посаду. Ця перевага мала реалізовуватися при безумовних якостях росіянина, який досяг успіху в певній науці. 4 з 12 ад'юнктів за пропозицією ректора могли балотуватися в екстраординарні професори. Крім ад'юнктів і екстраординарних професорів, при факультеті знаходились магістри, які також могли викладати додаткові курси. Крім цього, з 1820 року при затвердженні

вчених ступенів повинен був бути присутній професор богослов'я [2, с. 5-6].

Першими викладачами на факультеті були: Ілля Федорович Томаківський, Роман Шад, Іоанн Ланг, Іван Гамперле. Першим деканом факультету був Роман Шад, першим секретарем – Іван Ланг.

На початку діяльності факультету у відділенні моральних і політичних наук повинно було бути сім професорів, і, відповідно, на семи кафедрах. У першій частині ми будемо описувати три з них:

1. *Кафедра богослов'я догматичного і повчального.*

Позиція професора по цій кафедрі залишалася вакантною до 1820 р., коли її зайняв професор богослов'я протоієрей Афанасій Могилевський. Афанасій Могилевський (невідомо-1850) – духовний письменник, протоієрей, професор богослов'я в Харківському університеті [3]. Основні праці «Промова, вимовлена на урочистих зборах Імператорського університету 20.09.1820», «Російська риторика, заснована на правилах стародавніх і новітніх авторів», «Розмови про найважливіші істини християнського вчення, викладені в систематичному порядку, вимовлені в Харківському соборі», «Слова и промови» [4, с. 9].

Професор богослов'я Амфініан Лебедев, позитивно відгукувався про Могилевського в своїй праці «Кафедра богослов'я в Харківському університеті (1819 - 1896)». Рекомендував його «як до того найбільш здібного і гідного» [4, с. 8].

2. *Кафедра тлумачення священного писання і церковної історії* – посада професора залишилася незайнятою.

3. *Кафедра умоглядної і моральної філософії.*

Професор Іван Єгорович, або Йоганн Баптист Шад (1758-1834) до 1817 року викладав: емпіричну психологію, логіку, метафізику, прикладну логіку, моральне вчення і природне право. Й. Б. Шад – це найяскравіший представник Харківської філософської школи, учень Фіхте. Діяльність Шада досить ретельно описана і проаналізована в монографії і статтях В. А. Абашніка [5, 6, 7, 8, 9, 10]. Слід відзначити, що Й. Шад залишив величезний слід у філософській науці Харківського університету, був першим професором філософії університету.

З 1812 по 1829 рік Дудрович Андрій Іванович (1782-1830) викладав чисту логіку, теоретичну і практичну філософію, психологію, моральні вчення, історію

філософії. А. Дудрович став ад'юнктом в 1813 р. екстраординарним професором в 1818 р., ординарним професором в 1820 р.

А. Дудрович навчався в Кашаві, в Офені (Угорщина), закінчив Пештський університет (1803), вивчав Упродовж року угорське право і Політичні науки в Кашавській академії. Працював присяжним нотаріусом королівської судової палати в Пешті. У 1806 р. переїхав в Україну, працював вчителем у Чернігівській, пізніше – в Харківській слобідсько-українських гімназіях. Учень Й. Шада Від 1813 р. – лектор на його кафедрі в Харківському Університеті. Переміг у конкурсній боротьбі з магістром П. Любавським за посаду ад'юнкта (1813). Після захисту дисертації «*De philosophiae genuino conceptu nec non necessitatis ejus absolutae*» («Про вродженість поняття абсолютної філософії та її необхідність», 1814) – доктор філософії, а після обговорення на факультеті латиномовної праці «Історико-критичний трактат про сучасний стан філософії» – екстраординарний і ординарний професор філософії. Наприкінці життя – ректор університету (1829-30). Помер у Харкові. Заслужив промовисту епітафію: «Жив так, як навчав».

Масон. Католик. Писав мало. Християнськи самовдосконалювався. Любив усамітнення. Виділявся особливим «моральним впливом своєї особистості» на студентство. Здобув визнання як викладач. Добре обізнаний на філософії Канта, Фіхте, Шеллінга. Шеллінгіанець, але стриманий. У дисертації обстоював такі тези: тільки філософія робить людину справді освіченою; органом та інструментом філософії є «інтелектуальна інтуїція»; принцип існування тотожний з принципом пізнання; здорова філософія може бути тільки пізнанням Бога; немає жодної різниці – в «абсолютному розумінні» – між юриспруденцією та вченням про мораль; держава здорова лише тоді, коли спирається на подвійне законодавство – політичне і водночас моральне [11, 12]. Поєднання політики і моралі – одна з основних умов існування держави. А. Дудрович зазначав, що природний стан людини є водночас його громадським станом.

Федір Чанов (невідомо - не пізніше 1862) викладав історію філософії, в 1831 р. отримав звання ординарного професора. Уродженець Ярославської губернії, син поручика. Навчався в гімназії при Московському університеті (для дворян), звідки в 1804 році став студентом

Ярославського Демидівського училища вищих наук, яке закінчив з чином XIV класу. Увійшов 20 квітня 1806 року квартальним наглядачем у Ярославську міську поліцію, але в тому ж році змінив поліцейську службу на педагогічну, зайнявши 1 серпня посаду вчителя математики, всесвітньої історії, географії та російської словесності, а також інспектора в пансіоні Ярославського Демидівського училища. 1 листопада 1809 р. Ф. Чанов почав викладати латинську мову в Ярославській гімназії, де свого часу викладав також фізику та математику. У 1812 р. замість латинської мови він став викладати філософію, політичні науки та словесність. 8 червня 1814 р. Ф. Чанов був обраний дійсним членом Товариства любителів російської словесності при Демидівському училищі, де також ніс обов'язки секретаря. Нагороджений в 1823 р. орденом Святої Анни 3-й ст., в наступному 1824 р. був призначений інспектором казенних студентів Благородного пансіону, а також членом Ради Училища (1 вересня), причому близько року виправляв посаду професора загального народного і римського права [13, с. 24-25].

16 квітня 1826 р. Ф. Чанов вийшов у відставку і покинув Ярославль. У червні 1826 р. він вступив на службу столоначальником у Департамент духовних справ іноземних сповідань, 9 липня 1827 р. став Радником Санкт-Петербурзького губернського правління, де залишався до свого призначення 20 березня 1830 р. директором народних училищ Слобідсько-Української губернії; 9 вересня 1831 р., залишаючись директором народних училищ, він став професором Харківського університету з умоглядної та практичної філософії і поєднував ці посади до 22 листопада 1833 р., коли залишив службу у дирекції народних училищ і залишився професором університету, втім лише один рік [13, с. 24-25].

Також тимчасово на кафедрі викладали ад'юнкти Й. Ланг – практичну філософію, А. Рейниш – педагогіку. Рейниш Антон Георгійович (1769-1811) – історик, педагог. Вивчав словесні науки в Нугебурзі, філософію – в Ділінгемському університеті. У Вейнгартенському монастирі викладав німецьку і латинську мови, загальну географію і природну історію, поезію, риторіку. Після закриття монастиря в 1803 р. викладав філософію в Йенському університеті. У 1805 р. був запрошений попечителем Харківського навчального

округу графом С. О. Потоцьким у Харківський університет для викладання загальної історії. На початку 1806 р. обраний ад'юнктом історії та географії, в 1807 р. затверджений ад'юнктом історичних наук і педагогіки. У 1809 р. призначений інспектором студентів. Одночасно працював помічником бібліотекаря університетської бібліотеки. А. Г. Рейниш – перший професор, який читав лекції з педагогіки, методики та історії педагогіки. Друкованих праць не залишив [14, с. 213, 218-219, 426. 15, с. 245-246].

Йосип Іванович Гренберг (1802-186?) – викладав антропологію і логіку, вступ до філософії. Гренберг закінчив Кенігсберзький і Дерптський університети [14, с. 210]. Після цього Йосип Гренберг «... був також у німецьких університетах, переважно займався науками богословськими та філософськими» [14, с. 201]. З 1828 р. Йосип Гренберг був лектором німецької мови в Харківському університеті, і на цій же посаді викладав антропологію, психологію і логіку; потім він став «виконуючим обов'язки ад'юнкта». Після публікації магістерської дисертації (1833) і здачі магістерських іспитів, Гренберг вже як «магістр теоретичної і практичної філософії» став читати зазначені предмети на посаді ад'юнкта. З весни 1831 р., крім антропології, Й. Гренберг також почав викладати логіку для студентів морально-політичного відділення Харківського університету, а з осіннього семестру 1831 р. – психологію.

Матвій Протопопов викладав логіку і психологію. Матвій Миколайович Протопопов (1794-1857) – походив з родини священика, після закінчення гімназії навчався в 1819-1822 рр. на морально-політичному і словесному відділеннях Харківського університету. Тут він слухав лекції з філософії, природного, приватного і народного права, дипломатички і політичної економії. Університетський курс навчання М. Протопопов завершив написанням роботи «Про релігію відносно держав» (1822). Після її успішного захисту йому було присуджено звання кандидата наук двох відділень – словесного і морально-політичного.

З 1821 р. М. Протопопов був активним членом «Студентського біблійного товариства» при Харківському університеті і надрукував промову «Про походження біблійних товариств, як урочистого знамення відродження суспільного життя людини» (1821). З 1823 р. він був

директором цього товариства і на його генеральних зборах 2 лютого 1823 р. виголосив промову «Про важливість євангельського вчення». Того часу Протопопов познайомився з творами Платона, який відіграв велику роль в православному релігійному вченні. Знання Платона стало йому у нагоді, коли він займався перекладами античних творів.

Релігійність М. Протопопова проявилася і в тому, що пізніше він тривалий час (1833-1856) був старостою Харківської університетської церкви. У 1823-1825 рр. Протопопов викладав російську словесність і логіку в Харківському університеті, а у 1823-1827 рр. – географію та історію в Харківському Інституті шляхетних дівчат. Протопопов відвідував з науковим візитом Англію, Шотландію, Францію, Німеччину [16].

Професор словесного факультету Хрестоф Роммель (1781-1859) – навчався і викладав в університеті Марбурга, читав практичну і теоретичну педагогіку. У Харківському університеті Х. Роммель працював за рекомендацією міністра освіти К. Розумовського від 1811 р. на кафедрі давньої літератури, викладав загальну історію мови, методологію, філологію, пояснював Вергілія, Горація, Корнелія, Тацита, промови Цицерона, читав історію римської літератури за Герлахом. Х. Роммель організував і проводив філологічний семінар, на якому вивчалися основи граматики і критики. У 1812 р. він був призначений директором Педагогічного інституту. У звіті за 1812 р. відзначалося, що професор Роммель викладав студентам інституту педагогіку, дидактику і методологію, крім того, на заняттях надавав їм поради та настанови, вимагаючи від них звітів про домашні завдання. Він написав «дидактика і методику» для студентів інституту. Як члена училищної комітету Х. Роммеля направили для перевірки гімназій, під час якої були виявлені проблеми в їхній роботі. Однією з них, за його словами, була «майже необмежена влада директорів гімназій». Х. Роммель, будучи досвідченим викладачем, видавав підручники, хресто-матії, мови і праці латинських класиків для користування студентами університету, а також гімназій і духовних училищ. Протягом 1812-1814 рр. їм видано 5 таких посібників, при підготовці яких він користувався працями Гревія, Вербурга, Оліветті та ін. Його тексти супроводжувалися посторінково примітками і коментарями, хронологічними таблицями,

іменними та географічними показниками. У передмові до видання праць Цицерона, Корнелія Непота Роммель підкреслював важливість вивчення класиків, граматики древніх мов як основи вищої освіти і науки [16, с. 118-121]. У своїй промові «Про силу і перевагу істинного і досконалого дару», яку він виголосив 30 серпня 1811 р. характеризує рівень освіти, вчений зауважив, що потрібно відрізнити справжню і досконалу освіту від помилкової і поверхневої. Перераховуючи всі науки, Роммель особливе значення надавав класичній філології. У 1814 р, з посиленням в Росії реакції, Х. Роммель залишив Харків і повернувся до Німеччини, де був призначений професором історії Марбурзького університету [17].

4. Кафедра права: природного, політичного, народного.

Ад'юнкт Йосип Матвійович Ланг (1775-1820) працював на кафедрі природного, політичного, народного права з 1807 по 1811 рр. З 11 квітня 1803 року він був призначений на посаду «ад'юнкта філософських і математичних наук». До цього (в 1793-1798 рр.) Йозеф Ланг вивчав філософію і право в тодішньому австрійському університеті у Фрейбурзі в Брейсгау. У 1795 р він, будучи ще студентом, викладав математику замість відсутнього професора, а потім працював репетитором філософії і математики у Фрейбургському університеті [18].

Радою Харківського університету в 1809 р. Й. Ланг був призначений екстраординарним, а в 1812 р. ординарним професором по кафедрі дипломатки і політичної економії. Ланг не дотримався виключно поглядів керівника кафедри Й. Шада. Наприклад, у 1806-1807 навчальному році паралельно з лекціями Шада Ланг читав курси логіки і метафізики на латині за підручниками Фрідріха Вільгельма Даніеля Снеля, відомого кантіанця і професора університету в Гіссені. У тому ж навчальному році Ланг викладав німецькою мовою логіку і емпіричну психологію для слухачів «підготовчого класу» Харківського університету.

Після призначення в 1812 р. на посаду ординарного професора дипломатки і політекономії Йосип Ланг викладав свої специфічні дисципліни – політичну економію, науку про фінанси, політичну арифметику. Також продовжував читати природне право паралельно з курсами Й. Шада.

Найважливішими роботами Йосипа Ланга були твори німецькою мовою: «Про найвищі основоположення політичної економії» (1807). «Основні лінії політичної арифметики» (1810) і «Що таке гроші? Національно-економічний твір» (1815). Ці роботи були присвячені, головним чином, проблемам політичної економії. У роботах «Про вивчення юридичних і політичних наук» (1811) і «Про зв'язок державного господарства з політичною арифметикою» (1816) Йосип Ланг розглядав філософсько-правові питання [5].

Головною метою держави І. Ланг вважав втілення ідей природного права і правильного ведення державного господарства, яке в свою чергу визначається такими особливостями держави: населення, родючість земель, географічне положення, звичаї, освіченість і «талант народу». Для держави головним є здійснення його майбутнього. Засобом ж з'єднання сьогодення з майбутнім є політика. Державна політика повинна знайти кошти для збільшення добробуту і вдосконалення законодавства.

Державне господарство І. Ланг визначав як науку про діяльність, яку спрямовують усі члени громадянського суспільства до певної мети. Завдяки протиборству й конкуренції зростає добробут народу [19].

У 1811 р. на кафедру призначено професора Петербурзького університету Григорія Івановича Терлаїч (1766-1811). Г. Терлаїч у Відні був секретарем російського посланника кн. Д. М. Голіцина, після смерті якого в 1793 р. перевіз до Москви коштовності та нагороди князя. У Відні співпрацював в друкарні Стефана Новаковича, проданої університету Пешта. Служив домашнім учителем у російського протоієрея А. Самбірського, з яким в 1786 р. приїхав до Росії. У 1799 р. супроводжував в Буду вел. кн. Олександру Павлівну, видану заміж за австрійського ерцгерцога. Після її смерті в березні 1801 р. повернувся до Петербургу, де і викладав загальну історію та географію в Пажеському корпусі. Служив в Комісії складання законів, а після відкриття при ній Вищого училища правознавства викладав у ньому енциклопедію прав (1805-1809). Після представлення в морально-політичне відділення Харківського університету був обраний ординарним професором на кафедрі природного, політичного і народного права. Переїхав до Харкова влітку 1811 р, але приступити до роботи не встиг, захворівши на висипний тиф [11, с.22]. Після смерті Терлаїча в тому

ж році на його місце призначається Ланг (до 1813 року).

Паулович (Павлович) Костянтин Павлович (1810-1834) – призначений ад'юнктом (1812), доктором філософії, магістром права (1810), секретарем відділення моральних та політичних наук (жовтень 1813), ординарним професором (1818), заслуженим професором (1834), деканом відділення моральних і політичних наук (1821, 1822). Він читав загальне кримінальне право з 1810 по 1815 рік. Як ординарний і заслужений професор він був членом «Випробувального для Цивільних Чиновників Комітету» (23 квітня – 21 жовтня 1834 р.). Крім загального природного права, викладав також історію римського права і римське право, загальне публічне право, загальне кримінальне право і російське кримінальне право. Як заслужений професор К. Паулович був «звільнений зовсім від служби» на підставі розпорядження міністра народної освіти від 21 жовтня 1834 г. [20, с. 61, 65].

Бернгард Рейт – екстраординарний професор по кафедрі прав іноземних народів (за іншими даними – «екстраординарний професор для історичних наук»), ординарний професор «Прав Природного, Політичного і Народного» (1815), декан відділення моральних і політичних наук (1816), секретар Ради цього відділення (1816), член училищної комітету університету (1817.) Рейт Бернгард Осипович протягом 1815-1820 рр. тимчасово викладав «природне право: приватне, природне і народне право» [20, с. 69, 77, 102-103, 111].

Отже, ми розглянули викладання на трьох кафедрах відділення морально-політичних наук: кафедрі богослов'я догматичного і повчального, кафедрі уможливної і моральної філософії, кафедрі права (природного, політичного, народного). Серед тодішніх професорів багато хто отримав освіту в європейських навчальних закладах, мали державні нагороди. Так, Дудрович навчався в Кашаві, Офені, працював в Пешті (Угорщина); Рейниш навчався в Нугебурзі, Ділінгемі і працював в Єні, Вейнгартені (Німеччина); Гренберг навчався в Кеннігсберзі (Німеччині) і Дерпті (Естонія); Протопопов бував в наукових поїздках в Англії, Шотландії, Франції, Німеччини; Роммель навчався та працював в університетах Німеччини – Марбурзі, Гёттінгем; Ланг працював і навчався в Німеччині та Австрії – у Фрейбурзі в Бреслау. Це все свідчить про високий рівень

кафедр і кваліфікованості спеціалістів, які здобули освіту і працювали в престижних європейських університетах, кожен був професіоналом у своїй галузі науки. Наявність професорів-іноземців у перші роки існування університету сприяла закладенню міцного фундаменту його подальшого розвитку, окресленню вектора його подальшої еволюції.

Також було окреслено сферу дисциплін на розглянутих кафедрах морально-політичного факультету. Викладалися курси богослов'я, психології, логіки, метафізики, теоретичної і практичної філософії, історії філософії, педагогіки, всесвітньої історії, а також різні види права – римське, народне та ін. Таким чином, ми можемо зробити висновок, що діяльність факультету була досить широкою і охоплювала викладання великої кількості дисциплін, в яких була представлена політична наука.

Морально-політичний факультет проіснував до 1836 року, до нового утвердження університетського Статуту. Пізніше його було перейменовано на юридичний, змінено підпорядкування деяких кафедр, і деякі – зовсім ліквідовано. Можна стверджувати, що певні засади політичного знання, закладені в першій половині ХІХ ст. в Харківському університеті отримали через певний історичний час своє логічне продовження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Танцюра В.І. Історія Слобідської України: навчальний посібник / В.І. Танцюра, О.О. Пересада. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2013. – 304 с.
2. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Харьковский университет; под ред. проф. М.П. Чубинского и проф. Д.И. Багаляя. – Харьков: Типография «Печатное дело», 1908. – VIII, 311, III, (22) с.
3. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. – СПб.: Брокгауз-Ефрон. 1890-1907.
4. Лебедев А. Кафедра богословия в Харьковском университете (1819-1896 г.). (Историческая записка) / Амф. Лебедев – Х.: Тип. и лит. Зильберберг. 1896. – 22 с.
5. Абашник В.А. Харьковская университетская философия (1804-1920): в 2 т. Т.1. 1804-1850 / В.А. Абашник – Х.: БУРУН и К, 2014. – 750 с.
6. Абашник В. Первый философ Харьковского университета [И.Б. Шада] / В. Абашник // Вечерний Харьков. – 1996. – 1 октября. – С. 3.
7. Абашник В.А. Система трансцендентального идеализма И.Б. Шада / В.А. Абашник // Культура, Философия, Право. – Часть 1. – Киев: НФН Украины, 1997. – С. 3-16.
8. Абашник В.А. Периодизация философско-педагогической деятельности И.Б. Шада и его критика позиции Лейбница / В.А. Абашник //

Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих вчених. – Випуск 3 і 4. – Харків: Університет внутрішніх справ, 1997. – С. 458-470.

9. Абашник В.А. Основные черты естественного права Й.Б. Шада / В.А. Абашник // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна «Філософські перипетії». – Х., 2005. – №706. – С. 230-232.

10. Абашник В.А. Разум и вера во время «спора об атеизме»: Й.Г. Фихте и Й.Б. Шад / Abaschnik, Wladimir, Vernunft und Glauben im Atheismusstreit: J.G. Fichte und J.B. Schad // Материали міжнародної научної конференції «Проблема вери и знання в немецкой классической философии» (08-09.06.2006г., Санкт-Петербург) / Das Verhaeltnis von Glauben und Wissen in der klassischen deutschen Philosophie. Konferenzmaterialien (08.-09.06.2006, Sankt-Petersburg). – Санкт-Петербург, 2006. – С. 5-10.

11. De studii academici natura // Речи, произнесенные в торжественном собрании Императорского Харьковского университета 30 августа 1815 г. – Х., 1815. – 48 с.

12. Чириков Т.С. Тимофей Федорович Осиповский. Ректор Харьк. ун-та. 1820 г. // Русск. старина. – 1876. – Ноябрь. – С. 463-490.

13. Еловский Б. Чанов, Федор Федорович // Русский биографический словарь: в 25 томах. – СПб., 1905. – Т. 22: Чаадаев – Швитков.

14. Багалей Д.И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Т.1 (1802 – 1815 г.) / Д.И. Багалей. – Х.: Паровая

Типография и Литография Зильберберг, 1893–1898. – 1204 с.

15. Абашник В.А. М.Н. Протопопов (1794-1857) и платонизм в Харькове / В.А. Абашник // Гілея: науковий вісник. – 2012. – Вип. 57 (№2). – С. 343-347.

16. Кривець Н. Науково-педагогічна діяльність німецьких учених у Харківському університеті у першій половині XIX ст. / Н. Кривець // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – №20. – С.121-128.

17. Речи произнесенные в торжественном собрании Императорского Харьковского университета 25 декабря 1814 г. – Харьков, 1815. – С. 43.

18. Юбе Г. Иозиф Ланг и российско-германская школа национальной экономики / Г. Юбе // Немцы в России: русско-немецкие научные и культурные связи. – Санкт-Петербург, 2000. – С. 369-374.

19. Пересада О.О. Аналіз промов, вимовлених на урочистих зборах імператорського харківського університету 1806-1812 рр. / О.О. Пересада // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна «Питання політології». – Х., 2015. – № 28. – С. 189-195.

20. Берзін П.С. Харківська школа кримінального права: загальна характеристика розвитку у 1804–1919 роках та аналіз діяльності викладачів кримінального права в Імператорському Харківському університеті впродовж 1804–1834 років (частина I) / П.С. Берзін // Вісник Асоціації кримінального права України. – 2016. – № 1(6) – С. 51-112.

Наукове видання

В І С Н И К

*ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ імені В. Н. КАРАЗІНА*

**Серія «Питання політології»
Випуск 30**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Українською, російською та англійською мовами

Комп'ютерне верстання – Н.І. Безугла

Підписано до друку 30.05.2016. Формат 60x84/8. Папір офсетний.

Друк ризограф. Ум. друк. арк. 16,7 Обл.-вид. арк. 18,9

Зам. № _____ Наклад 100 пр.

Ціна договірна.

61022, м. Харків, майдан Свободи, 6
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Надруковано ФОП «Петрова І.В.»

61144, Харків-144, вул. Гв. Широнінців, 79-в, к.137, т. **(057) 362-01-52**

e-mail: bookfabrik@rambler.ru

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ВОО № 948011 від 03.01.03р.